

**«ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМ: ЖАҢА ТӘСІЛДЕР МЕН ӨЗЕКТІ
ЗЕРТТЕУЛЕР»**

халықаралық ғылыми конференцияның
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ
26-27 ақпан 2024

PROCEEDINGS

of the international scientific conference
**«MODERN SCIENCE: NEW APPROACHES AND
CURRENT RESEARCH»**
26-27 February 2024

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научной конференции
**«СОВРЕМЕННАЯ НАУКА: НОВЫЕ ПОДХОДЫ И
АКТУАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ»**
26-27 февраля 2024

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Қ 22

Редакция алқасы:

А.А. Амангельдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:

А.А. Амангельдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:

А.А. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Қ22 Қазіргі ғылым: жаңа тәсілдер мен өзекті зерттеулер: халықаралық ғылыми конф. мат. Современная наука: новые подходы и актуальные исследования: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceedings international scientific conference: Modern science: new approaches and current research. – Атырау: «Bilim Innovations Group» ғылыми-зерттеу орталығы, 2024. – 238 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-08-3837-6

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген. Мақаланың мазмұны мен жіберілген қателерге автор жауап береді.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования. Ответственность за содержание статьи и допущенные ошибки несет автор.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education. The author is responsible for the content of the article and mistakes.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
HUMANITIES

ҒТАМР 16.21.61

ҚАЗАҚ АУЫЗША СӨЗІН ЗЕРТТЕУДІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ АСПЕКТІСІ

Ұ.А. Кемелхан

Магистрант, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы қ.

Мақалада ХХ ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ ауызша сөзінің құрылымы мен жүйесін анықтау өзекті мәселе ретінде қойылады. Ауызша тілді зерттеу өте маңызды, өйткені қазір жазба құралдарға қарағанда ауызша құралдар адамдарға көп қызмет атқарып келеді. Жалпы қоғам газет-журнал, кітаптарға қарағанда теледидар көп көреді, тіпті Youtube желісіндегі материалдар ауызша тілдікі. Ал ауызша тіл жалпы тілдің дамуын көрсетеді. Қазіргі телерадиодан естіп жатқан сөздердің фонетикалық жүйесі, интонациясы, просодикасы бұзылған. Ауызша сөз саптаудың өзіндік ерекшелігі өзгеріп кеткен. Көп түсініспеушілік осы ауызша сөзде болып жатыр. ХХ ғасырдың 60-80-жылдарындағы қазақ ауызша сөзі – дұрыс нормаланған, табиғи, қазақтың ұлттық сөйлеуіне жақын сөз, ал классик жазушылардың сөзі – тіптен дұрыс сөз. Сондықтан да бұл тақырыпты өзекті етіп алдық.

Түйін сөздер: ауызша сөз, ақын-жазушылар шаршысөзі, стилистика, сөзсаптам, Қ.Ысқақ, С.Жүнісов.

Тұтас бір елдің тәуелсіздігін мызғымас ететін факторлардың бірі – оның ана тілі. Себебі бір халықты екіншісінен айқын ерекшелеп, бүкіл болмысын, табиғатын көрсетіп тұратын – оның тілі, соның ішінде оның әбден екшеліп, сұрыпталған ұлттық әдеби тілі. Ғалымдардың зерттеулерінің басым бөлігі – жазбаша тілдің табиғатын ашуға бағытталған еңбектер. Алайда кез келген әдеби тілдің бастауында ауызша тіл тұратыны белгілі. Осы мәселе тұрғысынан ауызша тілдің жүйесі мен құрылымын анықтау – **тіл білімінің өзекті мәселесі.**

Тілдің көне тарихы, жазба тілдің көне ескерткіштерін, олардың тілін зерттеу оңай емес, ол үшін графиканы білу керек. Соған байланысты зерттеу нысандары жетпегендіктен филология күшейіп, лингвистиканың да объектісін қосып алды деуге болады. Ал негізінен лингвистиканың зерттеу нысаны – ауызша тіл. Осы орайда Фердинанд де Соссюрдің көзқарасында жазуды ауызша тілдің көшірмесі деп және екеуін екі түрлі таңбалық жүйе деп мойындаған да пікір болды: «Сөйлеу мен жазу – бұлар екі түрлі таңбалар жүйесі: соңғысы тек сөйлеуді бейнелеу мақсатында өмір сүреді». «Лингвистиканың пәні жазба сөз

бен ауызша сөздің қосындысы емес, ауызша сөз ғана лингвистиканың пәні болмақ» [1].

Ауызша тіл – адамның жанына жақын тіл, ал жазба тіл – бөгде, алшақтау тіл, себебі өз тіліміздің өзгеленуі осы жазба тілде жүреді. Сондықтан да, ең алдымен, ауызша тілді зерттеу керек. Ауызша тілді зерттеуді ең алғаш жолға қойған, лингвистиканың зерттеу нысаны ауызша тіл екенін айтқан Ф. Соссюр, Бодуэн де Куртенэ, Л.В. Щерба болатын. Ф.Соссюр «Тіл адамды тәрбиелейді» дей келе, тілді ешкім өзгерте алмайтынын, бірақ сол адамның ұлттық санасы арқылы өзгеретінін айтқан болатын. Л.В.Щерба ұстазы Б.Куртэнениң ізімен тіл білімінің негізгі нысаны жазба тіл емес, ауызша тіл болу керек деп, жазба тілден ауызша тілді айырып алу керектігін ескертті [2]. Бірақ олардың теориялық тұжырымдары кейіннен ұмыт қалды. Біздің оқулықтар, тіл біліміндегі зерттеу нысандардың барлығы жазба тіл бірліктері болып кетті. Фонетиканы зерттейміз деп, әріпті зерттеп кеттік, сөйлемнің стилистикасын зерттейміз деп, жазылған мәтіндегі сөйлемдердің түріне талдап кеттік.

Сурет 1. Ауызша тіл мен жазбаша тіл.

Бүгінгі таңда қазақ тілін оқытуда жазбаша тілдегі сөздердің ауызша тілдегі қатынасы ескерілмей жатады. Білім алушылар әріп пен дыбысты ажырата алмай, бір үйлесіммен, бір ырғақпен айтылатын сөз тіркестерін жазба тілдегі нұсқамен айтатын дәрежеге жеткен. Ауызша тіл мен жазба тілдегі норманың арақатынасы жайында Ахмет Байтұрсынұлының екі бөлімнен тұратын «Тіл жұмсары» мен «Оқу құралында» баяндалған.

Ғалым «Жаза білу үшін тілдегі дыбыстарды тани білу керек. Ол дыбыстарға арналған әріптерін тани білу керек. Таныған әріптерін жаза білу керек. Жазған әріптерін дыбысымен атай білу керек» деп нақты дәйекпен айтады [4].

Ал Елдес Омарұлы өзінің мақаласында «Сөздің тізілуі тақырыпты қазақ тілінің негізгі заңдары бар. Ол заңдарға көнбей тізілген сөздер қазақша сөйлем болып шықпайды. Орыс тілінде ондай заң жоқ. Орысша сөйлемнің мүшелері, қалай алмастырсаң да көне береді. Қазақша сөз өзінің ретінше ғана болмаса, басқаша тізілуді көтермейді. Қазақша сөйлемнің мүшелері не ретпен тізілетінін қазақша сөйлей білген кісі өзі білуге тиіс» деп айтқан сөздерінен ауызша сөздің қаншалықты маңызды екенін аңғарамыз [5].

Қазақтың ауызша тілі әлі зерттелмеген деуге болады. Профессор Р. Әмір ауызекі сөйлеу тілі мәселесін бірінші болып зерттеді [6], «Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері» деген монографиясын жарыққа шығарып, соның негізінде 1972 жылы докторлық диссертация қорғады. Одан кейін Р.Сыздық, Н.Уәли, З.Базарбаева, А.Фазылжанова, Қ.Күдерінова ауызша тіл мәселесін көтерген.

XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ тілі – қазақтың ауызша сөйлеу нормасынан әлі алшақтай қоймаған, жазса да, сол ауызша тілдің сөйлеу нормасын көбірек сақтап жазған кезең болып табылады. Сол замандағы ауызша жасалған баяндамалар, мінбеде сөйленген сөздер, негізінен, қазақтың ауызша сөйлеу дәстүрі негізінде жарыққа шыққан. Қазіргі ауызша тілге үлгі болатын сөзсаптауды қайдан аламыз десек, оның үлгісі қандай болып еді десек, біз оны қазіргі сөйленіп жатқан сөзден гөрі сонау XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы сөз ұстаған тұлғалардан, ақын-жазушылардан, қоғам қайраткерлерінің сөздерінен тыңдап, соны қағазға түсіріп алған дұрыс болып табылады. Сол себептен біз зерттеу тақырыбымыздың зерттеу нысаны ретінде қазақ тілінің элитарлық топ өкілдері болып табылатын белгілі қайраткер, ақын-жазушылардың көпшілік алдында сөйлеген сөздерін зерттеуге алдық.

Сурет 2. Қазақ ауызша сөзі.

Ауызша тіл ойлауға қарағанда баяу болғанымен, жазба тілге қарағанда тез. Сондықтан ішкі сөйлеу кодына келген ой сол қалпында сыртқа шығады. Сыртқы тіл ойды өзіне кодтап үлгере алмайтындықтан ауызша тіл синтаксистік құрылымға қарағанда логикалық құрылымға көбірек бағынады, себебі ауызша тілде коммуниканттың өз еркілігі, өз меншігіндегі сөйлеу мәнері, коммуникативтік актке дайындықсыз кірісіп кетуі бар.

Зерттеуші Қ.Күдерінова ауызша тілді әдеби тілмен байланыста қарастыра келе, бүгінде мынадай қызметтерін көрсетеді:

- қазақ ұлтын қалыптастыратын, тәрбиелейтін құрал;
- қазақ ұлтын бір мақсат-мүддеге біріктіретін күш, ұйытқы;
- жалпыхалықтық тілдің нормативті базасы;
- толыққанды коммуникация құралы;
- ойжасампаздық қызмет атқарады;

- танымдық қызметі бар;
- ойжүйелеуші қызметі бар [7].

Ауызша сөзде орфоэпия, интонация, ритм, сөздік қор, олардың әуені бірге қарастырылады. Барлығы бір-бірімен байланысты болғандықтан, ауызша сөзді тек біреуін ғана алып бағалай алмаймыз.

Қазақ ауызша сөзінің орфоэпиясы, құрылымы мен жүйесін, стилін, қызметін ХХ ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ жазушылары мен қайраткерлерінің сөздері негізінде айқындаймыз. Бұл тұста белгілі ғалым Рабиға Сыздық: «Ауызша сөздің жиі қолданылатын жері – алқатоп алдындағы сөздер. Алқатоп алдында дұрыс сөйлеп дағдыланған адам күнделікті ауызекі сөйлеуде де біршама әдеби нормаға сай, дұрыс сөйлеуге үйренеді. Бүгінгі қазақ қоғамында күнделікті тұрмыстық ауызекі сөйлеудің әдеби тіл нормасымен көрінуі жоққа тән» деген тұщымды ой айтады [8]. Сондықтан да шаршытоп алдында сөйлеуге машықтанған ақын-жазушылардың сөзінен қазіргі қазақ тіліне үлгі болатын қазақ ауызша сөзін ұсыну жоспарланды. Соның негізінде сәтті қолданыстар мен ерекше қолданыстарды, сөз қолданысының ұтымды тұстарын қараймыз. Әр жазушы не қайраткердің өзіндік стилі болады, ол бірден пайда болмайды. Бірте-бірте тәжірибе жинақтағаннан кейін тілдік тұлғасы, өзіндік мәнері қалыптаса бастайды. Сондай жазушылардың бірі Қ.Ысқақ пен С.Жүнісовтің ауызша сөздерін сөзжазбаға түсіріп, оның орфоэпиясын, стилін, ауызша сөзсаптамын талдадық.

Қалихан Ысқақ, 1998 жылы «Өмір-өзен» хабарында сөйлеген сөзі:

өзүнүң гұмұрұнда / бірмың сегіжжүз алпыс сегізінші жылы бір рет шыққан екен лондында // одан гейін бірмың тоғұжжүз жетпіс алтыншы жылы мійнскіде шыққан / екәг рет шыққан кітәп /// батыс еуропаның тарыйхшылары бұған қарсы болұп // кітәптің жарық көрүүүнө көптөгән кедергі жасаған /// жарайды ол өзалдына /// қырығ жыл ішінде олжастың зерттегеніде осұ мәселе // ол өзү осұ гезге дейін зерттеп келе жатыр /// сонау балханға барып // сөйерде өкүмөт балхар / мемлекетін гұрұп / балгарда // әлгі / қазақтың айтатыны бар // барар жерім балхантау ода сенің барған тау дийді /// үшүншүсү / шыңғысхан жорұғұ /// осұған байланысты үш гасырданда артық // бүкүл дүнүөжүзүлүк / дийләмәтійә менен разветка / тек бізге гарсы жұмұс істеген /// сонұң біржемісі кешегі ахсақ темір /// ахсақ темір // онұң бәленбай жүжжылдығын өзбөктөр былтырғы жылы атап өттү /// біз қазақтар атағанда жоқ /// себеп // түркү халқының онұң ішінде қазақ халқының тарыйхындағы еңбір гаралы беттер / ахсақ темірге байланысты /// өзү аурұу // өзү таққұмар // атаққұмар адам тарыйхқа гелген уақытында / еуропамен / тайау шығыстың бүкүл жағы дийләмәтійәсімен тағыда сол разветкасы ахсақ темір үшүн гызмет істеген /// түркү халқының тұтас отұрған / соларды бытшыт қылұу // ыдыратұу // аздырұу // тоздұрұу болған /// ахсақ темір содан көптөгән дүнүөнү ойрандап // жекежеке хандыққа бөлүнүб° отұрған біздерді / бірінен гейін бірін бытшыт қып // мәскеудің түбүндө отұрған тохтамысты барып шауып құртұп // канстантійнопілдә отұрған байәзійт ханды барып шауып // сүйтүп біздің берекемізді алған ///

Сәкен Жүнісов, 2003 жылы «Шынның жүзі» бағдарламасында сөйлеген сөзі:

*арзаманның өзсерісі // салы болат /// мына сәкен сол / сері деуге лайықты
/// мұнұң домбұра тартатындық // күй тартатындық // шертпе гүйдү //
төкпө гүйдү // онұмен бірге ән салатында // айырларды айтатын /// жай
домбұрамен ганамес // йталійаниша айтатында // қырғышиша айтатында ///
осұ сәкенсері деп атасақ қалай болад деп сүйтөт // сол гезде мынжағында
отұрұп шерхан айтты /// біз / байағыдан гана атап жүрмүз // сері деп /// кім /
мынжағынан шығып әкім менің досым // әкім тәрәзій // олда айтты біз сері
деп жүрмүз /// сонда гәбеңнің қысқа гана сөйлөйтүнү бар ыңыранып /// ааай //
бірәқ қыймайсыңда // күлүп еді // біржағы / кекесін емес // қалжсын ретінде ///
кітәб° жазганда // мен қатысым жоқ енді соған // анау қатысы болганда
былай го // онұң бірқатысы мынандай гана /// гәбең пийеса жаздыгой // ал енді
мәгжән / ахансері тұуралы үлкөн керемет мәқәлә жазган // мәқәләсі гажап
енді /// сосұн жансүгүріп / құлагер / паемасын жазды /// енді мен раман
жаздым // раман жазардың алдында гәбеңнен (ы)рұқсат сұрадым /// гәбе сіз
осұ раман жазбайсызба ақансері тұуралы // мен жазғым геп жүрөд деп едім //
жоооқ мен енді анау жат қолынданы бітірсем солда жетіп жатыр // менің
жасым кепқалт // мен енді раман жазбаймын / деп содан гейін мен раман
жаздым /// сонда айтты саған осұ дұрұс бір сөзүмдү айтты / сен өзү көбүрек
білед екенсің // үйткөнү менің жерім көкшөтау // біржағынан желі дә // ол
жердің шөбү дә маған таныстау го // басқадан гөрү /// зерттеп барып
жататын емес //*

Қ.Ысқақ пен С.Жүнісовтің көпшілік алдында сөйлеген шаршысөздерінен төмендегі ауызша сөзге тән белгілерді байқаймыз:

– *Ерін үндестігінің сақталуы.* Ерін үндестігі 3-4-буынға дейін сақталған. Оның себебі Қалихан Ысқақ Қазақстанның шығысы Қатонқарағай өңірінен, ал бұл өлке Қырғызстанмен шектесіп жатқандықтан бірыңғай ерін үндестігі сақталады;

– *Кідірісті орынды қолдануы.* Кідірістер жиі пайдаланылады, бұл өз кезегінде тыңдаушыға оң әсер етіп, ойын жинақтап алуына көмектеседі. Сондықтан да бір сарынды баяндау болмайды;

– *Дауыссыз дыбыстар үйлесімі.* Табиғи үйлесімін бұзбай, сақтап айтады. Ықпалдар бір-бірімен жымдасып, құлаққа біртұтас болып жетеді;

– *Ауызша сөз саптауы.* Ұзақ сөздің (сөйлеудің) белгілі бір ырғаққа бөлінуінің рөлі айрықша: ритмикалық бөліктер тұтас ойдың (мазмұнның) микроүзіктерін құрайды, ол үзіктер не шағын сөйлем болып, не алдыартындағы параллельдермен ұқсас келіп, жеңіл қабылдауға көмектеседі;

– *Сатылы, тізбекті әңгімелеу.* Ырғақпен айтылатын сөздің тыңдаушы үшін эстетикалық әсері күштірек болады: ол сөзге әуезділік сипат береді, ойды бөлмей, бір сарынды тыңдауға мүмкіндік береді;

– *Айтары бар ойды баяндау.*

Айтылған сөздің құлаққа біртұтас, жұмыр болып жетуі ауызша сөздің дұрыс болуынан. Көптің алдында айтылған қазақ жазушылары мен қоғам

қайраткерлерінің ауызша шаршысөздерінің жоғары деңгейде болуы нормаға сай дыбысталуы мен сөйлем құрылысының жүйелілігінен болып табылады. Сондықтан да біз зерттеуімізде ауызша сөздерге зерттеу мен талдау жүргізе отырып, үлгі болатын ауызша сөзді негіздеуге тырыстық.

Сонымен, XX ғасырдың 60-80 жылдарындағы қазақ классик жазушылар сөздерінің фонетикалық жүйесі, интонациясы, просодикасы, ауызша сөз саптауы қазақтың ұлттық сөйлеуіне жақын. Олардың ауызша сөзін функционалды аспектіде зерттеу жұмысымыздың маңызын көрсетіп қана қоймай, қазақ тілінің өміршеңдігін бекіте, күшейте түседі деген қорытындыға келеміз.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. – М., Прогресс, 1977. – 686 с.
- 2 Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – 426 с.
- 3 Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – 388 с.
- 4 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ. Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 б.
- 5 Елдес Омарұлы шығармалары. 1-том. – Алматы: – «Лұғат» қоғамдық қоры. – 2018.
- 6 Әмір Р. Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері. – Алматы, 1972. – 180 б.
- 7 Күдеринова Қ. Ауызекі сөйлеу тілін зерттеудің маңызы // С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті Хабаршысы. Филология сериясы. – Павлодар, 2018. – №4. – 140-146 б.
- 8 Сыздық Р. Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – 242 б.

ҒТАМР 03.20

ЖҰМАБЕК ТӘШЕНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ЖЕРІ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХЫ

Ж.Б. Сейіткәрім

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада Ж.А. Тәшеновтың өз заманының өткір проблемалары – жер мәселесі, Маңғыстауды Түрікменстанға қосу жөніндегі ұсыныстарға тойтарыс беруі, тың өлкесіне біріктірілген солтүстік бес облысты Ресейге, Оңтүстік Қазақстанның мақталы аудандарын Өзбекстанға беруге қарсы шыққаны, Қазақстан жерінде ядролық жарылыстар жасауға қарсылық білдіру мәселелері қарастырылады. Жұмабек Тәшенов – мемлекет және қоғам қайраткері, Хрущевтің «Тың өлкесі» жобасына қарсы шығып, Қазақстанның солтүстік облыстарын сақтап қалуға, қуғын-сүргінге ұшыраған ақын-жазушыларды ақтауға үлес қосқан адам.

Түйін сөздер: қайраткер, территория, ұлттық мүдде, отаншылдық рух, шовинизм, орталық билік, тәуелсіздік, ұлттық идеология, шекара, ұлтжандылық.

Еліміздің саяси, рухани өмірі бостандық алған тұста ұлттық тарихымыздың көптеген мәселелері қайта қарастырылып, жаңа концептуалдық тұрғыдан қорытылуда. Осы тұрғыдан келсек тәуелсіздік жолында күрескен ұлт зиялыларының өмірі мен қызметін зерттеу қазіргі таңда өзекті болып отырған мәселердің бірі. XX ғасырдың 60-жылдарында ел тарихында есімдері сақталатындай істер атқарған азаматтардың бар болғандығы белгілі. Бар саналы ғұмырын қазақ халқының жері мен біртұтастығын сақтап қалуға арнаған өр тұлғалы азаматтың өмірі мен елі үшін жасаған қызметі ұлан-ғайыр. Сондай тұлғалардың бірі мемлекет қайраткері, Оңтүстіктің жерлерін Өзбекстанға, солтүстіктің жерін Ресейге қосуға қарсы шығып, аянбай күрескен – Жұмабек Ахметұлы Тәшенов.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенов билігі кезіндегі ел өміріндегі ең негізгі жағдай – жер мәселесі. Ж. Тәшеновтің қазақ жерін сақтап қалуға қосқан үлесі зор. Маңғыстауды Түрікменстанға қосу жөніндегі ұсыныстарға тойтарыс берді. Тың өлкесіне біріктірілген солтүстік бес облысты Ресейге, Оңтүстік Қазақстанның мақталы аудандарын Өзбекстанға беруге қарсы шықты. Қазақстан жерінде ядролық жарылыстар жасауға қарсылық білдірді [1].

Тәшенов Жұмабек Ахметұлы (20.3.1915, Ақмола облысы Аршалы ауданы Бабатай ауылы – 18.11.1986, Шымкент қаласы) – мемлекет және қоғам қайраткері, экономика ғылымының кандидаты (1962). Ақмола құрылыс техникумын (1932), КОКП ОК жанындағы жоғары партия мектебін (1955) бітірген. 1934-1939 жылдары Бейнетқор ауданы атқару комитетінің хатшысы, аудан жер бөлімінің меңгерушісі, 1939-1943 жылдары Ақмола облысы жер бөлімі бастығының орынбасары, 1944-1947 жылдары Солтүстік Қазақстан облысы партия комитеті хатшысының орынбасары, мал шаруашылығы бөлімінің меңгерушісі, 1947-1948 жылдары Солтүстік Қазақстан облысы атқару комитеті төрағасының орынбасары, төрағасы (1948-1952) болды. 1952-1955 жылдары Ақтөбе облысы партия комитетінің 1-хатшысы, 1955-1960 жылдары Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесі Төралқасының төрағасы, 1960-1961 жылдары Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің төрағасы қызметтерін атқарды. Осы қызметте жүргенде Н.С.Хрущевке қарсы шығып, қызметі төмендетіліп, 1961-1975 жылдары Шымкент (қазіргі Оңтүстік Қазақстан) облысы атқару комитеті төрағасының орынбасары болды. 1975 жылы одақтық дәрежедегі дербес зейнеткерлікке шықты. «Ленин», «Еңбек Қызыл Ту», «Құрмет белгісі» ордендерімен марапатталған. Өмірінің соңғы кезеңінде «Қаракөл» ғылыми-зертханалық институтында, Оңтүстік Қазақстан облысы талдау-есептеу орталығында қызмет атқарды. 14 жыл осы облыста еңбек етіп, әйгілі Желтоқсанға бір-ақ ай қалғанда, 1986 жылы 18 қарашада өмірден озады. Сүйегі Шымкент қаласында жерленген [2].

1953 жылы наурыздың бас кезінде Сталиннің қаза болуынан кейін партиялық-мемлекеттік аппаратта билік үшін жанталасқан бақталастық басталды. Көсемінен айырылған Кремль сарайындағылар жаңа саяси айлакерлік пен қулық-сұмдық күресіне бел шеше кірісіп кетті, оның бәрі партия құжаттары қарарларында көрініс тапты. Наурыз айынан ел билігін үш адам (триумвират) – Н.С. Хрущев, Г.М. Маленков, Л.П. Берия басқарды. Алайда, бұлардың соңғысы 26 маусымда тура КСРО Министрлер Кеңесі Президиумы отырысы үстінде тұтқындалып, артынша атылды. Сол сәттен бастап сырт көзге көшбасшы Г. Маленков болды. КОКП Орталық Комитетінің В.М. Молотов, Л.М. Каганович және Г. Маленковтың «партияға қарсы тобының» жікшілдік әрекетін айыптауынан кейін мемлекет басына Н. Хрущев келді. Ол ел өміріне өзгеріс енгізуді аграрлық сектордан бастады. Халық шаруашылығының «жанды жері» нақ осында шоғырланған еді. Тоқтаусыз сыр беріп келе жатқан астық мәселесі азық-түлік тапшылығына ұрыну қаупін тудырды. Астық өндіру мемлекет сұранысын (социалистік лагерьді қосқанда) жылдан-жылға қамтамасыз ете алмады [2].

1950 жылдары Кеңес одағының басшысы Никита Хрущевтің қолдауымен орыс шовинистері Қазақстанды паршалау арқылы қазақтан келетін қауіптің алдын алуды жоспарлады. Ал өзбек елі өзіне күндес, бәсекелес есептеген қазақтың жерін тартып алуды орыстардың қолымен, атап айтқанда Никита Хрущевтің қолымен жасады. Орыстар бірнеше саяси мақсаттағы жобаны ойлап тапты. Тіпті өздерінің сенімді адамдары арқылы Хрущевке мақұлдады. Соның

біріншісі – Бостандық ауданын Өзбекстанға қосу жоспары болған. 1950 жылдары Өзбекстан Кеңес Одағының басшысы Никита Хрущевқа жүгініп, Оңтүстік Қазақстандағы Бостандық ауданын өзіне беруін сұрайды. Мәселе аясында Қазақстан Компартиясы арнайы комиссия құрып, оны Тәшенов басқарды. Комиссия мынадай қорытындығына келді: «Бостандық ауданы мал шаруашылығын дамытуға арналған жер. Онда құрылыс материалдарын шығаруға, су энергетикасын дамытуға, демалыс үйлері мен көмір, қорғасын және көлік өндірісінің жұмысшыларына арнап санаторий салуға барлық жағдай жасалған. Осының бәрін ескере отырып, Бостандық ауданын Өзбекстанға бергеніңіз жөн емес». Комиссия шешімі 1955 жылдың 1 маусымында сол кездегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Л. Брежневке жіберіледі. Л. Брежнев басқарған Орталық Комитет: «Бостандық ауданы Өзбекстанға берілмесін» деген қаулы қабылдайды [3]. Сөйтіп сол жолы Мәскеу мен Өзбекстанның бірлескен қитұрқы әрекетінің жолы кесіледі. Бірақ бұған қарамастан 1956 жылы Шымкент облысының Бостандық ауданы мен Киров ауданының Тимирязев атындағы совхозын Өзбек КСР-ының құрамына қосып алады. Киров ауданының Шымқорған, Арнасай, Амангелді атындағы, Ильич атындағы, Қызылқұм, «Известия» совхоздары берілісімен Фариш ауданының қарамағына жатқызылды. Еңбекшілердің қайсарлықпен сұрауынан және әділетті талабынан кейін 1971 жылы Шымкент облысының үш ауданы Қазақстанға қайтадан қайтарылды, бірақ олардың алты совхоз және жеті ауданындағы көлемді бөлігі – жалпы берілген жердің төрттен үші Өзбекстанда қалды [4].

Жұмабек Тәшеновтің еліміздің солтүстік облыстарын Ресейге қосылудан аман алып қалды. 1960 жылы Хрущев Қазақстанда әкімшілік реформасын жасады. Елді үш өлке мен төрт облысқа бөлді. Үш өлкенің бірі – Тың өлкесінің (орысша Целинный край) құрамына Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Павлодар және Ақмола облыстары кірді. Орталығы Ақмола (қазіргі Астана) болды. Өлкені Мәскеу мен елдің астанасы Алматы қатар басқаратын болды. Тәшенов бұл бастамаға қарсы шықты. Бірінші министр өзінің Ақмоладағы Хрущев пен сол кездегі ҚазКСР басшысы Дінмұхамед Қонаевпен сөйлескені туралы былай жазды: *«Хрущев Қазақстан шекарасын өзгерту керек екені туралы сөз қозғады. Нені меңзеп тұрғанын түсінген бойда былай дедім: «Никита Сергеевич, мұндай мәселелерді шешпек түгілі, оны талқылауға да болмайды. Мен, әлбетте, қарсымын. (...) Егер ұлттық республикалардың шекарасын қалай болса солай өзгерте берсек, олардың Конституциясы неменеге бар? Ешкім, ешқандай орган республикалардың Конституциясын өзгерте алмайды. Егер оның нормалары бұзылатын болса, халықаралық ұйымдарға жүгінуге тура келеді»* [5]. Осы әңгімеден кейін Қонаев маған *«Батыл екенсің»* деді». Бірнеше айдан кейін, 1961 жылы Ақмолаға тағы келген Хрущев Тәшеновті Министрлер кеңесінен алып тастап, Семей облысы атқару комитетінің басшысы (әкімі) қылып тағайындады. Бұған Жұмабек келіспей, Мәскеуден жоғары лауазым беруін талап етті. Хрущев оны Шымкент облысы атқару комитетінің басшысы қылды. Тәшенов бұл қызметте 1975 жылға дейін істеді.

Тәшеновтің бұл қарсылығы нәтижесіз қалмады. 1965 жылы Қазақстан басшысы Ысмайыл Юсупов Тың өлкесін тарқатып жіберді.

Маңғыстаудың Түрікменстанға берілуіне төтеп берді. 1961 жылы Хрущев жаңа әкімшілік-территориялдық ұйымдастырып, оның жоспары бойынша оңтүстік өңірлерден бөлек Маңғыстау облысы Түрікменстанға берелетін еді. Осылайша Қазақстаннан ештеңе қалмайтындай болды. Тәшенов осы шешімдердің барлығына ашық қарсы шықты. Ол КСРО-ның Конституциясына шағымданады. Осылайша Хрущев пен одақтың шешімдерінің дұрыс еместігін дәлелдеді. Бұл Қазақстанның аумақтық тұтастығын сақтап қалуға көмектесті [6].

Мына фактіге назар аударайықшы: Егер Ж.А. Тәшенов кезінде орталыққа тойтарыс жасап, Сарыарқаның бес облысын сақтап қалмағанда, 565, 4 мың шаршы шақырым немесе республикамыздың бестен бір бөлігінен айырылып қалғандай екенбіз. Ал сол бес облыстың қазіргі аумағында 1999 жылғы санақ бойынша 3, 7 миллионға жуық адам тұрып жатыр екен [7]. Мәскеуде Н.С.Хрущевтың әрекетіне қалай тойтарыс бергенін Жұмабек Ахметұлының өзі (1986 жылы «Оқжетпес» шипажайында емделіп жатқанда қызметтес інісі М. Елеусізовтің сауалына орай айтқаны) былайша баяндайды: «...Кешкі сағат он кезінде менің бөлмеме Д.А.Қонаев (сол кездегі Қазақстан Компартиясының бірінші хатшысы) телефон шалып, Н.С.Хрущевтің екеумізді шақырып жатқанын айтты. Бұрын кездескенімізде жылы шырай көрсететін мәскеулік бастық жүзінен бұл жолы қатандық байқалды. Сөзін бастағаннан-ақ: «Кеңес Одағындағы ұлт республикаларының жан-жақты дәрежеге жетуінің негізгі себебі Кеңес үкіметі мен ұлы партиямыздың көрегендік саясатының арқасында екендігін көпшілік білсе де, әлі күнге дейін соған дұрыс мән бермейтіндер де жоқ емес, – деп сөзін бір түйді. Соңғы кезде Саяси бюро мәжілісінде Қазақстанның саяси-экономикалық мәселелері сөз болғанда, бұл республиканың алға дамуына кедергі келтіріп отырған түрлі себептер бар екендігі айтылып отырады. Солардың ең бастысы – республиканы басқарып отырған кадрлардың қазіргі талапқа сай келмей отырғандығы және өзге республикаларға қарағанда жер аумағының өте кеңдігі, ал өндіріс салаларының өте көптігі дер едім, – деп тағы түйді... Саяси Бюродағы келісім бойынша осы кедергіні де тез арада шешпейінше республика алға жылжи алмайды. Кадр мәселесін кейінірек қарауға тиіспіз, қазір кезектегі және жедел шешетін мәселе – республиканың жер көлемі жайында болып отыр. Жолдас Қонаевпен және облыс басшыларымен пікір алысқанбыз. Бұл пікірімізді олар негізінен қолдады. Жұмабек Ахметович, енді сіздің пікіріңізді білгім келіп шақырып отырмын» – деді.

Ж.А. Тәшенов Қазақстан жерінде ядролық жарылыстар жасауға да қарсылық білдірді. Ж.А. Тәшенов «орыстанған» мемлекеттік органдарға қазақ мамандарын жұмысқа тұрғызған, оның арқасында Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романы Ленин сыйлығын алған. Бұл кейін шығарманың басқа тілдерге аударылуына себеп болды. XX ғасырдың 30-50 жылдары қуғын-сүргінге ұшыраған ақын, жазушыларды ақтауға үлес қосқан. Соның арқасында Сәкен

Сейфуллин, Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіровтің аты ақталған. Одан бөлек, Жұмабек ұлттық мәдениетті қолдап, қазақ тіліндегі бірнеше республикалық газетті жабылудан құтқарып қалған. Мемлекеттік қызметкерлерге салынған пәтерлерді зиялы қауым өкілдеріне, соның ішінде халық жауы атанған, ақын Мағжан Жұмабаевтың отбасына берген [8].

Жұмекеңнің өмірін зерттеп, оның тарихи тұлғасын келер ұрпаққа жеткізу жолында тер төгіп жүрген азаматтар аз емес. Солардың арасынан тарихшы-ғалымдар Кәрішал Асан Атаның «Шынжырдағы жолбарыс», Сейітқали Дүйсен мен Қанат Еңсеновтің «Жұмабек Тәшенов» зерттеу кітаптарын және «Жұмабек Тәшенов туралы естеліктер» жинағын айрықша атауға болады. Бұл еңбектерде Жұмекеңді жақсы білетін, істері мен әрекеттерін өз көздерімен көрген әріптестері, жолдастары және сол кездегі жас достары академиктер С.Қирабаевтың, Х.Арыстанбековтің, жазушы С.Адамбековтің, профессорлар С.Кенжебаевтың, Ғ.Сағымбаевтың, генерал С.Нұрмағанбетовтің, т.б. естеліктері және бір топ журналистің танымдық, тағылымдық мақалалары келтірілген. Осының бәрімен таныссаңыз, Ж.Тәшеновтің қазақ мемлекетінің тұтастығын сақтау жолындағы күресінен басқа қазақ қоғамын өркендету мен ұлттың рухын көтеру, абыройын асқақтату жолындағы айрықша еңбегі мен жанкешті қызметіне куә боласыз.

Жұмабек Ахметұлы Тәшенов 1975 жылы мемлекеттік істен кеткеннен кейін Қаракөл шаруашылығы институтының директорының орынбасары, Ғылыми-техникалық ақпарат институтының басшысы болды. 1986 жылғы 18 қарашада саясаткер дүниеден өтті.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Арыстанбеков Х. Елім, жерім деп өмір сүрген нар тұлға // Жұмабек Тәшенов туралы естеліктер. – Алматы: «Білім», 2005. – 145 б.
- 2 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 752 б.
- 3 Ерімбетов М. Осы жұрт Мырзашөлді біле ме екен? // «Қазақ үні» 4 наурыз, 2010.
- 4 Салықбай Ә. Тәшенов Хрущев үшін неге ұялды? // <https://alashainasy.kz/>.
- 5 Жауперова А. Қазақстан жері үшін Хрущевқа қарсы тұрған Жұмабек Тәшенов // <https://masa.media/kz>.
- 6 Дүйсен С., Еңсепов Қ. Жұмабек Тәшенов. – Алматы. «Литера – М» 2012. – 138 б.
- 7 Бақытұлы А. Бұл қазақ Тәшеновті неге ұмытты? // <http://thenews.kz/>.
- 8 Елеусізов М. Ұмытылмас кездесулер. Жұмабек Тәшенов туралы естеліктер. – Алматы: «Білім», 2005. – 33-35 б.

ҒТАМР 17.01.45

ЗЕЙНОЛЛА СӘНІК ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Ж. Кокбас

*Аға оқытушы, магистр, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті,
Петропавл қ.*

А. Тоқанова

Студент, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университеті, Петропавл қ.

Мақалада көрнекті жазушы, этнограф, фольклоршы, қазақ әдебиетіне, тарихына зор үлесін қосып, ерен еңбегін сіңірген дәнекер тұлға Зейнолла Мүбәрәкұлы Сәніктің шығармалары қысқаша форматта қарастырылады. Өзге мемлекетте жүрсе де, сол заманның қиыншылығына қарамастан қазақ әдебиетіне үлесін қосудан тынбаған жазушының шығармашылығы мектепте оқытылуының тиімділігі жайлы қарастырылған. Мақаланың негізгі мазмұнын Зейнолла Сәніктің бізге жеткен шығармалары, олардың пайдасы, мәні мен мазмұны құрайды. Шетелде қазақ әдебиеті, тарихы жайында көптеген мәліметтерді жинастырып, қағаз бетіне түсіріп, сол үшін қудаланып, кейіннен ақталған ақынымыз жайлы бірі білсе, бірі білмес. Мақалада айтылмыш ақынның шығармашылығы, еңбек жолы, әр шығармасының тиімділігі қарастырылған.

Түйін сөздер: әдебиет пен тарих, Басбай, Қабанбай, Әсет ақын, Тұғырыл хан, тиімділігі, пайдасы.

Еліміз көптен күткен Тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін, қазіргі таңда шетелдегі қазақ әдебиеті мен тарихын жинақтау басталды. Осы үдерістің арқасында әдебиетімізге көптеген еңбегін сіңіріп, осы уақытқа дейін ашылмаған тың деректерді айта білген ақын-жазушылармыздың еңбегі мен өмір жолы мәлім бола бастады. Дәл осылай шетелде жүріп, қазақ әдебиеті мен этнографиясына, тарихына көптеген баға жетпес еңбегін сіңірген ақын, фольклоршы, жазушы Зейнолла Мүбәрәкұлы Сәнік. Зейнолла Сәнік еліміздің шығысындағы Қытай Халық Республикасының Тарбағатай өңірінде, Шағантағай ауданында 1935 жылы дүниеге келген. Бар өмірін халқының тарихы мен төл әдебиетіне арнаған. Алғашқы еңбек жолын Үрімжідегі «Жастар баспасында» редактор болып бастаған. Бала кезінен қазақтың төл әдебиетіне қызығып, шығармаларды оқып, машықтанған. Кейінірек оқығандарын қағаз бетіне түсіріп, тың деректерді жинап, көптеген кітаптар басып шығара бастады.

Осының салдарынан халық жауы деген айып тағылып, біраз жыл қудалауда жүреді. Қазақ тарихы мен төл әдебиетін зерттеп, өз үлесін қосқандығы үшін өмірінде талай азап шегеді. Кейіннен тағылған жала үстінен алынып, аты ақталады. Соншалықты қудалауға түсетіндей қандай шығармаларға қалам тартты деген сауал барлығымызда болуы заңдылық. Оларға тоқтала кетсек: Балаларға арналған ертегі, әңгімелерден бастап, «Басбай», «Сергелдең» сынды романдары, «Қара Керей Қабанбай, Хан батыр Қабанбай», «Тұғырыл хан», «Демежан Кешубайұлы» сияқты тарихи эсселері жарыққа шыққан. Қарап отырсақ шығармаларының атауларының өзі қазақ тарихында болған алып тұлғаларымыз жайлы. Өзге мемлекет тұрмақ, өз елімізде де зиялыларымызды қудалағанда, шетелде мұндай шығарма жазып жатқан адамды текке қалдырмасы ақиқат.

Зейнолла Сәніктің қалам тартқан шығармаларының өзіндік ерекше мазмұны мен мәні, тың дерегі бар. Қазақ әдебиетіндегі бірде-бір шығармаға ұқсамайтын, алайда тәрбиелік мәні зор Зейнолла Сәніктің туындыларын неге мектеп оқушыларына оқытып, тәрбиелемеске? Өз заманында тыныш өмір сүрудің орнына, ұлтына деген махаббаттың арқасында көптеген мәліметтер жинастырып, еңбектер жазып, сол үшін қудаланып жатса да, бастаған ісін тастамаған жазушының еңбегіне тиісті бағасын бермеуді әділетсіздік деп түсінемін. Дей тұрғанмен жазушының әр шығармасының оқырманға берер өзіндік пайдасы мен жанашылдығы, тәрбиелік мәні көп. Әр шығармасына жеке-жеке тоқталып, кеңінен қарастырғанымыз дұрысырақ.

Жазушының бізге жеткен белгілі екі романы бар. Соның бірі «Басбай» романы. «Басбай» романы тарихта болған Басбай Бапиұлы жайлы. Зейнолла Сәнік сол Басбай деген кісінің атымен аталған ауылда туып өскендіктен, тарих қазынасын бұрмаламай, шығарма жазуға талпынған. Басбай романын жазуы жайлы ақынның жары Шәмшабану өз естеліктерінен келесі деректерді келтірген. *«Материал жинағанына 10 жылдай кетті десек, жазғанына 3 жылдай уақыт кетті деуге болады»* – деп, жазушының біраз еңбек еткендігін еске алады [1, 180 б.]. Біздің елімізде қолдан істелген ашаршылық секілді Қытайда да саяси төңкерістер көп болған. Сондай төңкерістің бірі ХХ ғасырдың бас шенінде болған «мәдениет төңкерісі». Осы тұста өзі қарапайым шаруадан шықса да, үздіксіз еңбегінің арқасында бай да, қуатты, халқы құрмейттетін, бір ауылды асырап отырған Басбай үкіметтің көзіне түсіп, қудалауға ұшырайды. Біздің жерімізде болған бай адамдарды тәркілеу процессі сияқты. Шығармада кейіпкердің жомарттығы, шыдамдылығы суреттеле келе, өмірден озғаннан кейінгі әйелінің көрген тауқыметі жайлы баяндалған. Сол заманның қиын-қыспағына қарамастан ерінің отауының отын сөндірмеуге тырысып, соңына дейін күрескен Күйкентай, Жас апа образдары әйел затының мықтылығын әдебиетімізде тағы бір дәлелдей түсті. Әрине әйел заты жайлы бізге берілген көптеген шығармалар бар, бірақ сол заманғы біз біліп келген ақындарымызда кейбір шындықты жазуға мүмкіншілігі болмаса, берілген романда кеңінен сол заманның тарихи көрінісі етек жайған. Басбайдың үй-ішінен көмегін аямай өз өмірін, отбасын қауіп қатерге тігіп, тамақ пен су тасып берген Бәдентай

анамыздың да образы керемет ашылған. Көркем шығарманы оқыту барысында қазақ жеріне жер аударылып келген Алжир лагерлеріндегі адамдарға қазақтардың құрт лақтырып бергендігін осы тұста байланыстыра оқытсақ, оқушылардың сана-сезіміне сол замандағы тарихтың қиян-кескі жағдайы елестеп, жадына түйіп, түсінетін болады. Қаншама қиындық көрсе де, елі мен ауылына барынша көмектесіп, мерт болған Басбай кейіпкер арқылы басқа да шығармалардан белгілі қазақтың алыптарын байланыстырып оқыту арқылы көркем шығарманы да, тарихты да оқушы бойына сіңіре аламыз.

Әдебиет пен тарих тығыз байланысты пән. Екеуі де оқушыға фактілер мен, көркемдік жүйені тарту етеді. Тарихтың шындығын көркем әдебиетте тереңдете оқып түсінеді. Көркем шығарманы оқуға оқушыны баулыған кезде, жетекші ретінде көптеген ресурстарды пайдаланып, оқушы түсіну үшін жағдай жасалады. Жоғарыда айталған шығарманы да мектеп қабырғасында байланыстыра, өрбіте, спираль әдісі арқылы күрделендіре оқытсақ, бір оқпен екі қоянды атқандай болар едік.

«Суреткердің өнері өмірімен, яки өз басынан кешкен ғұмыр тіршілігімен тығыз байланысты. Ол өмірде нені жете таныса, өнері арқылы жұртқа соны танытады», – деп, жазушы әрі академик Зейнолла Қабдолов айтып кеткендей [2, 97 б.]. Зейнолла Сәнік өз шығармаларында көзбен көрген, яки нақты деректер жиналған шығармаларға ғана қалам тартқан. Жазушы өз қиялынан көркем шығарма жазса, сюжетінің қай арнаға бұратыны өз еркінде. Жазушы тарихи роман жазатын болса, жеті рет өлшеп, бір ақ рет кеседі. Тарихи роман жазу әдебиетімізде өте күрделі процесс болып табылады. Тарихтың шындығын бұрмаламай дәл суреттеу, асқан шеберлік пен батылдықтың белгісі. Зейнолла Сәніктің «Сергелдең» романы өзінің туысқан бауырлары, өмірдің ирелең жолымен керей арасында пана тапқан: Әлкембай, Төлеубай, Бәшке туралы. Романның желісі он екі, он үш жасар жетім қалған Әлкембай мен Төлеубайды өзіне қамқорлыққа алып, құл етіп жұмсағысы келген туыс ағаларының артынша Бәшкеге жала жауып, үшеуінің елден қашып кетуі жайлы. Бір ай жүріп барамыз деген жеріне жылдаса да жете алмастығын білген үшеуі, жолай кездескеннің малын бағып, көрместің күнін бастарынан өткереді. Ішерге ас, киерге киімдері жоқ үш кейіпкер де қиын жағдайды сабырмен бастарынан өткереді. Жауын-шашынның астында қалып, бірін жылан шағып, әке-шешенің жылуын көрмей, ерте есейген екі баламен ересек Бәшкенің бастарынан тағдырдың тауқыметі арылмастай болады. Соңынан әрқайсысы өмірден өз орынын тауып, Төлеубайдың қалың көші Тарбағатай тауынан асып, қазақ жері Семей өңіріне келіп, ұлтының ұлан-ғайыр жеріндегі тарихын көзімен байқап, ойымен шолып тұрғандығымен тәмәмдалады. Байқағандарыңыздай роман тарихи шындыққа жазылып, әр кейіпкер өмірде болған екен. Сол заманның тарихи шындығын бұрмаламай, ешкімнен айбат шекпей жаза білудің өзі ерлік емес пе? Профессор Ш. Елеукенов романға мынадай пікір айтады: *«Мен романды оқи сала қаламға қол тартқанымның себебі, осы шығарманың дәл бүгінгі біздің тәуелсіз қазақ елінің алға беттеген көш жолы үшін айтарлықтай қасиеті бар екеніне көз жеткізгенімнен»* [3, 12 б.]. Сол заман жайлы тарихи туындылар болмағанда

біздің ата-бабаларымыздың қандай күй кешкендігінде біле алмас едік. Өткенін білмегеннің болашағынан үміт жоқ демекші, еліміздің әр азаматы тарихымызды біліп, патриот болуы керек. Болашақ патриот азаматтарды тәрбиелеу, білім ұясынан, қазынасы мол кітаптан бастау алары хақиқат. Зейнолла Сәнік шығармашылығында тарихтың шынайы беттері, көркем тілдің әсемділігі, тілге жеңіл сөздер, қызықты сюжет т.б барлығы бар. Оқушыларға аталмыш ақынның шығармашылығын оқыту арқылы тарихпен байланыстырып, білімдерін жетілдіре түсер едік. Бала өзінің рухани қазынасы, жан азығын табар еді. Ақырын жүріп анық бас, еңбегің кетпес далаға – деп, хәкім Абай атамыз айтпақшы алған білімнің еш зияны болмайды. Тарихынан да, көркем әдебиетінен де хабары бар оқушы, болашақта құзыретті азамат болары сөзсіз.

Қазақ халқының үш жүзінің басын қосқан, жас кезінде сабалақ атанып, кейіннен Абылай атанған қазақтың шоқтығы биік ханы – Дарабозым, деп ерекше елден бөлек құрмет етіп, сыйлаған батыры: Қаракерей Қабанбай жайлы Зейнолла Сәнік тарихи эссе жазған. Жоғарыда айтқанымыздай Зейнолла Сәнік тарихи романдарға, эсселерге көп қалам тартқан. Бұның ең басты себебі келер ұрпақтың тарихын біліп, тарих сахнасындағы болған оқиғалардан жаңылыспасын дегендігі. «Қаракерей Қабанбай, Хан батыр Қабанбай» – деп, аталатын тарихи эссесін жазуға себеп болған көптеген мәселелер бар. Оның ең бастыларын айта кеткен жөн. Тарихи эссенің жазылуына түрткі болған 1985 жылы Шыңжаңда қызмет атқарып жүрген Зейнолла Сәнікке сол кезде жетпіс бес жастағы қарт Бейсенғали Садықанұлының жазған хаты болады. Хатында: *«Менің бұл жөнінде сонау 30-40 жылдарда-ақ жинастырғаным бар еді, оны Кәрібай және Маусымбай деген ақындар Көктұма сиясында Сүлейменнен алған екен. Сол Сүлейменнен алған материалы бойынша Маусымбай шежіре мен ақын Кәрібай Таңатарұлы өз кезінде Қабанбайды қазақ сахарасында кеңінен жырлаған. Жинап-құрастырушылар Құсайын Жанұзақұлы, Әлімқажы Әбдіғалиұлы болатын, сонан 1947 жылы Нұржанұлы екеуміз көшіріп, реттеген болатынбыз. Сонымен бірге кезінде Қаби қазының, Қалиасқар молданың пікірі бойынша толықтаған едік. Қабанбайдың балалық дәуіріндегі деректерді дәртуыл Бітімбай ақынның өз аузынан жазып алғанмын. Ал Шаған шайқасы, Қубас ат туралы деректі 1931 жылы Маусымбай шежіренің аузынан естігем, сол естігенім бойынша Қубас атты қалпын бұзбай, қиссаға айналдырдым, әрі Бұланбайдың шөбере келіні Ақбикеден ұғып, толғандым»,* – дейді. [4, 113 б.]. Қараңызшы бір тарихи еңбек жазудың өзінде қаншама еңбек жатыр? Оның барлығы келешек ұрпақтың ата-бабаларын ұмытпауы үшін жасалған ақынның ерен еңбегі еді.

Қабанбай батыр тарихи эссесінде батырдың шайқаста көрсеткен ерліктері, бала Ерасылдан бастап Дарабозға дейінгі батырдың өмірі шынайы да көркем формада суреттелген. Тарихи эсседе батырдың тек қана ерлігі мен жорықтары ғана емес, сонымен қатар ақылы тереңде жатқан ұлы саясаткер ретіндегі қыры да бейнеленеді. Бала кезінен ерік-жігерге қаны толы болған батыр, кішкентайынан ағасының кегін қайтарамын деп қалмақтың батыры Өржежылғырды өлтіріп, өз еліне ренжіп, әпкесі мен жездесінің елінде жүріп-ақ

атағының шыққандығы шығармада керемет баяндалады. Көптеген жорықтарда ерлігімен танылған батырдың өзіндік саясаты, жорықтарының жоспары, керек жерде шешен де, би де болғандығы жайлы деректер жазылады. Өмірінің соңына дейін аттан түспеген батырдың қазақ елінің тәуелсіздік жолында атқарған баға жетпес әр еңбегі бүге-шүгесіне дейін жазылған еңбектерді оқып, дәріптеу бізге міндет. Әр оқушыны тәрбиелеу барысында ең алдымен тәртіпке, содан соң патриоттылыққа, адамгершілікке, адалдық пен кішіпейілдікке баулып алған соң ғана білімге үйрететініміз шындық. Ал аталған қасиеттердің барлығы көркем шығарманың түпсіз терең тұңғиығында. Көркем шығарманы байланыстырып көрнекілікпен, қызықтырып оқыту арқылы оқушының бойына қазақтың төл тәрбиесін сіңіреміз. Қазақи тәрбиені көріп, ұят болады дегенді естіп өскен баланың руханияты қазынаға толы болады. Сол қасиеттердің ішіндегі батырлық, қайсарлық, патриоттылық, сабырлық т.б көптеген қасиеттерді болашақ азаматтарға аталмыш кітаптан үйрете аламыз. Балада қызығушылықты аша білу мұғалімнің құзыреттілігі. Мұғалім баланы көркем шығармаға баули алу арқылы көптеген нәрсені ұтары сөзсіз. Қазынаға толы алтын сандықтың кілті кітаптың ішінде емес пе? Әр шығарманың өзіндік алар рөлімен берер тәрбиесі бар. Зейнолла Сәніктің қалам тартқан Қаракерей Қабанбай тарихи эссесін өскелең ұрпаққа оқытпауымыз қиянат. Зейнолла Сәніктің «Қаракерей Қабанбай, Хан батыр Қабанбай» тарихи эссесі мен Қабдеш Жұмаділовтың «Дарабоз» романын байланыстыра, салыстыра оқыту өте тиімді болмақ. Оқушылар екі кемеңгер қаламгердің шығармашылығын оқып, салыстырып, талдау арқылы тарих шындығына өз көзқарастары пайда болады. Оқушыларды осы сынды тәсілдер арқылы көптеген ғылыми жобалар, мақақалалар әлеміне қадам басуға тәрбиелеуге болар еді. Сол себепті де Зейнолла Сәнік шығармашылығын мектеп программасына қосу тиімді болып табылады.

Жоғарыда атап айтқанымыздай Зейнолла Сәнікұлы жазушы, этнограф болған адам. Ұлтының этнографиясын жинақтап, ықшамды түрде саралай отырып, оны тарихи шындыққа негіздеп, қағаз бетіне түсірген жазушы. Сол себептен де қаламгердің тарихи шындыққа бағытталған еңбектері жетерлік. Солардың бірі тарихта болған, халқы деп қабырғасы қайысқан «Демежан Кешубайұлына» арнаған тарихи эссесі. Демежан Кешубайұлы өзі қарапайым отбасынан шықса да оқып, білім алып, шағын қызметте адал нанын тауып жүреді. Күннен-күнге патшалық биліктің халқына көрсетіп жатқан қиянатына, халқының айта беретін шағымына көз жұмып қарамайды. Сүрінгенге сүйеу болып, құлағанды тұрғызып, демеп жүрген ел жанашыры ол заманда билік басындағыларға ұнамағаны сөзсіз. Дәл сондай іші тар Мәтеннің Демежанның үстінен тасыған өтірік, қоспа әңгімелері, жапқан жаласының арқасында Демежандай халық қамқоршысы дүниеден өтеді. Елін, халқын сүюдің осыншалықты берік болатындығын, отанына деген махаббаттың алыптығын дәлелдеген Демежан сияқты бір туар азаматтардың барлығы сол заманда биліктің күшімен көз жұмды. Өз жерімізде Кеңес Одағының қудалауына ұшыраған қазақ зиялыларымыз қаншама. Берілген шығарма осы сынды

қазақтардың қудалануы тек біздің елде ғана емес, шығысымыздағы сонау Тарбағатайда да қазақ халқының тыныш өмір сүре алмағандығының дәлелі. Ақынның бұл шығармасын қазақ әдебиетіміздің көрнекті өкілі Қабдеш Жұмаділовтің «Тағдыр» романымен байланыстыра, сабақтастыра оқытуға да болады. Сонда оқушы бір ғана ақынның шығармашылығын емес, екі ақынның да шығармашылығын жіті білетін болады. Екі романда бір адам жайлы жазылғандықтан айырмашылық көп емес. Туындылар бір-бірімен егіз сияқты рөлде ойнағандықтан, оқушы шығармаларды оқу барысында мүлдем қиналмайды. Мектеп қабырғасындағы орта буынға Зейнолла Сәнік шығармашылығын оқыту арқылы тарихтың шыншыл көрінісін, қазақи тәрбие мен салт-дәстүрін, шешендік қасиетін арттыра алар едік. Сөз болып отырған әр шығарма тарихпен тығыз байланысты. Шығармаларды оқып, білу арқылы ертең оқушының тарих, қазақ тілі, әдебиет, география сынды пәндерден қиыншылығы туындамайды. Себебі бір көркем шығарманың өзінде қаншама оқушыға керекті мәліметтер бар. Зейнолла Сәнік шығармашылығын мектеп қабырғасында оқыту арқылы, оқушының құзыреттілігін дамыта аламыз.

Зейнолла Сәніктің жоғарыда аталған шығармашылығы өткен ғасырымыздың көрінісі болса, ендігі сөз етілетін шығармасы сонау қазақ тарихының қойнауындағы жарты әлемді жаулаған Шыңғысхан жайлы еңбегі «Тұғырыл хан» тарихи эссесі. Тұғырыл хан XII-XIII ғасырларда Керей мемлекетінің ұлы билеушісі болған Оң хан. Есүгей баһадүрдің қолдауымен жас кезінде билікті қолына алып, кейін Есүгейдің жақсылығын оның ұлы Шыңғысханға қайтарады. Екеуі анда баласы мен әкесі болып, Шыңғысханның алып империя құруына үлкен септігін тигізеді. Бөрте сұлуды Шыңғысханның жаулары алып қашқанда, анда әкесі көмекке келіп, сұлуды анда баласына қайтарады. Бөрте сұлудың сол кезде аяғы ауыр болып, жолда туылған баланы ырымдап Жолшы, яғни, Жошы деп атайды. Кейінірек бұл бала ханның сүйікті ұлына айналады. Әдебиетімізде Жошы ханның өлімін Шыңғысханға естірткен «ақсақ құлан» күйіде бар. Алып империяны құрған ұлы саясаткер Шыңғысхан өзінің анда әкесін өлтіріп, керейіт пен найман мемлекеттерін басып алып, мықты императорға айналады. Әдеби көркем шығарма болғанымен, өзінің тарихи шынайылығын жоймаған. Тарихты зерттеушілер Шыңғысхан жайлы жазылған алғашқы шығармалардың бірі болған осы туындыға жоғары баға берген. Тарих сабағында саяси стратегия тарихи фактілермен күрделі айтылса, көркем шығармалар сол фактілердің үстінен тағы іздестіре түсіп, оқырманға түсінікті, қарапайым, жатық тілмен жазылған. Тарихи эсседе Шыңғысханның өз жолында қандай асқан саясаткер адам болғандығы, жаман да жақсы қасиеттері кезектесе, сол замандағы ата-бабаларымыздың өмірі тереңінен баяндалады. Ол кезде қазақ халқының атауы тайпалар және рулар болып аталған. Шығарманың бізге берер үлкен пайдасы, сол кездегі бұлыңғыр болған тарих сахнасын айдан-анық етіп көрсетуі. Мысалы Шыңғысханның жанына жинаған нояндары қазақ ру тайпасынан шыққан батырлар екендігі дәлелденді. Кітапта Кетбұға, Сыпыра сынды жырулардың да аты аталып, сол замандағы ата-бабаларымыздың өмірін паш етеді. Шығармада көптеген қазақ халқының

тәрбиелік мәні бар нақыл сөздері, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы баяндалады. Оқушыларға аталмыш тарихи эссені оқыту арқылы тарих ақиқатын жеңіл түсіндіре аламыз. Қазіргі жаңа білім беру үрдісінде спиральды әдісті ұсынады. Яғни жеңілден қиынға бірнеше пәнді байланыстыра оқыту. Жаңадан білім беру прогаммасына шетел университеттерінен STEM біріктірілген оқу бағдарламасы еніп жатыр. Оның мәні бірнеше пәндерді қосып, жеңіл түрде оқыту. Сөз етіп отырған тарихи эссеміз, жоғарыда келтірілген технологиялардың критерийлеріне сәйкес келіп тұр. Яғни біз тарихты да, көркем әдебиетті де, географиялық жағдайды да бір мезетте оқушыға үйрете аламыз. Әрқайсысы жеке пән емес біріктіріліп байланыстырылып қарастырылғандықтан, бала мұнда ақпараттарды жақсы қабылдайтын болады. Зейнолла Сәнік шығармашылығын мектепте оқытудың тиімді тұстары көп.

Зейнолла Сәнік тек қана тарихи эсселерге ғана емес, сонымен қатар, қазағымыздың бас ақыны Абай Құнанбайұлы жайлы шығармаларға да қалам тартқан. Зейнолла Сәнік Абай атамыздың ұлы ақын болғаныдығын, өзі ұсынып қарастырған көптеген еңбектерінде, айтыстарында байқатады. Абай Құнанбайұлының жарияланған шығармаларын, Қытай жеріндегі қазақ ауылдарына арнап басылатын газеттерге жиі-жиі басып шығартып отырған. Осының өзі ұлы хакім Абай атамыздың еңбегі тек еліміздің аумағында шектеліп қалмай, өзге елдегі қазақ балаларына оқуға мүмкіндік берген Зейнолла Сәніктің ерен еңбегі болып табылады. Біз білмейтін Қытай жеріндегі қазақтың өмірі жайлы тың деректермен бөлісіп, орны бөлек шығармаларға қалам тартқан ақынның қазақ халқына сіңірген еңбегі қаншама. Зейнолла Сәніктің «Ақын сыры» [5, 100 б.] өлеңінде қазақ халқының біраз зиялы қауымын ұлы ақынын сөзге тиек етеді.

*Ахмет, Абай, Әсет, Міржақыптар.
Жетпейді оған жисаң мың баланы...
Бәрін де Абай сөзі басып түсер*

Бір парша шеттен алып қырғанағы, – деп, қазақ халқының жанашырларының еңбегін жоғары бағалайды. Шет мемлекетте жүрседе еліміздің төл әдебиетімен жіті таныс болып, зерттеп, өзінің үлесін қосқан ақынымыздың қай шығармасын алып қарасақта, астарында үлкен мән жатыр. Зейнолла Сәніктің шығармашылығында бұрын-соңды сөз болмаған тың мәліметтер молынан кездеседі. Бұл – ақынның әдебиет жолында атқарған үлкен еңбегі. Ондай еңбекті жаңғыртып отыру біздің қолымызда.

Қазақ әдебиетінің алып әлемінен өз орнын таба білген, алтын қорымызға көптеген бағалы еңбектерін қосқан Зейнолла Сәнік шығармашылығының мәні мен орны бөлек. Ақынымыздың еңбектерін жаңғыртып, тың деректерін мектеп қабырғасында оқытудың тиімділігін жоғарыда айтып өттік. Ойымызды тұжырымдай келе, ақынның әр еңбегін бағалап, оқып, дәріптеудің пайдасы орасан зор дегім келеді. Болашақта тарихы мен тағлымынан сауатты болар азаматтардың тәрбиесі мен білімі мектеп ұясында басталмақ. Сол ұяда Зейнолла Сәнік сынды қаламгерлердің тың деректері бар шығармаларын

оқытқанымыз дұрыс. Қазақ елінің болашағы қазақи тәлім-тәрбие алған білімді жастардың қолында. Өскелең ұрпақтың тәрбиесі біздің қолымызда. Еліміздің болашағы үшін, патриот азаматтарды тәрбиелеу біздің міндет. Білім мектеп қабырғасында басталады, оқытылатын әр еңбек құнды, бағасы жоқ болашаққа салып жатқан инвестициямыз болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Хамзақызы Ш. Басбай романы қалай жазылады? Екі томдық шығармалары жинағы. 2-том. – Алматы: Ан Арыс, 2017. – 244 б.
- 2 Қабдолов З. Арна. Зерттеу, сын, эссе. – Алматы: Жазшы, 1988. – 255 б.
- 3 Сәнік З. Сөз-ғұмыр. – Алматы: Runa, 2017. – 300 б.
- 4 Сәнік З. Көптомдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы: Ан Арыс, 2017.
- 5 Сәнік З. Көп томдық шығармалар жинағы. 13-том. – Алматы: Ан Арыс, 2017.

ҒТАМР 16.31.02

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМ МАҒЫНАЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МЕНТАЛИТЕТ РӨЛІ

С.К. Ережепова

Ф.ғ.к, аға оқытушы, Д. Серікбаев атындағы ШҚТУ, Өскемен қ.

Б.С. Жаксылыкова

Аға оқытушы, Д. Серікбаев атындағы ШҚТУ, Өскемен қ.

Бұл мақалада қазақ және орыс тілдеріндегі фразеологиялық теңеулер салыстырыла қарастырылып, халықтың менталитеті, ұлттық психологиясы барынша зерделенеді. Авторлар фразеологиялық теңеулерін жүйелеп, талдау жүргізіп, баяндау арқылы осы ерекшеліктерін анықтайды. Орыс және қазақ тілдерінің фразеологиялық салыстыруларын тақырыптық топтастыру кезінде екі тілдің атауларының пайда болу жиілігі мен арақатынасындағы айырмашылықтар анықталады, олар салыстыру бейнесі ретінде әрекет етеді. Фразеологизмдер, жалпы тілдердегі тұрақты тіркес атауларының бәрі аударма практикасы үшін де, теориясы үшін де ең қиын, күрделі проблеманың бірі. Сондықтан қазақ не болмаса орыс тілінің фразеологизмдерге келгенде, оқытушы сөйлем ішінен фразеологиялық бірліктерді ажырата білуі өте маңызды және сөйлемде кездесетін фразеологизмдердің ұлттық-мәдени бояуларын ажырата алуы қажет.

Түйін сөздер: ұлт мәдениеті, фразеологизм, мәдени өмір, білім, халық, салт-дәстүрлер.

Қазақ және орыс ұлттарының мәдени өмірінің бір көрінісі – фразеологизмдер. Сонымен қатар фразеологизмдер – халық өмірінің айнасы, сол айнада ұлт менталитетінің көрінісі тұтастай қамтылады десек, асыра айтпағандық болар.

Фразеология саласын тіл білімінің жеке саласы ретінде қалыптастыруда, оның нысандарын, тілдегі орны мен табиғатын зерттеу әдістерін анықтауда, маңызды теориялық тұжырымдар жасауда көптеген отандық және шетелдік ғалым-фразеологтардың еңбектері ерекше орын алады. Н.И.Амосова, А.В.Кунин, И.И.Чернышева, В.Флейшер, М.М.Копыленко, І.Кенесбаев, А.Т.Қайдар, А.Д. Райхштейн, С.Е.Исабеков, С.К.Сатенова, З.Қ.Ахметжанова, Д.Добровольский, М.Сабитова, К.К.Дүйсекова т.б. атақты ғалымдардың жалпы

және салғастырмалы фразеология мәселелеріне арнап жазған құнды-құнды еңбектері жарық көрді.

Жалпы алғанда, фразеологизм дегеніміз – мағынасы бір тұтас, құрамын өзгертуге, басқа сөзбен алмастыруға болмайтын, бір сөздің орнына ғана жұмсалатын тіркес. Тілдегі жеке сөздер грамматиканың қарамағына еніп, белгілі морфологиялық тұлғаларды қабылдап, өзара бір-бірімен тиісті грамматикалық байланысқа түсіп, сөз тіркестерден тұрады. Тілдің тарихи даму процесінде бірқатар сөздер белгілі морфологиялық тұлғада біріте-бірте қалыптасып, белгілі бір мағынада қолданылатын тұрақты сөз тіркестеріне айналады. Қабырғамен кеңес, жігері құм болды, қой ауызнан шөп алмайтын, деген сөз тіркестері ойла, ойлағаны болмады, момын деген ұғымдарда қолданылып тұр. Бұл тіркестегі сөздердің жеке мағыналары мен тіркес күйіндегі беретін мағыналары бір-біріне сәйкеспейді және бұл тіркестегі сөздерді синтаксистік ара-қатынастарын ажыратып талдауға келмейді. Біртұтас тілдік тіркес ретінде қалыптасқындығын дәлелдеу қиын. Сөйтіп, бір ұғымда қолданылатын, сөйлем мүшелеріне ажыратуға келмейтін, грамматикалық мағыналарын өзгертіп, тіркестегі орындарын алмастынуға болмайтын тарихи қалыптасқан тұрақты сөз тіркестерін фразеология дейді.

Әр ұлттың мәдени ағымындағы тілдік құбылыстар тамырланып қалыптасуы үшін оның көптеген алғы шарттары мен салалары болу керек.

Фразеологизмдердің мәдени ақпар көздерінің түсініктері қандай мәдени негізде пайда болып, жасалынады деген сауалдарға мынадай ғылыми жорамалды ұсынар едік. Қазақ халқының ең маңызды мәдени ұлттық ерекшеліктерінің бірі – жан-жақты қамтылған дәстүрлі мәдениет үлгілеріндегі дағдылы ұлттық рәсімдері. Халық ұғымында мұндай ұлттық рәсімдер түрлерінің әбден сақталып қалғандығы ғана бүгіндері ұлт төл құжатындай көрінеді және өзге ұлттардан бөлек мәдени айырмашылықтарын айқындайды.

Ұлт мәдениетінің қай түрінде болмасын, онда сол ұлттың бүкіл таным болмысы мен тұрмыс-тіршілігі суретті сақталған. Белгілі бір ұлттың тарихынан, мәдениетінен, таным болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар ететін тілдік бірліктеріне ең алдымен тілдегі фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер жатады, себебі бұл тілдік бірліктер белгілі бір ұлттың өзге ұлттардан менталдық айырмашылығын көрсететін, салт-дәстүр ерекшеліктерін білдіретін ұлттық өмір көріністерінің айнасы болып табылады.

Қандай да бір тіл болмасын оның фразеологиялық қоры ұлт мәдениетін, менталитетін, ұлттық психологиясын барынша қамтиды. Қазақ және орыс тілдерінің фразеологиялық теңеулерін жүйелеп, талдау жүргізіп, баяндау арқылы осы ерекшеліктерін анықтауға деген қызығушылық тудырады.

Ғасырдан ғасырға ұласып, ұрпақтан ұрпаққа мирас болып, көне заманнан келе жатса да байырғы бедерін жоғалтпай, сонылығын сақтаған алуан айшықты, терең мазмұнды тұрақты тіркестер ана тіліміздің асыл қазынасы іспетті. Тіліміздегі фразеологизмдердің мағыналық астарында халықтың ерте уақыттан бергі өмірінің бүкіл қыр-сыры жан-жақты сақталып суреттеледі. Халықтың күн-көріс, тұрмыс-тіршілігі негізінде өрбіген түсінік пайымдаулары,

соған байланысты қалыптасқан салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар тілдік қолданыстағы тұрақты тіркестерден көрініс табады. Сондықтан, фразеологизмдер халқымыздың ұлттық менталдық ерекшелігін бойына сіңірген басты мәдени байлығымыздың бірі болып табылады. Әр ұлт тіліндегі фразеологизмдердің тұтас жиынтығы сол ұлт тіліне тән өзіндік сөз орамдары арқылы оның бүкіл заттық, рухани мәдени өмірінен хабардар етеді.

Бейнелі сөз орамдарының түп-төркініне үңіліп, неге бұлай айтылғандығына зер салу тек қана қызықтау емес. Мұндай ізденіс тұрақты тіркес мазмұнын терең түсініп, оларды орынды, дәл, дұрыс қолдануға негіз болады, сондай-ақ септігін тигізеді.

Әдетте фразеологиялық мағынаның пайда болуына дәстүрлі тіршілік пен мәдени өмірдің әсері мол. Образға негізделген көрініс тіл арқылы жарыққа шыққанда, ондағы ұлттық қабылдау, қазақи дүниетаным, ойлау ерекшеліктері бірден аңғарылады. Фразеологизмдердің туындауына тірек болатын нәрсе – адамдардың күнделікті тіршілігіндегі көріп жүрген дүниедегі заттар, айналасындағы құбылыстар мен көріністер, түрлі жағымды-жағымсыз т.б. әрекеттердің ықпалы.

Ата-бабаларымыздың өмірден алған білімі, ой-тұжырымы, тәлімтәрбиесінен хабар беретін тұрақты тіркестердің ана тіліміздің байлығын тануда алатын орны ерекше. Әсіресе, халықтың салт-дәстүрлер жүйесі қалыптастырған фразеологизмдер ұлттық жан-күй үйлесімінен едәуір хабардар етеді. Оларды фразеологизмдердің мазмұнына қарай, бірнеше түрге бөліп қарастыруға болады.

Мысалы:

1. Халықтың киім кию дағдысына қарай тілде қалған атаулар мен анықтамалар бойынша жасалған фразеологизмдер.
2. Наным-сенім негізінде туындаған фразеологизмдер.
3. Жаугершілік заманнан сақталған фразеологизмдер.

Орыс және қазақ тілдерінің фразеологиялық салыстыруларын тақырыптық топтастыру кезінде екі тілдің атауларының пайда болу жиілігі мен арақатынасындағы айырмашылықтар анықталды, олар салыстыру бейнесі ретінде әрекет етеді. Фразеологиялық салыстырулардың ұлттық белгісі олардың семантикалық ерекшеліктерінде айқын көрінеді, өйткені кез келген халықтың бүкіл мәдени-психологиялық күрделі кешені оның ерекше ойлау тәсілін жалпылайды. Бұл әр түрдің әртүрлі бейнелерге сүйенетіндігімен, жалпы мағынасы бар, бірақ негізінен әр тілде өзіндік бояуы бар екендігімен анықталады. Фразеологиялық салыстырулардың ұлттық-мәдени мәні олардың құрамындағы ұлттық-мәдени элементті білдіреді. Ұлттық-мәдени элементке әр халыққа ғана тән бейнелер жатады. Егер тек белгілі бір тілде кездесетін тілдік бейнелер басқа тілдерде қайталанбаса, олар әрқашан ұлттық болып табылады. Фразеологиялық салыстырулардағы жеке көріністер тек осы тілге тән ерекшеліктермен сипатталды және ұлттық талғаммен көрініс тапты.

Орыс тілінде «Сколько волка не корми – он все в лес смотрит», осы тіркес қазақ тілінде «Қасқырды қанша бақсаң да, орманға қарап ұлиды». Тағы да:

«Бөрінің аузы жесе де қан, жемесе де қан» (Съел волк или нет, а пасть у него всегда в крови), «Қасқырды сұрлығы үшін емес, ұрлығы үшін ұрады» (Волка бьют не за то, что он сер, а за то, что он вор), осы тіркес арқылы ұқсастықтарын байқай аламыз, қасқыр сөзі ашкөздік, қызғаншақтық деген мағынаны білдіреді.

Келесі мысалдарға назар аударсақ:

1. Асыра сілтеу деген тіркестің мағынасы: «Делать из мухи слона» – «Түймедейді түйедей етіп».

2. Қажеттілікті сипаттайтын: «На безрыбье и рак – рыба» – «Балық жоқта бақа да балық».

3. Пайданы ойлау: «Лучше синица в руках, чем журавль в небе» – «Аспандағы сұңқардан қолындағы тұрымтай артық» (Кобчик в руках лучше сокола в небе), «Өлі арыстаннан тірі тышқан артық» (Лучше живая мышь, чем мертвый лев), «Таңдағы тауықтан сол күнгі жұмыртқа артық» (Лучше яйцо сегодня, чем курица завтра).

4. Адамдардың қарым қатынасын сипаттайтын: «Жить как кошка с собакой» – «ит пен мысықтай тұру».

Нәтижесінде олардың мағынасын әртүрлі дереккөздердің, сөздіктер, анықтамалықтар, интернет көмегімен анықтауға болады. Осы дереккөздерге сүйене отырып, фразеологиялық бірліктер адам өмірінің және оның айналасындағы барлық нәрселердің тікелей көрінісі болып саналады деген қорытынды жасауға болады.

Егер біз орыс және қазақ фразеологизмдерін салыстыратын болсақ, онда олардың ортақ белгілері бар екенін байқаймыз. Біріншіден, синонимдік қатарларға оңай енеді. Мысалы, кот наплакал, в час по чайной ложке «мало»; тертый калач (в значении «опытный человек») – стреляный воробей; таяк тастам жер «близко» – бие сауым жерде. Екіншіден, олар сөздермен және өзара антонимиялық қатынастарға түседі, салыстырайық: за тридевять земель – в двух шагах, непочатый край (в значении «много») – раз-два обчелся (в значении «мало»), у черта на куличках – рукой подать; жүрек жұтқан – су жүрек, уыздай жас – кәрі қойдың жасындай. Кейбір фразеологиялық бірліктердің екі тілде де баламалары бар: бойы бір қарыс, сақалы қырық қарыс – сам с ноготок, а борода с локоток; соқыр тауыққа бәрі тары – слепой курице везде просо видится.

Бұл жағдайда алмасу процесі прогрессивті құбылыс болып табылады, өйткені ол орыс және қазақ тілдерінің фразеологиялық жүйелерін белсенді түрде байытады. Қарастырылып отырған тілдерде тек мағынасы бойынша сәйкес келетін фразеологиялық бірліктер бар. Мысалы, қазақ тілінде аяқ астынан деген фразеологизм бар (букв. из-под ног), бұл «кенеттен» дегенді білдіреді. Мағынасы бойынша бұл фразеологизм орыс өрнегіне сәйкес келеді – на голову свалиться, ни с того ни с сего [2, с. 12]. Немесе, салыстырайық: түймедейді түйедей ету – делать из мухи слона; тары болса, тауық табылады – был бы хомут, а шея найдется; екі қошқардың мүйізі бір қазанға сыймайды – два медведя в одной берлоге не уживутся; екі кеме құйрығын ұстау – гоняться за двумя зайцами, ақ түйенің қарны жарылды – пир горой. Бұл мысалдарда

фразеологиялық тіркестер сол тілде сөйлейтін адамдардың мәдениетін көрсетеді. Онда халықтың өмір салтын, оның ұлттық психологиясын сипаттайтын барлық нәрсе бейнеленген.

Екі тілде де жануарлардың атаулары бар барлық фразеологиялық бірліктерді мағынасы бойынша бірнеше топқа бөлуге болады:

- үй жануарлары (телячьи нежности, қой аузынан шөп алмайды);
- жабайы жануарлар (волк в овечьей шкуре/ қойға шапқан қасқырдай);
- құстар (как с гуся вода/ тауықтың түсіне тары кіреді);
- балық (как рыба в воде/ сеңге соғылған балықтай);
- жәндіктер (как сонная муха/ шыбын жанын шүберекке түйді).

Физикалық қасиеттері: силен как бык/өзім дегенде өгіздей күшім бар);

Сыртқы түрі: черный как ворон/ қарға баласын аппағым дейді т.б.

Психикалық қасиеттер (мінез-құлық белгілері): упрямый как осёл (қырсық), уперся как баран/ қойдан жуас.

Жануарларды бақылай отырып, адамдар оларға ашкөздік (қасқыр), айлакерлік (түлкі), қорқақтық (қоян) және т.б. сияқты адами қасиеттерді жатқыза бастады. «Момын», «момақан» мағынасы қазақ тілінде «қой» – «қой аузына шөп алмас», орыс тілінде «қозы» – «смирный, кроткий как ягненок» зооморфизмдерде көрінеді. Орыс тілінде тіркестер «қой» компонентімен «ақымақ, нашар» мағынасында жиі қолданылады: «Қақ баран на новые ворота смотрит», «С паршивой овцы хоть шерсти клок».

Қазақ менталитетінде: «Қойың болмаса, байлықта ойың болмасын» (овец не держать – богатства не видать), «Қойың көп болса, тойың көп болады» (много овец – много застолий), «Қой жүрген жер – береке, қыз жүрген жер – мереке» (овцы приносят богатство, девушки – веселье), кейбіреулер адамды сипаттауға қатысты да айтылады: «Қой аузынан шөп алмас» (у овцы травинку не отнимет) – жуас, момын адам. «Қой ішіндегі марқа» деген ерекше, басқалардан өзгеше дегенді білдіреді.

Қандай тілде болмасын фразеологиялық единицалар астарлы, образды мағынада қолданылады. Олардың қай-қайсысында да мәнерлеп, бейнелеп айту қызметі күшті. Яғни фразеологизмдердің көпшілігі айрықша образды, экспрессивті қызмет атқарады.

Салыстырмалы фразеологияны сөз еткенде маңызды мәселелердің бірі – фразеологизмдерді бір тілден екінші тілге аудару мәселесі. Бұл аса қажет, әрі барынша қиын мәселе.

Қорытындылай келгенде, «Фразеологизмдерді әр жазушының өз қажетіне байланысты жаңғыртып қолдануы, оның ой-пікіріне, эстетикалық талғамына, қоғамдық өміріне, философиялық көзқарасына сәйкес келеді». Фразеологизмдер көркем шығармада образ жасауда, кейіпкерге мінездеме беруде, белгілі бір оқиғаны қорытындылауда, т.б жұмсалады. Олар – тілдің сөздік қорының айшықты да, мәнерлі де бай саласының бірі. Бұлар өзінің бейнелілік, әсерлілік, экспрессивті-эмоциялық, суреттеме қасиетімен көзге түседі. Осындай көркем де алуан түрлі фразеологизмдерді халық орынды пайдаланып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келеді.

Тілімізде қарама-қарсы мәнді фразеологизмдер салыстыру мақсатында ғана емес, мәтіндегі астарлы ойды жеткізетін және стильдік қызметі де ерекше көрініп тұратын тіркестер болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Ғазылхан А. Қазақтардың дүниетанымы. – Алматы, 1993. – 125 б.
- 2 Хазимова Ә. Қазақ фразеологизмдерінің ұлттық-мәдени деректері. // Түркітану мәселелері: бүгінгі мен болашағы. – Алматы, 2001. – 209 б.
- 3 Әбілқасымов Б. Телқоңыр: Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклор. – Алматы, 1993. – 176 б.
- 4 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы, 1998. – 194 б.
- 5 Ахметжанов Қ. Қазақы шапан // Ана тілі. № 10. 1994. – 12 б.
- 6 Уәлиұлы Н. Кейбір этнографизмдердің лексика-семантикалық аясы. – Ұлт тағылымы. – 2000. № 1.

ҒТАМР 16.31.02

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ БАСЫЛЫМДАР

А. Арыстанғалиқызы

Магистрант, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

М.К. Амангазиева

*Ғылыми жетекші, ф.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,
Атырау қ.*

Қазақ тілінде алғаш жарық көрген басылымдар Ресей патшалығының отаршылдығымен тығыз байланысты. Әрине, бұл басылымдар қайткен күнде де қазақ халқының қамын ойлап, оның әлеуметтік-шаруашылық және мәдени-ағарту тілектерін ескергендіктен шығарылған жоқ, қайта патша үкіметінің отарлау саясатын күшейте түсу, оның бұйрық-жарлықтары жергілікті халықтың санасын оятып, мол рухани байлыққа ие болуларына елеулі түрде әсер етті. Десе де, қазақ зиялылары өз кезегінде қарап қалмай, қазақ халқын ағарту мақсатында қазақ тілді басылымдарды көбейтіп, онда елеулі мәселелерді қозғап отырды.

Түйін сөздер: баспасөз, газет-журнал, «Түркістан уалаяты», «Дала уалаяты», «Айқап», «Серке».

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ елін, жерін патшалы Ресейдің толықтай жаулап алуына байланысты Қазақстанның Ташкент, Орынбор, Омбы, Орал, Астрахан сияқты кейбір ірі қалаларда патша үкіметі жергілікті әкімшілік орындарының жеке ресми органдары ретінде жергілікті ұлт тіліндегі алғашқы газеттер шыға бастады. Әрине, бұл басылымдар қайткен күнде де қазақ халқының қамын ойлап, оның әлеуметтік-шаруашылық және мәдени-ағарту тілектерін ескергендіктен шығарылған жоқ, қайта патша үкіметінің отарлау саясатын күшейте түсу, оның бұйрық-жарлықтары жергілікті халықтың санасын оятып, мол рухани байлыққа ие болуларына елеулі түрде әсер етті. XX ғасырдың басына қарай Қазақстанда ұлттық қазақ зиялыларының қалыптасу үрдісі жүріп жатты, олардың бір бөлігі еуропалық білім алғандар еді. Олар Шығыстың ұлттық қозғалысының ғана емес, сонымен қатар Батыстың буржуазиялық революцияларының да ықпалын, патша режиміне оппозициялық пиғылдағы өз отандастарының үдей түскен қысымын бастан кешірді. 1905-1907 жылдардағы революциядан кейін Ресейдегі мұсылмандардың, соның ішінде түрік халықтарының қозғалысы жаңа қарқын алды. Мерзімді баспасөздің пайда

болуы мен дамуына капитализмнің, тауар-ақша қатынастарының, көлікпен байланыстың дамуы да, үлкені одан әрі отарлау да себепші болды. Туып келе жатқан ұлттық буржуазияның үстемдік етуші орыс буржуазиясымен бәсекесі, шетел капиталының енуі білім беру, баспасөз және байланыс жүйесі реформасының қажеттігін туғызды. 1905 жылы Ресейде баспасөз бостандығы жолындағы күрес жеңіске жетті. Орыс тарихында революциялық газеттер тұңғыш рет өзін еркін сезіне бастады. 1900 жылға қарай Ресейдегі баспасөз жүйесі 1002 аталымнан тұрса, ал 1905 жылдың өзінде-ақ 1350 газет пен журнал шықты, пошта арқылы 372 миллион дана газет таратылды. 1908 жылы 2028 мерзімді басылым шықты, ал оқырмандардың жалпы саны 30-35 миллионға жетті. Әсіресе газеттер саны өсті. Мәселен, 1891 жылы күнделікті газеттер саны 70 болатын, 1912 жылы олардың саны 417-ге, ал 1913 жылға қарай 649-ға дейін өсті, 1915 жылы газеттердің тағы да 200-ге жуық жаңа аталымы шықты. Мерзімді басылымдардың жартысы Мәскеу мен Петербургте шыққанын атап көрсеткен жөн.

Қазақ тіліндегі мерзімді баспасөздің алғашқы басылымдары «Түркістан уалаятының газетін» (1870-1882 ж.), «Дала уалаятының газетін» (1888-1902 ж.) отаршылдық үкмет органдары құрды. Біріншісі Ташкентте шығып тұрды және Түркістан генерал-губернаторлығының ресми органы болды, ал екіншісін Омбыда Дала генерал-губернаторлығы шығарды (1902 жылдан кейін олар Ақмола және Жетісу облыстарының «Ведомостарына» қосымша ретінде шығарылды). Өкімет орындарының өкімі бойынша бұл басылымдар отарлық басып алуды нығайту және Шығыстағы бодандарды рухани жағынан бағындыру мақсатымен шығарылды. Отаршылдық әкімшілдік мұнда патша жарлықтарын, үкімет ұйымдарының өкімдерін басшы, отарлық шет аймақтарды игеру үрдісін жазды, бұратаналарға көзқарас жөнінде «өркениеттілік миссияны» жүзеге асырған империялық саясаттың мәнін түсіндірді. Сондай-ақ бұл басылымдар ақпараттық-анықтамалық сипатта болды. Сонымен қатар газет ұйымдарына империяның қамқорлығындағы өлкенің тұрмыс салтын насихаттау миссиясы жүктелді. Осы мақсатпен ресми емес бөлімде түркі халықтарының тарихы, этнографиясы мен әдебиеті жөніндегі материалдар жарияланды. Бұл газеттердің беттерінде А.С.Пушкиннің, Л.Н.Толстойдың, И.А.Крыловтың, М.Ю.Лермонтовтың, Г.И.Успенскийдің туындылары, ғылым мен техника саласындағы жетістіктер туралы ақпарат аударылып басылды, өлкені шаруашылық жағынан игеру тәжірибесі қорытылды. Қазақ халқының тарихы жөніндегі, мақалдар мен мәтелдер туралы, халықтың ауызша шығармашылығы, айтыстар туралы жарияланымдар қазақ оқырмандарының зор ынта-ықыласын туғызды. «Жергілікті» халық арасында бұл газеттер беделінің өсуіне шығыс әдебиеті классиктері шығармаларының үлгілерін («Шахнама», «Фархат-Шырын», «Мың бір түн» және тағы басқа) жариялау жәрдемдесті. «Түркістан уалаяты газеті» беттерінде 1870 жылы бірінші рет қазақ тілінде Ш.Уалиханов туралы мақала жарияланды. Орыс оқырмандары Ы.Алтынсариннің туындылармен бірінші рет танысты. М.Ж.Көпеев, Ш.Құдайбердиев, Ә.Бөкейхан, О.Әлжанов, С.Шорманов, М.Жанайдаров, Б.Сыртанов, Ж.Ақбаев,

Ж.Айманов, А.Айтбакин және басқалар «Дала уәлаятының газетінің» белсенді авторлары болды. Көріп отырғанымыздай, қазақ даласы ағартушыларының жаңа ұрпағы өздерінің шығармашылық ізденістерінің басында өзінше бір тыңдалудан өткен. Алайда отаршылдық өкімет орындарының бұл ресми басылымдарын қазақ халқының рухани тәлімгерлері, оны оқу-ағартудың тірегі болды деп санау орасан әсірелеп айтқандық болар еді. Олар негізінен империяның отаршылдық саясатын жүргізушілер болды. «Түркістан уәлаяты газетінің» 323 нөмірінде жарияланған 633 мақаланың үштен бір бөлігі Ресей көрші мемлекеттермен қатынастарына, империялық сыртқы саясатты айтса да жеткілікті.

Ресми емес қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасуы ХХ ғасырдың басындағы жалпы азаттық қозғалыспен тығыз байланысты. Ол 1905-1907 жылдардағы революцияның арқасында ғана туды. Алайда бұл басылымдар дүниеге едәуір қиындықпен келді. 1907 жылғы 28 наурызда ІІ Мемлекеттік Думаның депутаты Шаймерден (Шахмардан) Қасшығұловтың бастамасымен «Улфат» газетінде қосымша ретінде «Серке» газетінің бірінші нөмірі шықты. Ш.Қасшығұловтың айтуынша, небәрі 3-4 нөмірі шығарылған. Цензура оны қауыпты деп тауып, газет жабылып қалған.

1907 жылғы наурызда Троицкіде «Қазақ» газетінің бірінші нөмірі шықты. (Ш.Қасшығұловтың айтуынша) Тыйым салынған екінші нөміріндегі «Біздің мақсаттарымыз» деген бас мақаланың авторы М.Дулатов еді. Нақ сол жылы қазақ жастарының Томск қаласында «Дала» газетін шығаруды жалға қоймақ болған әрекетті де табысқа жеткізбеді. Қазақ қоғамы демократияшыл жұртшылығының ұлттық баспасөз ұйымын құру жөніндегі ынтасы күшейе берді. 1911 жылғы 16 наурызда Орал (Теке) қаласында қазақ және орыс тілдерінде шағын көлемде «Қазақстан» газеті шықты. 1911-1913 жылдарда (Қаңтар-ақпан) небәрі 16 нөмірі шығарылды. Газет «кәсіпкерлік пен ғылымға үйрету» ізгі мақсат деп санады. Профессор Ү.Субханбердинаның пайымдауынша, газет прогресшіл-демократияшыл түсінікте болып, отандастарын орыстың озық мәдениетін меңгеруге шақырған. Ол оқырмандарына кітап шығару жаңалықтары туралы хабарлар беріп отырды. Оның беттерінде Гурьев уезінде жаңа мұнай кенішінің ашылғаны туралы хабар бірінші болып жарияланды. 1913 жылы қыркүйектен желтоқсанға дейін Петропавлда «Ешім даласы» газеті шығып тұрды. Алайда таралымы шектеулі бұл газеттер орасан үлкен аймақтың түрлі топтарының өскелең талап тілегін қанағаттандыра алмады. Жалпы ұлттық көлемде мерзімді баспасөз құру бұрынғысынша жалпы ұлттық проблема болып қала берді. Ұзақ уақыт күш-жігер жұмсап, аянбай еңбектенуінің арқасында М.Сералин 1910 жылдың аяғында журнал шығаруға рұқсат алды. «Қостанай уезінің Шұбар болысын №5 ауылының қазағы М.Сералинге, – делінген құжатта, – қаласында бойынша: бас мақалалар, шетелдік хабарлар, мұсылмандар өмірінің мәселелері, хроника, фельетондар мен өлеңдер, библиография және ғылыми мақалалар, аралас дүниелер және редакцияға хаттар бағдарламасымен ай сайынғы «Айқап» журналын шығаруға рұқсат берілді». Прогресшіл демократияшыл зиялылардың

сан жылдар бойы аңсаған арманы орындалды: 1911 жылғы 10 қаңтарда Троицкіде қазақ халқының тарихындағы тұңғыш «Айқап» ұлттық журналының бірінші нөмірі шықты. Нақ соның, ал кейініректе 1913 жылғы 2 ақпанда Орынбор қаласында шыққан «Қазақ» газетінің де тағдырына жалпыұлттық басылымдар болу жазылған еді. Ұйымдастырушы және баспагер, идеялық басшысы және редакторы М.Сералин (1872-1929 ж.) бұрын педагогтік және журналистік қызметпен айналысқан, сол кезге қарай белгілі ақын, әдебиетшіл, қоғам қайраткері болған. Кеңестік тарихнаманың дегені жүріп тұрған кезеңде көптеген зерттеушілер идеологияға жағынып, М.Сералинді ХХ ғасырдың басында Оңтүстік Оралдың революцияшыл социал-демократтарының шеңберіне кіргізуге тырысты. Мұның бәрі «Айқап» журналының кеңес өкіметі контрреволюциялық ұлтшыл деп айыптаған «Қазақ» гзетіне қарсы қою мақсатымен жасалған еді. М.Сералиннің өз айтуына қарағанда, журнал «еңбекші таптың органы болған жоқ. Халықтық болған ол белгілі бір таптық, саяси және экономикалық бағдар ұстанбады».

«Айқап» журналы 1911 жылғы қаңтардан 1915 жылғы қыркүйекке дейін әуелгіде айына бір рет, ал сонан соң екі рет шығып тұрды. Барлығы 88 нөмірі шықты, таралымы 1000 данаға дейін жетті.

«Оқиғалар» айдарынан көрініп отырғандай жер-жерден Ташкент, Верный, Шымкент, Әулиеата, Орал, Қостанай, Торғай, Ақтөбе, Маңғыстау, Бөкей ордасы, Омбы, Қапал, Семей, Аягөз және басқа жерлерден хабарлар түсіп тұрған.

М.Сералиннің сіңірген атап өте келіп, зерттеушілер ол «Қазақстанда демократиялық бағыттағы ұлттық журнал шығаруды бірінші болып жолға қойды. «Айқап» журналы білім әлеміне ашылған бір терезе болды» деп атап көрсетеді. М.Дулатов «Оян» деп қазаққа дабыл қаққаннан кейін М.Сералиннің демократияшыл зиялыларды, либерал-революциялық ниеттегі студент жастарды іс жүзінде топтастырып, олардың назары мен жігерін жалпыұлттық проблемаларды шешуге шоғырландыра білгенін айту керек. «Айқап» өкіметінің реакциясынан кейін қазақ қоғамын оятты, «Қазақ» газеті оның жақсы дәстүрлерін жалғастырып жаңа биікке көтерілді.

ХХ ғасырда жоғарыда аталған М.Сералинмен қатар, Б.Қаратаев, Ж.Сейдалин, С.Торайғыров журналдың рухани жетекшілеріне айналды. «Айқап» төңірегіне әртекті қазақ демократияшыл зиялыларының, талантты студент жастардың өкілдері топтасты. Журналға А.Ғалымов, М.Жолдыбаев, Т.Жомартбаев, М.Кашимов, Қ.Кемеңгеров, М.Ж.Көпеев, А.Мұсағалиев, Б.Сыртанов, С.Ланин, Н.Манаев және басқалар белсене қатысып тұрды. Журнал беделінің өсуіне бастапқы кезеңде оның жұмысына А.Байтұрсыновтың, М.Дулатовтың қатысуы себепші болды. Дала өлкесінің демократияшыл қалың жұртшылығы кейіннен қазақ мәдениетінің, әдебиетінің аса көрнекті қайраткерлеріне айналған дарынды тұлғалар: С.Сейфуллин, Ш.Құдайбердиев, Б.Майлин, С.Дөнентаев, С.Торайғыров, М. Жұмабаевтардың шығармашылығымен танысуға мүмкіндік алды. Журнал беттеріне қырғыз И.Арабаев, ноғай С.Ғаббасов, түркімен Ш.Назари және басқалар көрінді. Қазақ

әйелдері Сақыпжамал Тілеубайқызы, Мариям Сейдалина, Гүлайым Өтегенқызы, Нәзипа Құлжанова журнал беттерінде әйелдердің тең құқықтығы, қазақ әйелдерін азат ету, балалар мен аналарды қорғау проблемасын көтерді.

«Айқап» журналы ағарту ісі мен мәдениеттің жаршысы болды. М.Сералин «біздің ғасырымыз – ғылымның ғасыры» деп санады. Ол Ш.Морджанидың, Ы.Алтынсариннің ізбасары болды. М.Сералин жәдидшілдіктің, жаңа әдіспен дауыстап оқытудың атасы И.Гаспринскийді өзінің ұстазы және тәлімгері деп білді. М.Сералин қазақ ағартушылары жас буынының жарқын өкілі болды, халық ағарту мен қазақтардың тұтас ұрпағын тәрбиелеу саласында да өте көп іс тындырды. Сонымен бірге М.Сералин «Айқап» беттерінде мұсылмандардың қасиетті кітабының мазмұнын ыңғайлы, түсінікті нысанда баяндауға тырысқан авторлардың мақалаларын жариялап отырды.

«Қазақ» газеті апталық басылым болып шықты. 1913жылғы ақпаннан 1918 жылғы қаңтарға дейінгі кезең ішіндегі 3000 дана таралыммен 265 нөмірі жарық көрді. «Қазақ» газетінің редакторы Орынборда айдауда жүрген кезінде сол кезге қарай ағартушылық қозғалыстың танымал көшбасшысы болған, аса көрнекті ақын, көсемсөзші, түркі тілінің маманы, М.Дулатовтың анықтауынша, «Қазақ әдеби тілінің мектебін жасаушы», бірақ ең алдымен – ой өрісі аса кең және ұлт дамуының жолдарын көре білген жалынды қоғам қайраткері А.Байтұрсынов болды. 1914 жылғы 19 мамырда Баспасөз істері жөніндегі бас басқарманың кеңсесі М.Дулатовқа «Қазақ» газетінің екінші жауапты редакторы міндетін атқаруға рұқсат етті. Құлшынған қызба қанды, әсте ымырасыз, жалынды көсемсөзші, топ көрсе қыранша түлейтін ақын М.Дулатов өзінің ерлік және қайғылы тағдырмен көп жағынан ХІХ ғасырдағы М.Өтемісовты еске салатын. «Қазақ» газеті 1918 жылы (№261-265) Жанұзақ Жәнібековтың редакциялауымен шықты.

XX ғасырдың басындағы демократияшыл қазақ зиялыларының бүкіл азаттық қозғалысы сияқты, бұл газеттің де жетекші бағытын белгілеуде қазақ халқының бостандығы жолындағы аса көрнекті күрескер, саясатшы, экономист, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, апатистик-социолог, көсемсөзші, энциклопедиялық тұрғыдағы ғұлама Ә.Бөкейханов зор рөл атқарды. XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерін негізінен үш мәселе ойландырды: жер мәселесі, оқу-ағарту ісі, қазақ еліндегі басқару жүйесі. Өйткені «жаңа ғасыр табалдырығын қазақ халқы жерінен айырылып, мемлекеттік қалпын жоғалтып, дауыл алдындағы тымырсықтай түнеріп аттады». Сондықтан да Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Сералин, Ш.Қаспығұлов тағы басқа қазақтың біртуар азаматтары сөз болып отырған жылдары халықтың ой-санасын оятуда ұлттық баспасөздің атқаратын рөлінің зор екендігін түсініп, ұлт баспасөзі, ұлт әдебиеті мен тілі үшін жан аямай күресті. Біртұтас болып біріккен ғажайып үштік – А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов, Ә.Бөкейхан қалың қазақ елінің мүддесін білдіріп, оның шамшырағы болған ғасырдың ұлттық газетін құра білді. Олар «Қазақ» газетінің төңірегіне қазақ демократиялық зиялыларының бүкіл бетке ұстарларын, соның ішінде

Ш.Құдайбердиев, М.Жұмабаев, Ғ. Қаранов, С.Торайғыров, Ж. Аймауытов, Б.Майлин, Ж.Ақбаев, Х.Досмұхамедов, С.Дөнентаев, М.Шоқай, М.Тынышбаев және басқа да көптеген адамдар сияқты көрнекті қайраткерлерді топтастыра алды. Дегенмен де, негізгі идеялық– теориялық салмақты А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Бөкейхан көтерді. Зерттеуші К.Атабаевтың деректері көрсетіп отырғандай, «Қазақ» газетінің беттерінде жарияланған, бүгінгі күні қолда бар және «Қазақ» басылымы жинағында келтірілген материалдардың жартысынан астамын солар жазған. Тек Әлихан Бөкейханның өзі «Қазақ» үшін екі жүздей мақала жазыпты. Газетті оның негізін қалаушылар «Қазақ» деп атады. Халықтың өз атын қалпына келтіріп, олар сол арқылы отаршылар тарапынан бұратаналарға менсінбей қарауға қарсы наразылық білдірді, қазақта арасына ұлтжандылық мақтаныш және бірлік идеясын таратты.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Аллаберген Қ., Нұсқабайұлы Ж., Оразайұлы Ф. Қазақ журналистикасының тарихы. – А., 1996.
- 2 Аллаберген Қ., Нұсқабайұлы Ж. Алты алаштың ардақтылары. 1-кітап. – А., 1994.
- 3 Бекхожин Қ. Қазақ баспасөзі тарихының очерктері. – А., 1981.
- 4 Бекхожин Қ. Қазақ баспасөзінің даму жолдары. – А., 1996.

ҒТАМР 03.20

РЕЦЕНЗЕНТ ЖАНҰЗАҚ ҚАСЫМБАЕВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Ж.Ә. Зулхарнаина

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Жанұзақ Қасымбаевтың белсене араласуымен жүзеге асырылған ғылыми және қоғамдық маңызы бар тарихи еңбектерді көпшілікке таныстыру ниетімен мерзімді баспасөз беттерінде резенциялар жариялауға бағытталған ағартушылық қызметін сөз ететін боламыз. Профессор Ж.Қ. Қасымбаевтың сол кезеңдегі зерттеулері Қазақстан тарихының методологиялық мәселелеріне және әртүрлі салалы тарихи кезеңдерге мән берілгені көрсетіледі.

Түйін сөздер: Жақып Ақбаев, Ыбырай Алтынсарин, тарих, Алашорда, Тарих толқыныда, қарым-қатынас, мұражай құжаттары, әкімшілік, патшалық, әміршілдік.

Ж.Қасымбаевтың белсене атсалысуымен қоғамда атқарылған жұмыстар өте көп. Ұстаз әрі ғалым атағын алған Ж.Қасымбаевтың осы саладағы қызметі өзінің әріптестері мен замандастары тарапынан да лайықты жоғары бағасын алды.

Осы мақалада біз Жанұзақ Қасымбаевтың белсене араласуымен жүзеге асырылған ғылыми және қоғамдық маңызы бар жұмыстарын бірнеше салаға бөліп қаратыратын боламыз:

– Маңызды тарихи еңбектерді көпшілікке таныстыру ниетімен мерзімді баспасөз беттерінде резенциялар жариялауға бағытталған ағартушылық қызметі;

– Отан тарихын халық арасында кеңінен насихаттау үшін газет беттеріне басылған мақалалары;

– Ғалымның педагог әрі ұстаз ретінде жоғары оқу орындары студенттерінің тарихи санасын қалыптастыру мақсатында атқарған әдістемелік жұмыстары.

Ж. Қасымбаевтың ғылыми және қоғамдық қызметінің бір саласы болып саналатын, тарихи еңбектерді ғылыми көпшілікке және оқырман қауымға кеңінен таныстыру үшін газет, журнал беттеріне тұрақты түрде баспасөзден өткен резенциялары жарияланып отырған. Соның бірнешеуіне тоқталып өтсек. Ж.Қасымбаевтың алғашқы резенцияларының бірі «Кітап сөресінде» атты айдар бойынша «Ұстаз мұрасы» деген тақырыппен «Социалистік Қазақстан»

газетінде жарық көріп, онда Ы.Алтынсариннің шығармаларының алғашқы томына талдау жасаған. Мақалада: «Жалпы алғанда, қазақтың көрнекті ағартушы-педагогі Ы.Алтынсариннің шығармалар жинағының бірінші томын құрастыруда редакция алқасының нәтижелі еңбек сіңіргені көрініп тұр. «Ғылым» баспасы Ы.Алтынсариннің академиялық шығармалар жинағының келесі томдарын да осындай мұқияттылықпен шығаруын қалар едік», – деген ұсыныс білдіреді.

Қазақстан Республикасының алғашқы президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Тарих толқынында» атты іргелі еңбегі жайында жазылған Ж.Қасымбаевтың мақаласын ұсынсақ, бұл мақала бірнеше бөлімнен тұрады. Онда автор Н.Ә.Назарбаевтың еңбегінің мазмұнына терең талдау жасайды. Рецензенттің пікірінше, Елбасының аталған кітабын статистикалық жинақ ретінде біржақты түсінуге болмайды. Онда Қазақстандағы ұлтаралық қарым-қатынас мәселелері жөніндегі кеңейтілген сандық ақпараттар кездеспейді. Оның орнына көпшілікке түсінікті тілде жазылған, ел ішіндегі жағдайды қабылдауға көмектесетін толыққанды деректер мол. Сонымен қатар, бұл еңбекті фактологиялық материалдан тұратын терең тарихи зерттеу деп емес, ұлттық мемлекетіміздің дамуының негізгі кезеңдерін сипаттайтын тарихи және философиялық мазмұнымен байытылған еңбек деп түсіну керек деп санайды Ж.Қасымбаев.

Жанұзақ Қасымбаев рецензияларының басты ерекшелігі – автор ең алдымен өзіне замандас тарихшы-ғалымдардың баспалардан жанадан басылып шыққан ғылыми еңбектерін қалың оқырман қауымға таныстыруды мақсат етіп, негізінен сол кітаптардың мазмұнына баса назар аударып отырған. Сондай-ақ, қазақ халқының тарихына қатысты еңбектердегі көзге ұрып тұрған кемшіліктерді де жасырып қалмаған.

Ж.Қасымбаев өзінің «Қазақстан коммунисті» журналында жарық көрген «Қазақстан тарихының библиографиясы» атты мақаласында атап өткеніндей, Қазақстан тарихының күрделі мәселелері туралы жүздеген ғылыми монографиялық еңбектер, зерттеулер, мақалалар бар. Алайда, оларды әр түрлі баспалардан шыққан жинақтардан, кітаптардан бірден іздеп табу оңай жұмыс емес. Сондықтан да библиографиялық бағытта жинақтар немесе көрсеткіштер шығарудың ғылыми-тәжірибелік маңызы зор. Орыс тілінде шыққан бірнеше библиографиялық көрсеткіштер бар. Ал қазақ тілінде мұндай көрсеткіштер мұнан бұрын шыққан емес еді.

Осы орайда, зерттеуші республиканың А.С. Пушкин атындағы мемлекеттік кітапханасы қазақ тілінде дайындаған көрсеткішін Қазақстанның көне ғасырлардан бергі бай тарихын, оның экономикалық, саяси, әлеуметтік, мәдени дамуының күрделі проблемаларын зерттеуге көмектесетін құнды жинақ деп бағалайды.

«Қазақстан тарихы, көптеген монографияларда немесе жоғары оқу орындарына арналған оқулықтарда атап көрсетілгендей, әр түрлі кезеңдерге немесе дәуірлерге бөлінген. Қарастырылып отырған библиографиялық көрсеткіш осы кезеңдерге орай белгілі бір жүйемен құрастырылған. Қазақстан тарихының кезеңдері жөнінде жарияланған еңбектер негізгі сегіз бөлімде

алфавиттік жүйемен топтастырылған. Бұрынғы жарық көрген библиографиялық жинақтарда мұрағат және археология, топонимика, нумизматика, эпиграфика және басқа да тарих ғылымының кейбір құрамдас бөліктері жкнінде ірі еңбектер мен мақалалар толық жинақталмаған еді. Ал тарих ғылымының бұл аталған салалары бойынша көрсетілген еңбектердің, әсіресе қазақ тілінде жазылған шығармалардың зерттеушілер үшін маңызы өте зор», – дей келіп, рецензия авторы Ж.Қасымбаев, сонымен бірге, аталған библиографиялық көрсеткіште жеке кемшіліктер де байқалатынын атап көрсетеді. Ең бірінші – революцияға дейінгі Қазақстан туралы әдебиеттер толық жинақталды деп айтуға болмайды. Журналдарда, газеттерде жарияланған кейбір сын мақалалар еңбей қалған. Жарыққа шыққан кітаптар туралы қоғамдық пікір тудыратын сын мақалаларды қалдырмай толық кіргізу қажет еді. Қазақстанның Қазан төңкерісіне дейінгі тарихы жөнінде орыс тілінде шыққан кейбір монографиялық зерттеулер келтірілгені, әрине, дұрыс. Алайда, орыс тіліндегі көптеген көлемді, ғылыми жағынан өте құнды еңбектер қалып қойғанын атып көрсетеді автор.

Белгілі ғалым М.Құлмұхаммедтің 1996 жылы жарық көрген «Алаш ардагері Жақып Ақбаев» атты зерттеу еңбегіне тарихшы Ж.Қасымбаев «Егемен Қазақстан» газетіне басылып шыққан «Жақыптануға қосылған сүбелі еңбек» атты рецензиясын жасайды. Зерттеу авторының Ж.Ақбаевтың заңгерлік қызметінің қазақ өміріндегі сол кездегі құқықтық проблемаларымен біртұтас және сонымен бірге кейіпкерінің даралық сипаттарын ұштастыра талдай білуін Ж.Қасымбаев еңбектің басты құндылықтарының бірі деп біледі. «Ж.Ақбаевтың адвокаттық қызметке жай ғана заңгер формалист ретінде қарамай, заңның бастапқы себебін табуға, нақты тәртіп бұзушыларды, сонымен қатар, құқық бұзушылық субъектілері басшылыққа алған жеке дәлелдерді анықтауға ұмтылғанына, жазған құжаттарын (шағымдарды, өтініштерді және т.б.) зерттей отырып, Ж.Ақбаевтың патша заңдарын, оның ішінде Дала өлкесін басқаруға қатысты ережелерді терең білгендігіне көз жеткізіп алады да, автор осы таныммен ғылыми талдауға, жеке пікір, тұжырымға көшеді. Автор Ж.Ақбаевтың Алаштың екінші съезінде жарияланған Алаш автономиясының құқықтық негіздерін қалағанын, оның «Алашорданың» құрылымын анықтап, жергілікті басқару органдарын белгілегенін, нақ соның ұсынысымен дүниеге жаңа келген үкімет резиденциясының Ресей шекарасына жақын, қауіпті торапта тұрған Орынбордан алыстағы Семейге көшірілгенін, Ж.Ақбаевтың кеңесімен және қатысуымен ежелгі қазақ жерлерінің: бір бөлігі Астрахань облысымен шектесіп жатқан Бөкей ордасының, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария, Ферғана және Закаспий облыстарының, Әмудария уезінің, Алтай губерниясының едәуір бөлігінің Алашорда автономиясына енгізілгенін айтпастан бұрын Ж.Ақбаевтың осындай қайраткерлік биікке қалай көтерілгеніне, жоғары дәрежелі заңгер ретінде де, мемлекеттік құқық жөніндегі маман және ғалым ретінде де қалай қалыптасқанына хронологиялық әдіспен, нақты құжаттарды талдау аясында зерделі зерттеу жүргізеді. Сондықтан

авторлық болжам, анықтама ешқандай күдік келтірмейді», – деп жазады Ж.Қасымбаев.

Автор еңбегінің соңында Ж.Ақбаевтың қысқаша өмірбаяны мен оның басты ғылыми еңбектерін, хаттарын дұрыс кіргізгенін, бұл алаш ардагерінің бейнесін аша түсетінін айта келіп, Ж.Қасымбаев еңбектің жақыптануға қосылған сүбелі үлес екендігі сөзсіз деген түйін жасайды.

Ғалым күнделікті мерзімді баспасөзде ғана емес, сонымен бірге ғылыми-әдістемелік басылымдарда да көптеген мақалалар жариялады. Ұстаз-ғалым ретінде Ж.Қасымбаев еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін жастарға жан-жақты білім беру қызметін құқықтық жағынан реттеп, үйлестіріп отыру мақсатында мерзімді баспасөз беттерінде жарық көрген Қазақстан Республикасының «Білім туралы заңының» жобасы жөніндегі ой-пікірлерін ортаға салып отырған. Бұл мәселе туралы республикалық орталық газетте өзінің арнайы мақаласын да жариялаған. Ж.Қасымбаевты толғандырып, оның көкейінде жүрген мәселенің бірі – Қазақ КСР тарихы оқулығының жағдайы еді. Осыған қоса «Республиканың тәуелсіздігі орныға түскен сайын бұрын жете мән берілмеген мәселелер көзге түсіп, күн тәртібіне қойылды. Мысалы, Ресейдің саясаткерлері, тіпті ғалым-тарихшылары «шекара мәселесін» қозғап жаңсақ пікірлерге жол беріп жүр. Мұның басты себебі – көптеген халықтардың қазақ халқының көне тарихын білмейтіндігі. Бұл, бір жағынан, қазақ тарихының осыған дейін жеке пән ретінде оқытылмағандығының, төл тарихымыздың бұрмаланып келгендігінің нәтижесі. Ендеше, біз осындай өзекті мәселелерден тайсақтап, ештеңені көрмегендей, естімегендей болып жүре бергеннен өмір ағыны өз шындығын көрсетіп, уақыт өз дегенін істейтінін ұмытпайық. Дәл қазіргі уақыт тарихтың қайшылығы мол, тұйыққа тірелген тұстарының, бұрмаланған кезеңдерінің өзекті мәселелеріне нақты жауап беруді күтіп отыр. Тұйықтан шығар жол – ешкіммен айтысып-тартыспай-ақ, төл тарихымыздағы олқылықтардың орнын толтырып, республикамыздағы барлық оқу орындарында «Қазақстан тарихын оқыту мәселесін мейлінше тезірек оң арнаға түсіру керек», – дейді Ж.Қасымбаев.

«Қазақстан тарихын оқытуды өз деңгейіне көтеру үшін не істеу керек?», – деген сауалға Ж.Қасымбаев былайша жауап береді:

«...Жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихынан дәріс беретін оқытушыларды даярлайтын басты жол – аспирантура. Бұрын аспирантураға түсу деген – бейнелеп айтсақ, лаулап жанған оттың үстімен аман-есен секіріп өтіп, дегеніне жетумен бірдей десек болар еді. Бірнеше жыл жоғары оқу орнының оқытушысы ретінде тәжірибе жинақтаған, ғылыми еңбектері бар тіс қаққан педагогтардың ішінен ерекше дайындық көрсете білген тарландар ғана аспирантураны армандай алатын. Аспиранттың 80-100 сомдық стипендиясы ғылымына да, тіпті пәтер ақысына да жететін. Енді аспирантураға түсуге икемді, талапты жастарды көшеден іздеуге тура келетін жағдай тууы мүмкін. Тұрмыс жағдайының ауырлығынан аспирантураны, стажерлық дайындықты, өз бетінмен ізденуді (соискатель) тастап кету үйреншікті құбылысқа айналып барады. Сонда бірнеше жылдардан кейін жоғары оқу орындарында

Отанымыздың тарихынан кім дәріс оқиды, кім мұрағаттарды аралап, қазақ халқының тарихын зерттейді?

Көптеген экономикалық ауыртпалықтан тәлтіректен шығуға талпынған Азияның, Африканың елдерінде ғылымға, білімді дамытуға меценаттық әдіс кең қолданылады, яғни өте ауқатты азаматтар, фирмалар, кооперативтік өндірістер, кіші және жекеленген материалдық игілік орындары – мектептерді, жоғары оқу орындарын қамқорына алып, қолдайды, Қазақ халқында меценаттық мінез ірі сұлтандардың, байлардың, батырлардың, дәстүрлерінде болған. Содан «Бай болсаң, халқыңа пайдаң тисін, батыр болсаң, жауға найзаң тисін», деген ұлағатты сөз қалған.

Міне сол дәстүрді жаңғыртып, ауқатты фирма, басқа бірлестіктер «тарихымызды зерттеуге, мамандар даярлауға қол ұшын берсе, халқының ықыласына бөленбейме ме? Елінің көсегесін көгертпей ме?».

Осы мәселелерге тоқтала келіп, автор бір мақалада Қазақстан тарихын оқытуды ұйымдастырудың егжей-тегжейін анықтап, талдау мүмкін еместігін алға тартады.

Ж.Қасымбаевтың тұжырымы бойынша республикамыздың егемендікке қол жеткеніне бірқатар мерзім өтсе де мемлекетіміздің өткені мен бүгінгі даму жағдайын жоғары оқу орындарында арнайы пән ретінде оқытуды ұйымдастыруда объективті де, субъективті де олқылықтарға көз жұму ағаттық болар еді. Оның ойынша, ерекше мән беретін бір жай – оқу жоспарының іске асырылу ахуалы.

Ж.Қасымбаев Қазақстан тарихын оқытудағы тағы да шешуін күтіп тұрған мәселелердің бірі – оқулық дайындау екенін өте орынды атап көрсетеді. Осы күндерде республика жоғары оқу орындарында жиі оқулық құқында пайдаланып отырған 1993 жылы Ұлттық Академияның «Ғылым» баспасы 100 мыңдық данамен жариялаған жоғары оқу орындарының да педагогтары атсалысқан – «Қазақстан тарихының очерктері».

Қазақстан Республикасының тарихын жоғары оқу орындарындағы оқытудың, әсіресе студенттердің осы бойынша білімге құштарлығына кедергі болып отырған жайт – арнайы бағдарламаның жоқтығы.

Ұстаз-ғалым Ж.Қасымбаев студенттік аудиторияларда, ғылыми-зерттеу лабораторияларында, сонымен бірге үлкен тарихшылардың арасындағы даулы мәселе – бір концептуалдық нүктеге тоқталмай жүрген күрделі, жете зерттелмеген қазақ феодалдық мемлекетінің іргетасы қаланған мерзім туралы талас деп есептейді. Ғалымдар назарынан түспей жүрген осынау басты мәселені, А.П. Чулошников, бастаған осы проблеманы талдауға Ю.П. Юдин, К.А. Пишулина, С.К. Ибрагимов, Т.И. Сұлтанов, Г.Кляшторный, В.Я. Басин, М.Х. Абусейтов, А.И. Исин және т.б. ғалымдар қатысып, өздерінің алуан түрлі қорытындыларын ортаға салды. «Алайда осы кезеңге дейін қазақ мемлекеттігінің бастауы туралы жан-жаққа алып қашпа, бытыраңқы ой-жүйелер осы проблеманы студенттік аудиторияда түсіндіруде де қиыншылықтар тудырады», – дейді Ж.Қасымбаев.

Ж.Қасымбаев қазақ хандығы қалыптасқан заманнан бірінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі кезеңге көз жүгірте отырып, әлі де болса зерттелген мәселелерден гөрі «ақтаңдақтар» көбірек деген түйін түйеді. Оның ойынша, осы жағдайдың Қазақстан тарихын жоғары оқу орындарында оқыту мәселелеріне де тікелей әсер аз емес. «Мәселенің күрделілігі де сонда, шағын данамен жарияланатын жеке монографиялық еңбектер, тіпті құжаттардың жинағы оқырмандарға жете бермейді. Қағаз тапшылығы мен полиграфиялық шикізаттардың құндылығынан тарихи зерттеулер өте шағын данамен жарияланып, бірден сатылып кетеді. Немесе жеке авторлар кітабының жарияланған данасын түгелімен дерлік өздерінің шығармашылығын жақсы білетін туған өлкесіне сатып жібереді. Осы жағдайлар студенттік аудиторияда ана тілінде, яғни қазақ тілінде сабақ өтетін аудиторияларда, әсіресе семинар жұмыстарының сапасын объективті түрде төмендетеді», – деп жазады Ж.Қасымбаев. Ол ұстаз ретінде шет тілдерінде жарық көрген әдебиеттердің біздің оқырмандарға кең танылмауын жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихын оқытудағы тағы бір олқылық деп біледі.

Ойымызды қорыта келе, жоғарыда аталған мәселелерде Қазақстан тарихын жоғары оқу орындарында оқытудың барлық жақтарына талдау жасауға мүмкін болмаса да, Ж.Қасымбаев осы олқылықтарға мән беріп отыруды өзінің ұстаз ретіндегі міндеті санады. Қазақстан тарихы пәнін оқыту ісін қалай жетілдіруге болатыны, білім алушыларға қажетті сапалы оқулықтар мен оқу-әдістемелік өзге де әдебиеттерді қалай көптеп шығарудың жолдары, университет профессор-оқытушылардың әлеуметтік жағдайын жақсартудың мүмкіндіктері және басқа да өзекті мәселелер жайындағы ой-толғаныстарын үнемі оқу-әдістемелік және мерзімді баспасөз беттерінде ортаға салып отырды.

Ж.Қасымбаевтың осы саладағы бірқатар еңбектері халқымыздың тарихын зерттеу, танып-білу мәселесі жөніндегі ой-тұжырымдарымен бөлісіп отыруға бағытталған. Жанұзақ Қасымбаевтың белсене араласуымен жүзеге асырылған ғылыми және қоғамдық маңызы бар тарихи еңбектерді көпшілікке таныстыру ниетімен мерзімді баспасөз беттерінде резенциялар жариялауы көптеген авторларға және де ізденіс үстінде жүрген оқушылар мен студенттерге өте бір пайдалы әрі түсінікті еңбек болады деп сенеміз.

Қолданылған әдебиеттер

1 Мамырайымов С.Д. Ж.Қ.Қасымбаев тарихшы педогог ғылыми ұйымдастырушы // Методологические и конкретно-исторические проблемы изучения отечественной истории. «Қасымбаевские чтения» материалы. Междунар. науч. прак. конф. – Алматы, 2005. – 186-189 б.

2 Манкеев Н.Б. Ж.Қ. Қасымбаев – ұлағатты ұстаз, көрнекті ғалым. – 15-16 б.

3 Талдыбек Н. Тарлан тарихшы // «Айқын» Республикалық-қоғамдық саяси газет.

4 Бакирова Ж.С. Профессор Ж.Қ. Қасымбаевтың Қазақстан тарихын оқытуда атқарған игі істері. // Сымбат Академиясы.

5 Мамырайымов С. Жасампаз ғалым: Ж.Қасымбаевтың ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық жұмыстары туралы // Қазақ тарихы. – 2006. – № 5. – 68-73 б.

6 Мамырайымов С.Д. Жанұзақ Қасымбаевтың жас ұрпаққа тарихи білім беру саласындағы қызметі // Отан тарихы. – 2005. – № 4. – 151-164 б.

7 Мамырайымов С. Жанұзақ Қасымбаев // Қазақ тарихы. – 2009. – № 2. – 23-26 б.

8 Жанақова Н. Т.Ж. Қасымбаев – Семей қаласының тарихын алғаш зерттеген ғалым ҚР ҰҒА хабарлары = Изв. НАН РК. Сер. Общественных и гуманитарных наук. – 2013. – № 1. – 78-80 б.

ҒТАМР 16.21.33

ТІЛДІК САНА ҰҒЫМЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ

А.А. АҚЫЛ

Магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Сана – сан саланың зерттеу нысаны бола алатын категория. «Сана» ұғымын философия, психология, лингвистика ғылымдарында қарастыруға болады. Лингвистикада сана тілдік сана деп аталып, зерттеу нысанына айналды. Әр ғылым саласы бойынша сана ұғымының өзіне тән ерекшеліктері бар.

Түйін сөздер: сана, лингвистика, тілдік сана, тілдік жүйе.

Психология ғылымында «сана» ұғымы «адамдардың қоғамдық-тарихи әрекетінің жалпыға бірдей формаларымен сипатталатын объективтік әрекетке қатысты адамға тән әрекет. Сана – қоршаған орта туралы, болмыс заңдылықтары, қасиеттері мен мүмкіндіктері жайлы білім мен дүниеге деген көзқарас» [1].

Жаратылыстану және гуманитарлық ғылым салалары сананы зерттеумен айналысып, оның кейбір заңдылықтарын айқындады. Философия мен психология үшін сана мәселесі негізгі зерттеу нысандарының бірі болып саналады. «Ал тіл білімін сананың тілдік сипаты қызықтыратыны сөзсіз, осы тұрғыдан лингвистиканың қарқынды дамып келе жатқан жас бағыттарының бірі психолингвистика үшін «тілдік сана» ұғымы орталық ұғымдардың біріне айналып үлгерді, оның өзіндік себебі бар», – деп жазады М.Қ. Мәмбетова [2].

Лингвистика саласында сананың тілдік сипаты қызықтырады, осы тұрғыдан алғанда психолингвистикада «тілдік сана» ұғымы негізгі базалық ұғымдардың бірін құрайды. Тіл – сана мазмұнын білдіретін негізгі құрал ретінде танылады. Осы уақытқа дейін сана мен тілдік сана бір нәрсе ретінде қарастырылып келсе, қазіргі таңда сана мен тілдік сана арасында теңдік белгісін қоюға болмайтындығына көптеген зерттеушілер назар аударып отыр.

Тіл және сана, сана мен ойлау, тіл мен мәдениеттің өзара байланыс мәселелері Э. Сепфир, А. Потеня, Л. Щерба, Л. Выготский, А. Леонтьев, А.Залевская, Е. Тарасов, Н. Уфимцева, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, Н.Уәли және т.б. ғалымдардың еңбектерінде ғылыми-әдіснамалық тұрғыдан түсіндіріліп жүр. Ғалымдардың аталмыш мәселені жан-жақты талдауы арқылы «тілдік сана» ұғымының күрделілігін байқауға болады.

Болмысты қабылдау, тану және ұғыну әрекеттері адам санасында тілдік таңбалар арқылы бейнеленеді. Бұл туралы Н. Уәли былай дейді: «Адам санасындағы ақиқат дүние туралы ақпараттар – сыртқы дүниенің тілдік тұлға санасындағы моделі. Сыртқы дүниенің санадағы ақпараттық моделі бірте-бірте жинақталған, жүйеге түскен түрде болады. Ұзына бойы сыртқы дүние туралы, ондағы белгілі бір объект туралы ақпарат қабылданған сайын санада оның бейнесі тереңдей түседі, нақтылана береді» [3]. Мәселен, табиғатта саңырауқұлақтың көптеген түрлері кездесе де, қазақ халқының танымы бойынша оның бір ғана түрі бар. Өйткені қазақ халқының мәдениетінде, тұрмыс-тіршілігінде саңырауқұлақтың мәдени коннотациясы жоғары емес. Ал славян және Европа халқының мәдениетінде саңырауқұлақ және оның түрлері өте жоғары бағаланады.

Е.Ф. Тарасов тілдік санаға мынадай анықтама береді: «Тілдік сана – тілдік бірліктердің көмегімен индивидтердің сөйлеу барысында туындайтын ілім және деректерді қайта өңдеу нәтижесінде санада пайда болатын сезімдік ілімдер ретінде жекелеген лексемалармен, сөз тіркестерімен, фразеологизмдермен, мәтіндермен, ассоциативтік өрістермен және ассоциативтік тезаурустармен бейнеленетін сана бейнелері» [4].

Т.Н. Ушакова тілдік сана туралы мынадай пікір білдіреді: «Тілдік сана» ұғымының өрісі кең, оның екі түрін айқындауға болады: динамикалық – сананың жай-күйін вербалдық түрде білдіру, санаға сөйлеу арқылы әсер ету, сондай-ақ құрылымдық – субъектінің менталдық тәжірибесінің, оның санасының әрекетінің нәтижесінде қалыптасатын тілдік құрылымдармен жасалады» [5].

Ұлттық сананы тілдік жүйемен байланыстыра зерттеу В. Гумбольдт, В.Вундт, А. Потебня, Л. Вайсгербер сынды ғалымдардың еңбектерінен бастау алады. Тілдік санаға қатысты мынадай еңбектердің бар екендігін айта кеткен жөн: Тілдік сананың этномәдени ерекшелігі. Тілдік сана: қалыптасуы мен қызметі. Тілдік сана және дүние бейнесі. «Тіл және ұлттық сана», «Тіл және ұлттық сана».

Қоғам – белгілі бір аумақта өмір сүретін халықтың бірлестігінен тұрады. Қоғам бар жерде қоғамдық сана бар. Қоғамдық сана – қоршаған орта туралы ұлттық түсінігі, ұлттық дүниетанымы, ұлттық ойлау жүйесі, ұлттық мәдениеті мен діни сенімдерінің жиынтығынан тұрады. Қоғамдық сананың мынадай түрлері көрсетіледі: саяси сана, діни сана, құқықтық сана, мораль (адамгершілік) және т.б. Қоғамның ғылыми-техникалық, саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени тұрғыдан дамуы қоғамдық сананың өзгеруіне алып келеді. Бұл өзгерістердің барлығы қоғам мүшелерінің тілінде көрініс табады.

Қоғамдық сана – қоғамның рухани өмірінің, адам ойында шындықтың бейнеленуінің барлық түрлерін қамтитын философиялық категория. Әртүрлі әлеуметтік қауымдастықтардың әлемге және өздеріне деген қарым-қатынастардың рухани тәсілдерінің жүйесі [6].

Қоғамдық сана әлеуметтік сезімдер мен көңіл-күйлерді, әдет-ғұрыптар мен мінез-құлықтарды, қалыптасқан дәстүрлерді, ұлттар мен халықтардың

психикалық кейіп ерекшеліктерін де қамтиды. Қоғамдық сана қоғамдық болмыстан туып, соның бейнесі мен туындысы болып табылады. Сана болмыстың бейнесі болғандықтан, қоғамдық болмыс өзгергеннен кейін сана да өзгереді. Бірақ қоғам мүшелерінің санасы белгілі бір мерзімге дейін өзгерген болмысқа сәйкес келмеуі, яғни артта қалуы мүмкін. Қоғамдық сана болмысты бейнелеп қана қоймайды, ол бейнеленген нысанды қозғайды, оны өзгертіп, дамытады [7].

Қоғамдық болмыстың өзгерісі тілдік сананың өзгеруіне әкеледі. Тілдік сананың өзгерісін сөз мағынасының даму үдерісінен көруге болады. Сананың дамуына байланысты сөздің білдіретін ұғымдық өрісі ұлғая түседі. Бұл үдеріс сөз мағынасының семантикалық тұрғыдан дамуына әсер етеді. Сөз мағынасының дамуы нәтижесінде мағына не кеңейіп, не тарылып отырады. Мағынаның нақтылықтан дерексіздікке, жалқылықтан жалпылыққа ауысуы сөз мағынасының кеңеюі деп аталады. Сөздің семантикалық жақтан дамуына интралингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар ықпал етеді.

Экстралингвистикалық факторларға қоғамның, өндірістің, мәдениеттің, ғылым-техниканың дамуына, өзгеруіне байланысты пайда болатын өзгерістерді айтамыз. Қоғамдағы саяси-мәдени, әлеуметтік, экономикалық өзгерістер лексикалық құрамның жаңа сөздермен, жаңа тіркестермен толығып отыруына алып келеді. Мәселен, *бай* деген сөз Кеңес үкіметіне дейін «ірі жер мен мал иесі» деген, ал *кедей* сөзі «қара күшін сатып, күнін көретін жұмысшы» мағынасында түсініліп келді де, Кеңес үкіметі орнағаннан кейін *бай* – «халықтың еңбегін пайдалану арқылы байыған үстем тап өкілі, қанаушы» деген, *кедей* сөзі «үстем тапқа қарсы тұрып, оларға төңкеріс жасаушы, халықты социализмге жеткізуші негізгі күш» деген ұғымдарда қалыптасты [8]. Ал ішкі себептерге тіліміздің ішкі заңдылықтары негізінде, яғни сөздердің тіркесу қабілеті мен қолданылу қызметіне сай тұлғалық және мағыналық жақтан өзгеріске түсуін жатқызуға болады.

Ғ. Мұсабаевтың көрсетуінше, қазіргі қазақ тілінде сөздердің бірігуі арқылы жасалған жаңа атаулар үш топқа бөлінеді:

1. Неологизм болып біріккен сөздердің бір тобы өздерінің жаңадан ғана лексикаға енгеніне қарамастан, жалпыхалықтық лексикаға ене бастайды. Мысалы: *еңбеккүн, ақорда, ақуыз, бейнетаспа, әнұран, елтаңба, әуежай, бейнебақылау, зейнетақы, келіссөз, сыйақы т.б.*

2. Бір топ біріккен сөздер қазақ тілі лексикасы құрамына көптен енгеніне қарамастан, жалпыхалықтық қолданысқа ие бола алмай келеді. Мысалы: *айдарбелгі, әскербасы, зілтемір, субұрқақ, жөргекпұл, әуесерік, төсбелгі т.б.*

3. Бір топ сөздер лексика құрамына еңбейтіндіктен, тар мағынадағы ғылыми-техникалық терминология көлемінде қалады. Мысалы: өнертабыс (изобретение), қолөнер (ремесло), үндеухат (листовка) [9].

Сол сияқты қоғамның сұранысына орай тіліміздегі «ақы» тірек сөзінің тіркесу тәсілі негізінде мынада й тілдік бірліктер қалыптасқан: *еңбекақы, жалақы, зейнетақы, жолақы, үстемақы, қаламақы, сыйақы, шәкіртақы және т.б.*

Психология мен философияда ұғым адам санасында қоршаған ортадағы қабылданған заттар мен құбылыстардың сезімдік-көрнекі белгілері болса, тілдік жүйеде ұғым адам санасындағы мағынаны репрезентациялау тәсілі ретінде көрініс береді. Белгілі бір зат, құбылыс, сапа не әрекет туралы ұғым қалыптастыру – адамның танымдық қызметінің бірі. Ал танымның жоғары сатысы ретінде ойлау әрекеті шындық өмірдегі заттар мен құбылыстардың, іс-әрекеттердің жалпы қасиеттерін, мәнді белгілерін бейнелендіріп, олардың арасындағы нақты байланыстар мен жаңа қатынастардың ашылуына үлкен септігін тигізеді. Қоршаған ортаны тану, оны қабылдау әрекеті уәжділікпен байланысты. Ал уәжділік сезімге, эмоцияға қатысты болғандықтан, психология ғылымында да қарастырылады. Себебі психология ғылымында адамның барлық іс-әрекеті, мінез-құлқы белгілі мөлшерде уәждеделген болып саналады.

Тілдік сана мен когнитивтік сананың арасында қандай байланыс бар? Тілдік сана қазіргі уақытта соңғы жылдары қалыптасқан психолінгвистиканың зерттеу нысаны ретінде қарастырылып келеді. Тіл білімі мен психолінгвистикадағы, лингвомәдениеттанудағы сана мен тілдік сана ұғымдары әлі күнге дейін аражігі сараланбай, көбінесе синонимдес терминдер ретінде қолданылып келеді.

А.А. Леонтьев тілдік санаға мынадай анықтама береді: «Тілдік сана» ұғымын «әлем бейнесі» ұғымымен байланыстырып, «әлем бейнесі» ұғымын «индивид психикасындағы мағыналардың қажетті когнитивтік сызбаларарқылы рефлексияға бағынатын заттық әлемнің бейнеленуі» [10].

Т.Н. Ушакова тілдік сана ұғымының кең екендігін, оның екі түрін айқындауға болатындығын айтады:

– динамикалық – сананың жай-күйін вербалды түрде білдіру, санаға сөйлеу арқылы әсер ету;

– құрылымдық – субъектінің ментальдық тәжірибесінің, оның сана әрекетінің нәтижесінде қалыптасатын тілдік құрылымдар арқылы жасалады [6].

И.А.Стернин өзінің «Коммуникативное и когнитивное сознание» деген мақаласында сананың төмендегідей түрлерін ажыратуға болатын көрсетеді:

– жеке тұлғаның ойлау әрекеті бойынша (сананың қолданылу аясы) саяси, ғылыми, діни, экологиялық, тұрмыстық, таптық, эстетикалық, экономикалық сана және т.б.;

– жеке тұлғаның белгілі бір топқа қатысы бойынша гендерлік, әлеуметтік (кәсіби, гуманитарлық, техникалық), тұлғалық, қоғамдық, топтық және т.б.;

– сананың қалыптасу деңгейіне қарай дамыған және дамымаған сана түріне ажыратылады;

– интеллектуалды әрекет бойынша қалыптасатын сана түрі – шығармашылық, техникалық, эвристикалық, көркемдік сана және т.б. [11].

Қорыта айтқанда, тілдік сана – сананың тілдік мазмұны, тілдік жүйе (фоно-морфо-семантикалық жүйе) осы тілдік санада өмір сүреді. Демек, сана мен тіл өзара тұтастықта қаралады. Сөйлеудің санада туындауы, оның тілдік бірліктердің көмегімен сыртқа шығуы және тыңдаушы жақтың ақпаратты

түсініп қабылдауы тілдік сана арқылы жүзеге асады. Сананың көрінісі саналатын тіл жүйесін зерттеу – тілдік сананы зерттеу деген сөз.

Репрезентация – философиялық ұғым ретінде заттың немесе құбылыстың мәнін санада бейнелеу қызметін атқарады. Қазіргі уақытта бұл ұғым көп мағыналы, өйткені оны психология, мәдениеттану, әлеуметтану және тарих сияқты әртүрлі ғылым салалары қолданады. Тіл білімінде «репрезентация» термині ХХ ғасырдың 70-80-жылдары қолданыла бастады.

Американдық структуралист Н. Хомский лингвисттердің алдына адамның сөйлеу әрекеті барысында әрекет ететін психикалық құрылымдарын білдіре отырып, адам миындағы тілдік репрезентацияны сипаттауды басты мақсат етіп қойды. Қорыта айтқанда, тіл – біздің қоршаған орта туралы ұғым-түсінікті жадыда (адам санасында) бекітетін және сол ақпаратты қоғам мүшелеріне жеткізетін тілдік таңбалар жүйесі.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Психологический словарь. – Москва: Наука, 1998.
- 2 Мәмбетова М.Қ. Сана және тілдік сана // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. № 2 (132), 2011.
- 3 Уәли Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: РБК, 1998.
- 4 Тарасов Е.Ф. Актуальные проблемы анализа языкового сознания // Языковое сознание и образ мира. – Москва: Наука, 2000.
- 5 Ушакова Т.Н. Языковое сознание и принципы его исследования // Языковое сознание и образ мира. – Москва: Наука, 2000.
- 6 Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007.
7. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007.
- 8 Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2008.
- 9 Мұсабаев Ғ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014.
- 10 Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. – Москва: Наука, 1999.
- 11 Стернин И.А. Коммуникативное и когнитивное сознание // <http://www.comch.ru>. – Москва-Воронеж, 2002.

**ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ
ЭКОНОМИКА**

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

SRSTI 06.81.12

BUILDING A RESILIENT ENTERPRISE: STRATEGIES FOR ESTABLISHING AN EFFECTIVE RISK MANAGEMENT SYSTEM

Yuan Xiao Ying

Student of EMBA Al-Farabi Business School, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

A.K. Kozhakhmetova

PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

In today's rapidly evolving business landscape, enterprises face a multitude of risks that can pose significant threats to their operations, financial stability, and reputation. To navigate these uncertainties successfully, organizations must establish a robust risk management system that enables them to identify, assess, mitigate, and monitor risks effectively. This article delves into the key considerations and implementation strategies for forming a comprehensive risk management system at the enterprise level. It emphasizes the importance of proactive risk identification, rigorous risk assessment methodologies, targeted risk mitigation measures, and continuous risk monitoring. Furthermore, the article explores the integration of risk management into the organization's strategic planning process, the role of technology in enhancing risk management practices, and the significance of fostering employee engagement in risk mitigation efforts. By implementing a well-designed risk management system, enterprises can fortify their resilience and ensure long-term success in an increasingly uncertain business environment.

Key words: risk management, enterprise resilience, risk identification, risk assessment, risk mitigation, risk monitoring, strategic planning, technology-enabled risk management.

In a current dynamic and uncertain business environment, businesses confront a variety of risks that can have serious ramifications for their operations, financial health, and reputation. These risks can arise from various sources, including economic volatility, regulatory changes, cybersecurity threats, natural disasters, and supply chain disruptions. To navigate these uncertainties successfully, organizations must establish a robust risk management system that enables them to identify, assess, mitigate, and monitor risks effectively. This article explores the key considerations and implementation strategies for forming a comprehensive risk management system

at the enterprise level, emphasizing the importance of proactive risk management practices in building resilience and ensuring long-term success.

The first step in establishing a risk management system is to identify potential risks that the enterprise may face. This involves conducting a thorough analysis of internal and external factors that could impact the organization's objectives. Internal risks may include operational inefficiencies, human errors, or inadequate internal controls, while external risks encompass market volatility, regulatory changes, and geopolitical uncertainties. By adopting a systematic approach to risk identification, enterprises can gain a comprehensive understanding of the potential threats they face and develop appropriate risk mitigation strategies. Once risks are identified, the next step is to assess their potential impact and likelihood of occurrence. This involves evaluating the severity of each risk and determining its probability of happening. Various risk assessment methodologies, such as qualitative and quantitative analysis, scenario analysis, and risk heat maps, can be employed to prioritize risks based on their significance. By quantifying risks and understanding their potential consequences, enterprises can allocate resources effectively and develop targeted mitigation plans.

Risk mitigation involves implementing measures to reduce the likelihood or impact of identified risks. This can include implementing robust internal controls, diversifying supply chains, developing contingency plans, and purchasing insurance coverage. It is essential for enterprises to adopt a proactive approach to risk mitigation rather than relying solely on reactive measures. By addressing risks before they materialize, organizations can minimize potential losses and maintain business continuity. Establishing a risk management system is an ongoing process that requires continuous monitoring and evaluation. Regular monitoring allows enterprises to track changes in the risk landscape, identify emerging risks, and assess the effectiveness of existing risk mitigation strategies. Key performance indicators (KPIs) and risk indicators can be established to measure the organization's risk exposure and monitor the progress of risk management initiatives. By staying vigilant and responsive to evolving risks, enterprises can adapt their strategies and ensure the effectiveness of their risk management system. To maximize the effectiveness of a risk management system, it is crucial to integrate risk management into the organization's strategic planning process. This involves aligning risk management objectives with the overall business objectives and incorporating risk considerations into decision-making processes. By embedding risk management into strategic planning, enterprises can proactively identify potential risks associated with new initiatives, evaluate risk-reward trade-offs, and make informed decisions that align with the organization's risk appetite. In today's digital era, technology plays a vital role in enhancing risk management practices. Enterprises can leverage advanced analytics, artificial intelligence, and machine learning algorithms to automate risk assessment processes, detect patterns, and identify potential risks in real time. Additionally, technology solutions can facilitate data collection, analysis, and reporting, enabling organizations to make data-driven decisions and enhance risk management capabilities. An effective risk management system requires the active

participation and engagement of employees at all levels of the organization. Employees should be educated about the importance of risk management, trained on risk identification and mitigation techniques, and encouraged to report potential risks or control weaknesses. By fostering a risk-aware culture and empowering employees to contribute to risk management efforts, enterprises can enhance their ability to identify and address risks effectively. In an increasingly uncertain business environment, the formation of a robust risk management system is essential for enterprises to build resilience and ensure long-term success. By proactively identifying, assessing, mitigating, and monitoring risks, organizations can navigate uncertainties effectively and seize opportunities with confidence. Integration of risk management into strategic planning, leveraging technology-enabled solutions, and fostering employee engagement are key enablers in establishing an effective risk management system. By embracing a comprehensive approach to risk management, enterprises can safeguard their operations, protect their stakeholders, and thrive in an ever-changing business landscape. Furthermore, a well-implemented risk management system not only helps organizations mitigate potential threats but also enables them to capitalize on emerging opportunities. By identifying and understanding risks, enterprises can make informed decisions and take calculated risks that align with their strategic objectives. This proactive approach to risk management allows organizations to stay ahead of the competition and adapt to changing market conditions. Moreover, a robust risk management system enhances stakeholder confidence and trust. Investors, customers, and business partners are increasingly demanding transparency and accountability in risk management practices. By demonstrating a strong commitment to risk management, organizations can build credibility and attract valuable partnerships and investments. Ultimately, the establishment of a comprehensive risk management system is not just a defensive measure but a strategic advantage. It empowers organizations to proactively manage uncertainties, protect their reputation, and create a culture of resilience and innovation. By embracing risk management as a core business practice, enterprises can position themselves for long-term success in an ever-evolving and unpredictable business landscape.

References

- 1 Institute of Risk Management. (2021). Risk Management Principles and Guidelines. Retrieved from <https://www.theirm.org/media/3343/irm-risk-management-principles-and-guidelines-2021.pdf>.
- 2 International Organization for Standardization. (2018). ISO 31000:2018 Risk Management – Guidelines. Retrieved from <https://www.iso.org/standard/65694.html>.
- 3 PricewaterhouseCoopers. (2019). Risk in Review: Managing Risk from the Front Line. Retrieved from <https://www.pwc.com/gx/en/services/advisory/consulting/risk/insights/risk-in-review.html>.

4 Rasmussen, S. (2016). *Enterprise Risk Management: Today's Leading Research and Best Practices for Tomorrow's Executives*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.

5 Rothstein, M. (2019). *Strategic Risk Management: A Practical Guide to Portfolio Risk Management*. New York, NY: Routledge.

6 Simons, R. (2019). *Seven Strategy Questions: A Simple Approach for Better Execution*. Boston, MA: Harvard Business Review Press.

7 The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO). (2017). *Enterprise Risk Management – Integrating with Strategy and Performance*. Retrieved from <https://www.coso.org/Documents/2017-COSO-ERM-Integrating-with-Strategy-and-Performance-Executive-Summary.pdf>.

8 World Economic Forum. (2020). *The Global Risks Report 2020*. Retrieved from <https://www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2020>.

SRSTI 82.33.19

DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT STRATEGY: A KEY DRIVER FOR ORGANIZATIONAL SUCCESS

Zhu Yi Wei

Student of EMBA Al-Farabi Business School, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

A.K. Tankieva

Associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

Human resource management (HRM) plays a critical role in shaping an organization's success by effectively managing its most valuable asset – its people. Developing and implementing a robust HRM strategy is essential for organizations to attract, develop, and retain top talent, foster a positive work culture, and align HR practices with organizational goals. This article explores the key components of HRM strategy development and implementation, including workforce planning, talent acquisition and retention, performance management, employee development, and employee engagement. By adopting a strategic approach to HRM, organizations can enhance their competitive advantage, drive innovation, and achieve sustainable growth.

Key words: human resource management, HRM strategy, workforce planning, talent acquisition, performance management, employee development, employee engagement, organizational success.

Human resource management (HRM) is a strategic function that focuses on managing an organization's most valuable asset – its people. A well-developed and effectively implemented HRM strategy is crucial for organizations to attract, develop, and retain top talent, foster a positive work culture, and align HR practices with organizational goals. This article explores the key components of HRM strategy development and implementation, including workforce planning, talent acquisition and retention, performance management, employee development, and employee engagement. By adopting a strategic approach to HRM, organizations can enhance their competitive advantage, drive innovation, and achieve sustainable growth. Workforce planning is a critical component of HRM strategy development. It involves analyzing the organization's current and future talent needs, identifying skill gaps, and developing strategies to address them. Effective workforce planning

ensures that the organization has the right people with the right skills in the right positions at the right time. This can be achieved through proactive recruitment, succession planning, and talent development initiatives. Attracting and retaining top talent is essential for organizational success. HRM strategy should include effective talent acquisition strategies, such as employer branding, targeted recruitment efforts, and comprehensive selection processes. Additionally, organizations should focus on employee retention by creating a positive work environment, offering competitive compensation and benefits, and providing opportunities for career growth and development. By attracting and retaining top talent, organizations can build a high-performing workforce and gain a competitive edge. Performance management is a crucial aspect of HRM strategy implementation. It involves setting clear performance expectations, providing regular feedback, and recognizing and rewarding high performance. Effective performance management systems enable organizations to align individual goals with organizational objectives, identify areas for improvement, and provide opportunities for employee development. By fostering a performance-driven culture, organizations can enhance productivity, accountability, and employee engagement. Investing in employee development is essential for building a skilled and motivated workforce. HRM strategy should include initiatives such as training and development programs, mentoring and coaching, and career planning. These initiatives not only enhance employees' skills and knowledge but also demonstrate the organization's commitment to their growth and development. By investing in employee development, organizations can improve employee satisfaction, retention, and overall performance. Employee engagement is a critical factor in organizational success. HRM strategy should focus on creating a positive work environment, fostering open communication, and promoting employee involvement and empowerment. Engaged employees are more committed, productive, and innovative, leading to improved organizational performance. HRM strategies can include initiatives such as employee recognition programs, work-life balance initiatives, and opportunities for employee participation in decision-making processes.

Analysis: This article highlights the importance of developing and implementing a robust Human Resource Management (HRM) strategy for organizational success. It emphasizes that HRM plays a critical role in shaping an organization's success by effectively managing its most valuable asset – its people. The key components of HRM strategy development and implementation discussed in the article include workforce planning, talent acquisition and retention, performance management, employee development, and employee engagement. Workforce planning is identified as a critical component of HRM strategy development. It involves analyzing the organization's current and future talent needs, identifying skill gaps, and developing strategies to address them. Effective workforce planning ensures that the organization has the right people with the right skills in the right positions at the right time. This can be achieved through proactive recruitment, succession planning, and talent development initiatives. Talent acquisition and retention are highlighted as essential for organizational success. The article suggests that HRM strategy should include effective talent acquisition strategies, such as

employer branding, targeted recruitment efforts, and comprehensive selection processes. Additionally, organizations should focus on employee retention by creating a positive work environment, offering competitive compensation and benefits, and providing opportunities for career growth and development. By attracting and retaining top talent, organizations can build a high-performing workforce and gain a competitive edge. Performance management is identified as a crucial aspect of HRM strategy implementation. It involves setting clear performance expectations, providing regular feedback, and recognizing and rewarding high performance. Effective performance management systems enable organizations to align individual goals with organizational objectives, identify areas for improvement, and provide opportunities for employee development. By fostering a performance-driven culture, organizations can enhance productivity, accountability, and employee engagement. Employee development is emphasized as essential for building a skilled and motivated workforce. The article suggests that HRM strategy should include initiatives such as training and development programs, mentoring and coaching, and career planning. These initiatives not only enhance employees' skills and knowledge but also demonstrate the organization's commitment to their growth and development. By investing in employee development, organizations can improve employee satisfaction, retention, and overall performance. Employee engagement is identified as a critical factor in organizational success. The article suggests that HRM strategy should focus on creating a positive work environment, fostering open communication, and promoting employee involvement and empowerment. Engaged employees are more committed, productive, and innovative, leading to improved organizational performance. HRM strategies can include initiatives such as employee recognition programs, work-life balance initiatives, and opportunities for employee participation in decision-making processes. Overall, the article emphasizes that the development and implementation of a robust HRM strategy are crucial for organizations to effectively manage their human capital and drive organizational success. By focusing on key components such as workforce planning, talent acquisition and retention, performance management, employee development, and employee engagement, organizations can create a strategic HRM framework that aligns HR practices with organizational goals. This strategic approach to HRM enables organizations to attract and retain top talent, foster a positive work culture, and enhance their competitive advantage. By investing in their people, organizations can achieve sustainable growth, innovation, and long-term success.

Examples: 1. Workforce Planning: A company analyzes its current and future talent needs and identifies a skill gap in its IT department. To address this gap, the company develops a workforce planning strategy that includes proactive recruitment efforts to attract skilled IT professionals, succession planning to identify potential future leaders, and talent development initiatives such as training programs to enhance the skills of existing employees. 2. Talent Acquisition and Retention: A tech startup focuses on attracting and retaining top talent in the highly competitive tech industry. The company invests in employer branding by showcasing its innovative work culture and offering competitive compensation and benefits packages. It also

implements targeted recruitment efforts to identify and attract candidates with the specific skills and experience required for its projects. Additionally, the company provides opportunities for career growth and development, such as mentorship programs and

The development and implementation of a robust HRM strategy are crucial for organizations to effectively manage their human capital and drive organizational success. By focusing on key components such as workforce planning, talent acquisition and retention, performance management, employee development, and employee engagement, organizations can create a strategic HRM framework that aligns HR practices with organizational goals. This strategic approach to HRM enables organizations to attract and retain top talent, foster a positive work culture, and enhance their competitive advantage. By investing in their people, organizations can achieve sustainable growth, innovation, and long-term success.

References

- 1 Armstrong M. (2019). *Armstrong's Handbook of Human Resource Management Practice*. Kogan Page.
- 2 Boxall P., Purcell J. (2016). *Strategy and Human Resource Management*. Palgrave Macmillan.
- 3 Dessler G. (2017). *Human Resource Management*. Pearson.
- 4 Ulrich, D., Dulebohn J.H. (2015). Are we there yet? What's next for HR? *Human Resource Management Review*, 25(2), 188-204.
- 5 Wright P.M., McMahan, G.C. (2011). Exploring human capital: Putting 'human' back into strategic human resource management. *Human Resource Management Journal*, 21(2), 93-104.
- 6 Huselid M.A., Jackson S.E., Schuler, R.S. (2016). Technical and strategic human resource management effectiveness as determinants of firm performance. *Journal of Management*, 43(6), 1638-1662.
- 7 Lawler E.E., Boudreau J.W. (2018). *Reinventing talent management: Principles and practices for the new world of work*. Berrett-Koehler Publishers.

SRSTI 06.81.12

ENHANCING GOVERNMENT SUPPORT FOR THE DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES: STRATEGIES FOR SUSTAINABLE GROWTH

Yao Shang Jun

Student of EMBA Al-Farabi Business School, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

G.K. Neetalina

PhD, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

Small and medium-sized enterprises (SMEs) play a vital role in driving economic growth, innovation, and job creation. Recognizing their significance, governments around the world have implemented various support programs and policies to foster the development of SMEs. However, there is a need for continuous improvement in government support to address the evolving challenges faced by SMEs. This article explores strategies to enhance government support for SMEs, focusing on key areas such as access to finance, regulatory simplification, capacity building, and fostering innovation. By implementing effective policies and initiatives, governments can create an enabling environment that empowers SMEs to thrive, contribute to economic development, and create sustainable employment opportunities.

Key words: small and medium-sized enterprises, government support, access to finance, regulatory simplification, capacity building, innovation, economic development.

Small and medium-sized enterprises (SMEs) are the backbone of economies worldwide, contributing significantly to economic growth, job creation, and innovation. They play a crucial role in driving entrepreneurship, fostering competition, and diversifying economies. Recognizing the importance of SMEs, governments have implemented various support programs and policies to facilitate their development. However, there is a need for continuous improvement in government support to address the evolving challenges faced by SMEs. This article explores strategies to enhance government support for SMEs, focusing on key areas such as access to finance, regulatory simplification, capacity building, and fostering innovation. By implementing effective policies and initiatives, governments can create an enabling environment that empowers SMEs to thrive, contribute to economic development, and create sustainable employment opportunities. One of the

significant challenges faced by SMEs is limited access to finance. Governments can play a crucial role in improving access to finance by implementing policies that facilitate SME lending. This can include establishing dedicated SME financing institutions, providing loan guarantees, and promoting collaboration between banks and SMEs. Additionally, governments can encourage the development of alternative financing options such as venture capital, angel investors, and crowdfunding platforms. By enhancing access to finance, governments can enable SMEs to invest in growth, innovation, and job creation. Complex and burdensome regulations often pose significant challenges for SMEs. Governments can support SMEs by simplifying regulatory frameworks and reducing administrative burdens. This can involve streamlining business registration processes, reducing licensing requirements, and implementing digital platforms for regulatory compliance. By simplifying regulations, governments can lower the barriers to entry and create a more conducive environment for SMEs to operate and grow. Enhancing the capabilities and skills of SMEs is essential for their sustainable growth. Governments can support capacity building initiatives by providing training programs, mentorship schemes, and networking opportunities. These initiatives can focus on areas such as business management, marketing, financial literacy, and technology adoption. By equipping SMEs with the necessary knowledge and skills, governments can enhance their competitiveness and resilience in the market. Innovation is a key driver of SME growth and competitiveness. Governments can foster innovation by creating an ecosystem that supports research and development (R&D), collaboration between SMEs and research institutions, and the commercialization of innovative ideas. This can be achieved through the establishment of innovation hubs, funding R&D projects, and providing tax incentives for R&D investments. By fostering innovation, governments can enable SMEs to develop new products, services, and processes, thereby enhancing their competitiveness in domestic and international markets. To ensure the effectiveness of government support for SMEs, policy coordination and evaluation are crucial. Governments should establish mechanisms for interagency coordination to ensure coherence and synergy among different support programs. Regular evaluation of the impact and outcomes of government support initiatives is essential to identify areas for improvement and make informed policy decisions. By adopting a coordinated and evidence-based approach, governments can optimize the impact of their support programs and maximize the benefits for SMEs. In addition to the strategies mentioned above, there are several other important considerations for enhancing government support for the development of small and medium-sized enterprises (SMEs). Government support should extend beyond domestic markets and encourage SMEs to explore international opportunities. This can be achieved through trade promotion initiatives, export assistance programs, and access to international networks and market information. Governments can also provide support in navigating trade barriers, customs procedures, and international regulations. By facilitating internationalization, governments can help SMEs expand their customer base, diversify their revenue streams, and enhance their competitiveness in the global market. Collaboration among SMEs, as well as with

larger companies, research institutions, and industry associations, can foster knowledge sharing, innovation, and market access. Governments can facilitate collaboration by creating platforms for networking, organizing industry-specific events and conferences, and providing financial incentives for collaborative projects. By encouraging collaboration, governments can help SMEs leverage collective strengths, access new markets, and develop innovative solutions. In today's digital age, SMEs need to embrace technology and digital transformation to remain competitive. Governments can support SMEs in adopting digital technologies by providing training programs, subsidies for technology investments, and access to digital infrastructure. Additionally, governments can promote the development of digital platforms and ecosystems that facilitate e-commerce, online marketing, and digital payment systems. By supporting digital transformation, governments can enable SMEs to streamline their operations, reach a wider customer base, and enhance their overall efficiency. Government support for SMEs should also prioritize social and environmental sustainability. This can be achieved by promoting responsible business practices, encouraging the adoption of sustainable production methods, and providing incentives for eco-friendly initiatives. Governments can also support SMEs in obtaining certifications and labels that demonstrate their commitment to sustainability. By integrating social and environmental considerations into government support programs, governments can help SMEs contribute to sustainable development and address pressing societal and environmental challenges. Regular monitoring and evaluation of government support programs are essential to assess their effectiveness and identify areas for improvement. Governments should establish mechanisms to collect data, measure the impact of support initiatives, and solicit feedback from SMEs. This information can be used to refine policies, allocate resources effectively, and ensure that government support is aligned with the evolving needs of SMEs. By adopting a data-driven approach, governments can enhance the Enhancement of government support for the development of small and medium-sized enterprises is crucial for fostering economic growth, innovation, and job creation. By focusing on areas such as access to finance, regulatory simplification, capacity building, and fostering innovation, governments can create an enabling environment that empowers SMEs to thrive. It is essential for governments to continuously evaluate and improve their support programs to address the evolving challenges faced by SMEs. By implementing effective policies and initiatives, governments can unlock the full potential of SMEs, driving economic development and creating sustainable employment opportunities.

References

1 Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2019). Enhancing the Contributions of SMEs in a Global and Digitalized Economy. Retrieved from <https://www.oecd.org/cfe/smes/ministerial/documents/2019-OECD-Ministerial-Statement.pdf>.

2 World Bank Group. (2020). World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/32436>.

3 European Commission. (2020). Small and Medium-sized Enterprises (SMEs). Retrieved from https://ec.europa.eu/growth/smes_en.

4 United Nations Industrial Development Organization (UNIDO). (2019). Promoting SME Competitiveness: Policy Lessons from Around the World. Retrieved from <https://www.unido.org/sites/default/files/2019-07/Promoting-SME-Competitiveness-Policy-Lessons-from-Around-the-World.pdf>.

5 International Finance Corporation (IFC). (2018). SME Finance: A Catalyst for Growth. Retrieved from https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/industry_ext_content/ifc_external_corporate_site/industries/financial+institutions/sme+finance.

6 World Economic Forum. (2019). The Future of Jobs Report 2019. Retrieved from <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2019>.

SRSTI 82.33.13

MANAGING THE COMPANY'S BUSINESS STRATEGY FOR CHINESE INTERNAL MARKET

Man Zeng

EMBA, Al-Farabi Business School, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

G.K. Nietalina

Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

The problems of strategy of international companies in emerging markets, such as Chinese, are in great request, but there is no coherent generally accepted theory in this area. In this regard, this research chooses not only the cultural factor, but also the actual cases for analyzing companies. The article examines several examples of strategies of international companies in emerging Chinese market and overall Chinese market condition. The study also shows the success of companies in adopting for Chinese internal market. A distinctive feature of international companies – operational balance, that is located in more than one country.

Key words: business strategy, Chinese internal market, international company, local market, Chinese culture.

The problems of strategy of international companies in emerging markets, such as Chinese, are in great request, but there is no coherent generally accepted theory in this area. In this regard, this research chooses not only the cultural factor, but also the actual cases for analyzing companies. The article examines several examples of strategies of international companies in emerging Chinese market and overall Chinese market condition. The study also shows the success of companies in adopting for Chinese internal market. A distinctive feature of international companies – operational balance, that is located in more than one country.

In conditions of instability of the global economic system, more and more companies are looking for new drivers for their own development, increasing profits, and increasing their customer base. Through the prism of international economic relations, entrepreneurs strive to find a way to promote the products of their companies, which also will give a high, stable increase in the necessary funds. It is concerning because business also wants to meet the needs of stakeholders, namely, maintaining a balance between the need for reinvesting the profit received by the enterprise for development and the need of shareholders for distribution of profits in your favor.

Chinese internal market and China in general on the other side, which in 2010 overtook Japan and took second place in economic growth is still developing. The shift in business activity was primarily due to a favorable climate for companies to locate their production facilities. China offered favorable tax conditions, provided development loans at low interest rates, and supplied enterprises with cheap labor. Over the past 4 years, China's cheap labor force has grown by 50% [1]. Despite this, China is becoming an increasingly attractive country for business development, as the Chinese market usually appear for entrepreneurs not only in terms of a huge manufacturing factory. It is also a wide and growing consumer network.

According to analysts at the Swiss bank Credit Suisse, by 2015 the Chinese consumer market took second place in the world after the United States and occupied about 14% of the global total. Currently, the Chinese market is in the second place in the world, behind the USA. It is currently the most populous country in the world with more than 1.4 billion inhabitants, and this is 45 times the size of England [2]. It is important to say that in China there are about 160 cities with a population of over a million, as well as several cities with residents of more than 10 million people. Currently, about 400 million households have incomes between \$16,000 and \$75,000, as well as 15 million wealthy citizens with incomes over \$34,000. At the end of this decade, the rich class will increase seven times. 36.9% of the population belong to the middle-income class [3]. All these facts makes Chinese internal market even more attractive place to invest.

Ignorance of traditions, history and language can cost a lot for foreign company who decide to start a business in China. It does not matter whether you are a young company or a world leader with a hundred-year biography. The reason for this is the specifics of the local Chinese market, which is fundamentally different from the markets of Western countries. This article will focus on the peculiarities of Chinese specifics, which business must take into account when forming a certain business strategy.

One example of a bad slogan is Pepsi's «Come Alive With the Pepsi Generation» slogan, which in Chinese was «Pepsi will make your ancestors rise from their graves.» A very striking example of an unsuccessful choice of slogan, which subsequently led to a negative attitude of the Chinese towards this product [4].

Mental and cultural characteristics are easily adapted, and the complexity of translation does not exceed the competence and support of brand managers and translators. Here are some practical advices in several theses. First, a Chinese brand must sound so that its name is easy to pronounce, read and replace. Secondly, business should look at a selection of simple hieroglyphs. Third, the trademark should reflect the thinking and knowledge of the target market. It is also clear that Chinese consumers usually perceive local language-adapted names more positively than original ones. For example, one of the most successful naming takes into account a hybrid (or mix) approach. In such kind of a situation name uses phonetic and semantic translation of its original name. Coca-Cola's Chinese name «可口可樂» (Kěkǒukělè), in fact, the Chinese pronunciation of this name is pretty close to the

original sound «Coca-Cola», furthermore, the meaning of this name translations «happiness in the mouth», perfect fit to the essence of Coca-Cola brand.

In the Chinese market, Western brands have undergone notable adaptations over time. One conspicuous strategy employed by certain companies involves the linguistic translation of their logos into locally could mean certain expressions. An illustrative case is Nestlé, renowned for its emblematic depiction of a nest wherein a bird tends to her children. In the Chinese internal market context, Nestlé has adopted the denomination «quiochào» that can be translated into «bird's nest.» This linguistic choice not only aligns with the visual image of Nestlé's logo but also deeply aligns the brand with connotations of sustenance, home, particularly targeted towards the demographic of children, which is also a big thing in a Chinese culture. Children, especially babies, are extremely cute creatures for Chinese culture. Such deliberate lingual-meaning maneuvers underscore a nuanced approach to brand localization and overall business strategy that Western companies do in Chinese consumer market.

Another factor for successful promotion to the Chinese market is the presence of authority and recognition in the domestic market. This, in turn, will ensure interest in the brand abroad. First, you need to make your brand quite popular and easily recognizable in your country. Then potential clients and partners not only in China, but also in other foreign countries will notice your product and business.

Perception of colors is also a key point in business strategy in Chinese internal market. The psychological characteristics of the perception of colors by Chinese residents and in Chinese culture is extremely important. The information below is how some colors are associated in the China:

1. Black – negative meaning.
2. Red – luck and joy.
3. Blue-green – strength and energy.
4. Green – health, wealth and harmony. But sometimes it can be associated with infidelity and regression (the fall of shares on the stock exchange is shown not in red, but in green).
5. Blue – eternity.
6. White – bitterness, mourning.
7. Yellow is the most beautiful color. The center of everything. Freedom from worldly worries [1].

It is necessary to understand Chinese consumer behavior and their decision-making approaches. This is also important for foreign companies that are interested in the growing Chinese consumer market.

The Chinese consumer market is diversified, dynamic and constantly developing at a rapid pace, reflecting China's economic growth. As more and more goods and services are available to the average Chinese consumer, behavior becomes more complex and new market segments emerge.

In addition, decisions to purchase goods and services include variables that can affect the final purchasing process. Profiling Chinese consumers by combining their decision-making styles and demographic variables provides meaningful ways to identify the needs and provides insight into different buyer segments. Companies

have the opportunity to develop more focused business strategies when entering the Chinese market for goods and services. In general, it does not relate only to Chinese consumers.

Research shows that to succeed in China, it is necessary to understand all the market strategies, rules and success factors that exist in various business sectors, especially in those industries that have directly undergone government reforms.

Suchwise, when developing strategic planning models to achieve success in China, in addition to marketing strategies, it is necessary to take into account Chinese specifics. Speaking about specific strategies there are two main paradigms:

1. Compliance with all norms of Chinese legislation, since the Chinese government strictly control market. The Chinese government has set industry special restrictions for foreign investors. Currently, in the China all types of activities are divided into encouraged, permitted, limited and prohibited for foreign investors. The list of encouraged, limited and prohibited activities is determined by the «List of Industries for Foreign Investment» approved by the State Council of the PRC. All types of activities, which are not in this document, classified as permitted activities.

Verification for compliance with the requirements of newly created business with foreign capital including enterprises with 100% foreign ownership, joint stock companies, and cooperative ventures, occurs as part of the licensing process overseen by the relevant authorities within the Ministry of Commerce of the People's Republic of China and other governmental departments under the State Council.. Three special laws governing foreign-funded enterprise, joint stock companies and joint contractual enterprises provide for this process. Law of the People's Republic of China «On Foreign Capital Enterprises», Law of the People's Republic of China «On Joint Share Enterprises of Chinese and Foreign Capital» and Law of the People's Republic of China «On Joint Contractual Enterprises of Chinese and Foreign Capital». There are additional regulations, such as limitations on foreign ownership stakes in specific sectors of economics. For example, in joint enterprises related to automobile manufacturing or the telecommunications industry, the proportion of foreign ownership must not exceed 50%. For enterprises managing investment funds, foreign ownership must not exceed 49%, while for stock brokerage companies, it is limited to no more than 1/3 [5].

2. Compliance with the principles of Chinese culture. To achieve all the assigned promotional tasks, businesses need to build business relationships with the Chinese culture and nation, whose business environment is very specific. Establishing connections and contacts («guanxi») with the Chinese at all levels leads to a success, otherwise, underdeveloped personal relationships, «networking» will lead to ineffective business strategy and increased costs for sure [6]. The concept of personal relationships among central and municipal governments, partnerships, suppliers, customers and employees means a lot in Chinese environment, «guanxi» exists both in the operational business activities and in the strategic development of the company.

These paradigms relate not only to entering the Chinese market with production, but also for entering the consumer market, we are considering.

As a result, a business strategy for a company entering the Chinese internal market consists of a set of various preparations. The company will need highly qualified specialists in the field of Chinese management, Chinese culture, and Chinese culture of business communication. At the same time, analyzing successful cases of existing on the Chinese internal market foreign companies. Only by taking into account the already paved path, Chinese specifics and the opportunities presented to the company, doing business in China could be successful.

References

- 1 Usunier J.-C., Lee J.A. (2012) *Marketing Across Cultures*. Prentice Hall, p. 594
- 2 Credit Suisse (2015) *Emerging Market Research Institute. Emerging consumer market*.
- 3 Chen X, Li G. (2023) *Middle Class Vulnerability in China: Measurement and Determinants*. *Sustainability*; 15(8):6717. <https://doi.org/10.3390/su15086717>
- 4 Michael Zakkour (2014). *China's Golden Week – A Good Time To Make Sure You Don't 'Bite The Wax Tadpole'* <https://www.forbes.com/sites/michaelzakkour/2014/10/02/chinas-national-day-golden-week-a-good-time-to-make-sure-you-dont-bite-the-wax-tadpole/>
- 5 Nunes P.F., Piotroski S.A., Teo L.L., & Matheis R.M. (2010) *Seven lessons for building a winning brand in China // Strategy and Leadership*. 28 (1). P. 42-49.
- 6 Chen, Chao & Chen, Xiao-Ping & Huang, Shengsheng. (2013). *Chinese Guanxi: An Integrative Review and New Directions for Future Research*. *Management and Organization Review*. 9. 10.1111/more.12010.

SRSTI 06.81.55

SOCIAL MEDIA MARKETING AS A BRAND PROMOTION TOOL OF CHINESE COMPANIES ABROAD

Du Lu Yue

EMBA, Al-Farabi Business School, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

A. Tankieva

Associate professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

The influence of social media marketing on a brand development worries not only marketers but also researchers. Customers use social media in order to get news, follow celebrities and brands, consume and create new content. This research is conducted on the social media-marketing environment to analyze the brand promotion strategies that Chinese companies use. How much influence do social media has on brand promotion, sales growth, brand awareness, etc. In today's world, the influence of social media on brands is undeniable. Brands have been creating social media accounts since the early 2010s.

Key words: social media marketing, Chinese companies abroad, brand promotion, brand, internet marketing.

The influence of social media marketing on a brand development worries not only marketers but also researchers. This topic is not new, there are many scientific studies considering this approach to a marketing strategy. How much influence do social media has on brand promotion, sales growth, brand awareness, etc. In today's world, the influence of social media on brands is undeniable. Brands have been creating social media accounts since the early 2010s. In the West, namely in the USA, the trend for creating brand pages on Twitter began to gain momentum by 2014. Large market players such as Burger king were using at least one major social network, for example Twitter (now called X) using it as a brand promotion tool.

Brands are not just present on social networks, talking about sales and promotion, but also create content, participate in interaction with the audience. Brands are part of the entertainment industry. Social media allows brands to both stay in touch with customers and reach new audiences. As attractive as social media is, it also poses challenges for brands. For high-quality usage of social networks, brands should first find a suitable specialist to run a social network account, monitor the media space and be in trend, change their account management strategy in accordance with changes on the social platform. Thus, social media marketing for brand development also requires budget, time and human resources.

Customers use social media in order to get news, follow celebrities and brands, consume and create new content. Millions and billions of social media activities are happening every day. This research is conducted on the social media-marketing environment to analyze the brand promotion strategies that Chinese companies use. Chinese companies use in their activities differentiated coverage of the target market, which is based on offering to different segments different variants, and thus Chinese companies sell their products to most or all segments of the target markets.

Tim Durgan a professional from marketing agency that worked with Lenovo says that Chinese brands in social media marketing focus on product and solving customer's needs than on a brand itself [1].

In researching Chinese brands, it is important to understand one thing – Chinese brands are much younger than European and American ones. For example, Huawei appeared only in 1987 [2]. For clarity, Xiaomi appeared only in 2010.

Xiaomi was the first company to introduce a sales method through its official website. At first, customers met this sales method with a skepticism. Consumers were not used to buy their mobile phones online and the concept was new to them, but consumers soon understood and accepted Xiaomi phones sold this way. More and more people were attracted by the high performance and low price of Xiaomi phones. Since then, Xiaomi mobile phones have skyrocketed and lifted the curtain on the rapid development of smartphones in China. Xiaomi's success in the Chinese mobile phone industry can be attributed to its unique «hunger marketing» strategy, this strategy involves creating a sense of rarity and exclusivity of its products, which in turn creates a sense of urgency and excitement among consumers [3].

Examining Xiaomi's social media account on Instagram for international market, Xiaomi Global, we can observe that along with global trends and cultural patterns, Xiaomi also does not forget about the specific Chinese identity in advertising its products. Despite the large number of reach and subscribers, you can also note that social platforms do not play a big role in brand promotion but are only part of their brand strategy. All this also depends on the goals and objectives of the brand and specific social networks.

Xiaomi has invested capital in nearly 400 companies spanning smart hardware, consumer goods, education, gaming, social media, culture and entertainment, healthcare, automotive and finance. Xiaomi has developed its own operating system for mobile phones using the Internet. Xiaomi is the fourth company with the ability to produce independently mobile phone microchips after Apple, Samsung and Huawei. Xiaomi Technology Co., Ltd. is one of the Chinese unicorn companies. Xiaomi has created the world's largest consumer IoT platform, connecting more than 100 million smart devices, and the number of active users of MIUI has reached 190 million. «Let everyone enjoy technology» is Xiaomi's slogan. As a result, Xiaomi has grown into one of China's leading digital ecosystems. Google WPP and Kadak Huatong Mingluo's «Top 20 Chinese Global Brand Report» (2018) showed that Xiaomi ranks 4th in the ranking of Chinese brands after Lenovo, Huawei and Alibaba. Xiaomi entered markets in 74 countries as of the late 2010s, ranking among the top five

market leaders in 15 countries. In 2018, Xiaomi's market share in India exceeded 30%, taking 1st place.

From 2015 to 2017, Xiaomi's overseas activities grew from 6.1% to 28%, the growth can be interpreted as 32.1 billion yuan. At the same time, Xiaomi's total annual revenue amounted to 114.6 billion yuan, with an increase of 67.5%. Compared to listed and profitable companies with global revenues exceeding 100 billion yuan, Xiaomi ranked first among Internet companies in terms of revenue growth rate. Speaking of international influence of Xiaomi in 2022, we can relate to company's annual report and see, that 49.2% of their annual income comes from international market [4].

Social media in Chinese brands strategy helps in a different ways. For example, one of the key features of social media marketing is a possibility of online reputation management (ORM). This effective technology helps brand to create a positive image of itself. Why it is important? As it was said before, Chinese companies are usually do not have a huge history, in order to create a positive image and to avoid the risks of bad perception.

Internet promotion has a particular importance for technology market, as a huge number of customers focus on independent search for suppliers of goods and services, primarily on the social media. That is why proper inclusion social media marketing tools allows companies to significantly increase awareness of potential customers about the products and the company, and most importantly, increase sales.

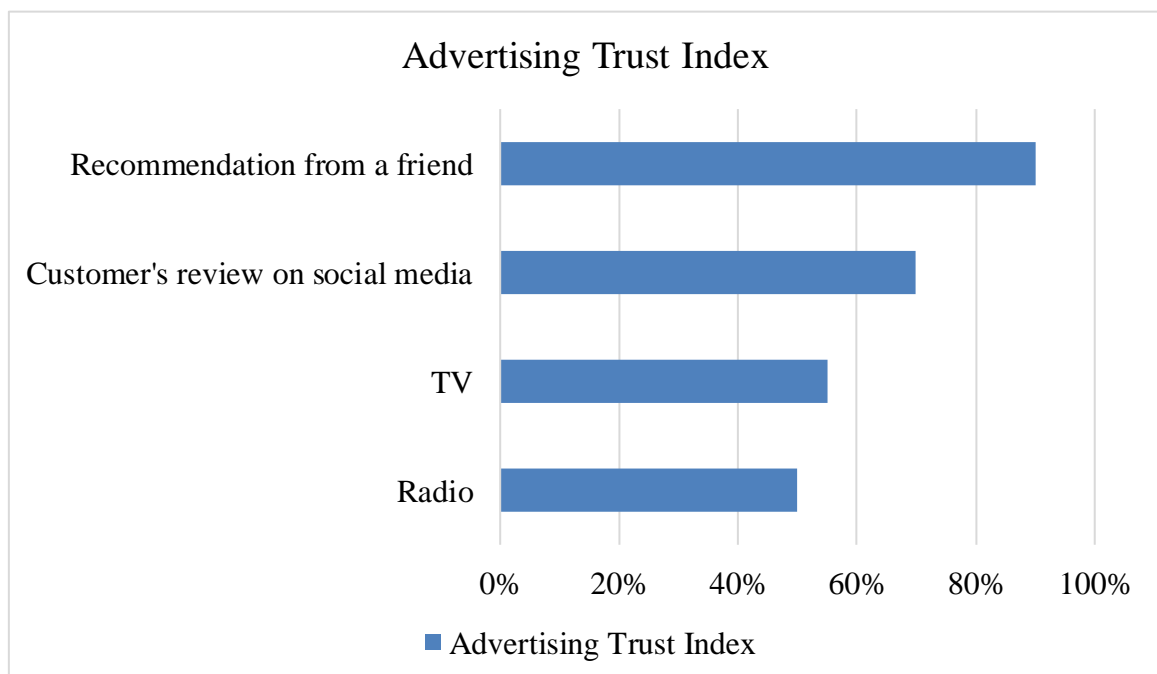

Figure 1. Advertising Trust Index, Nielsen, 2021.

We can see from the Figure 1, that social media platforms is a way more effective technology as it may be seem [5]. The effectiveness of building a reputation on social media is not only the result of professionalism It is also the result of

understanding the market and the audience. It is not always possible to find the right approach to creating a favorable image and promoting a brand the first time, however, examples of Chinese companies show that this is not only theoretically possible, but can also be applied in practice. By studying the activities of Chinese companies abroad, we can extract useful information to create new business strategies for promoting brands on social networks.

Numerous case studies show us that international marketing strategies of companies are often use social media marketing in their brand promotion, gaining access to a wider range of tools and opportunities. The further development of social media, which have already become very widespread among the majority of the world's population, will only contribute to the development of this trend. Social media expands boundaries far beyond actual national borders, but it is also important to understand that all information technologies only allow the dissemination of that information.

References

1 The Current (2023). How Chinese brands are adapting their marketing as they hunt for growth overseas <https://www.thecurrent.com/chinese-brands-adapting-marketing-hunt-growth-overseas>.

2 BrandZ (2019). Top 100 Most Valuable Global Brands URL: <https://www.rankingthebrands.com/The-Brand-Rankings.aspx?rankingID=6&year=1266>.

3 Li L., Paleev D.L. (2023) Xiaomi's business development strategy. Economics: yesterday, today, tomorrow. – № 2-1. – p. 235-243.

4 Xiaomi (2022) Xiaomi Annual report 2022. URL: https://ir.mi.com/system/files-encrypted/nasdaq_kms/assets/2023/04/26/6-55-12/2022%20Annual%20Report_ENG.pdf.

5 Nielsen (2021). Nielsen's 2021 Trust in Advertising Study. URL: <https://www.nielsen.com/insights/2021>.

SRSTI 06.81.12

THE EFFECTIVENESS OF COMMUNICATION PROCESSES IN THE MANAGEMENT OF THE ORGANIZATION

Li Zhi Yao

EMBA, Al-Farabi Business School, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

S. Tazhieva

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor coordinator, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

In order to contribute to successful decision-making, problem solving and improving the efficiency of the organization, it is necessary to ensure the accuracy, timeliness and clarity of communications within the organization. This article examines the impact of the effectiveness of the communication process on the organization. It also takes into account the impact on the achievement of strategic goals and optimization methods to increase the competitiveness and efficiency of the business. It examines how useful communication processes are, as well as their various effects, theoretical foundations and methods. They use theoretical foundations including systems theory, social exchange theory, and cultural theory to highlight key concepts of effective communication in an organizational environment.

Key words: communication, organization, communication efficiency, communication process, communication theory.

The article examines the effectiveness of communication processes in the management of an organization, which is a key factor for achieving success and sustainable development in the modern business world. Effective communication is more than just the exchange of information in today's changing business environment, it is a strategic necessity that affects an organization's ability to succeed. And this introduction lays the foundation for a thorough study of communication processes in organizational management, highlighting the vital role these processes play in facilitating collaboration, coordinating goals, and improving productivity. Basically, communication plays a crucial role in the transfer of information, building relationships between employees, shaping corporate culture and interacting with external stakeholders. And this paper examines the role of communication processes in the management of an organization, their impact on achieving strategic goals and optimization methods to improve the efficiency and

competitiveness of the company. In the context of organizational management, this article examines the usefulness of communication processes along with their diverse impacts, theoretical foundations and approaches. They outline the main ideas that underlie effective communication in an organizational setting, drawing on theoretical foundations such as systems theory, social exchange theory, and cultural theory. By understanding these theories, organizations can gain insight into the intricacies of communication dynamics and change tactics that match their own cultural and structural environment. The internal organizational and external aspects of communication are also considered, in addition to the factors contributing to successful communication. The study also identifies methods for optimizing communication processes to improve the organization's performance. They outline a number of strategies to improve communication within the business, such as creating open lines of communication, encouraging active listening, using technology and implementing regular feedback systems. These methods act as useful tools to overcome barriers to communication and facilitate the effective exchange of information for the organization. Based on the analysis of modern management practices and theories, recommendations are proposed for creating more effective communication strategies in organizations. That is, the main purpose of this document is to give a thoroughly detailed overview of the effectiveness of communication processes in organizational management. He does this by providing theoretical foundations and useful suggestions that should help organizations create a rich communication environment conducive to success.

And thus understanding the effectiveness of communication processes in organizational management – provides the basis for the successful operation of the company. Expanding this explanation somewhat, it is worth determining that this term also represents the ratio of the result that one receives from the organization of communicative activity and from the costs of obtaining it [1]. And besides these results, effective communication helps to minimize misunderstandings and problems in the relationship between the two sides, as well as reduce stress and anxiety. Making judgments, coming to conclusions, and resolving issues through contact in difficult or conflict situations all contribute to communication. Nevertheless, the effectiveness of communication processes depends on many factors. For example:

The first step is to find out if information is required. Employees should also be aware of the correct channel for information requests and how the information will be used.

The second step is for employees to be aware of the resources available to them, such as manuals, manuals, phone directories, navigators, etc., as well as the opportunity to talk to experts to learn more about the knowledge that has been accumulated in the company.

The third step is that it is important that the organization's communication system is comprehensive and complete, which means that information that is created both individually and centrally must be accessible.

Ensuring access to information [2].

And its perfection ensures the clear provision of information at all levels. In

this regard, one of the main goals of management in an organization is to create a communication system, launch it and control the correct flow of information on normal functioning. German scientists V. Siegert and L. Lang noticed that: «The bread of the organization's people is information and communication. If information flows within an enterprise and communications with the outside world are disrupted, the very existence of this enterprise is under threat» [3]. So what threats can affect the effectiveness of communication processes in an organization? The problems associated with the creation of effective communications can be divided into two principal types according to the structure of the information received, these are the problems of structural communications and the problems that arise during interpersonal communication. The problems of structural communication have a significant negative impact on the functioning of communication networks. One of its main drawbacks should be recognized as an unsuccessfully formed configuration. This includes the existence of a large number of management levels, which by their presence contributes to the loss or distortion of information passing from level to level. And if we talk about interpersonal communication, then its disadvantage is the lack of connections between individual departments of the organization. For example, when management allows only vertical connections, and communications between them are considered insignificant or unnecessary. To reduce these problems, an organization can apply the following examples: control of information flows through the creation of an internal information market, places for monitoring and classifying information obtained from external sources, and control over exchange processes, that is, information channels that exchange various data, it will require periodic reporting of all actions [3].

Also, various methods and theoretical foundations can be applied to everything. Considering each type separately, it is worth determining that the theoretical foundations manifest themselves in two aspects: first, since any organization has certain goals, there is a need to coordinate activities. That is, the manager must perform managerial functions – to plan, motivate, coordinate, regulate and control the activities of his subordinates. Secondly, an organization exists in a certain environment, and communications help both determine the state of the external environment and influence it. In other words: effective communication is a prerequisite for making important management decisions [4]. The theoretical basis is divided into several divisions that describe the location of communication in the management of the organization. This is a systematic approach, a theory of social exchange and a theory of culture. Each of them plays an important role in this process. If we consider each, then the systematic approach is the current state of the organization's development. All system theories agree that in order to understand the basics of how an organization functions, you need to be able to recognize the relationships between its many components as a system. For these links to function properly, information must be created, received and processed [5]. The theory of social exchange – in this criterion, communication is the process of exchanging resources and information within an organization between their participants. The effectiveness of the communication process depends on mutual benefit and the level

of trust between them. The theory of culture – its understanding consists from various points of view, as part of the general culture of the individual, as part of the managerial and professional culture, both of the individual and the team, and as a socio-creative activity of people, as well as as a set of knowledge, skills and abilities in the field of organizing human interaction. Its implementation is aimed at both the development of the organization and, at the same time, the activation of human potential within this organization. In general, the theoretical foundations based on the information written above explain that it allows organizations to develop communication strategies that correspond to their goals, structure and context, thereby contributing to increased management efficiency [6].

Based on the theoretical foundations described above, methods of effective communication processes in the management of an organization are aimed at developing and implementing communication strategies that correspond to the unique goals, structure and context of the organization. Methods for improving the effectiveness of communication in the management of an organization involve, to begin with, control over information flows, the active use of internal and external communication channels, encouraging open exchange of information and feedback, as well as taking into account the cultural characteristics and needs of the organization's participants. And the following methods suggest a variety of effective methods, taking into account the successful development of the set goal. It is worth creating clear communication channels so that they serve as a structured way to transfer the necessary information within the organization, which helps to avoid unforeseen problems and difficulties. There is also a popular type of research method. Quantitative and qualitative. The quantitative type of the method helps to fully obtain the exchange of information in numerical terms, that is, to control the effective dynamics. It also helps to analyze the frequency, volume and direction of communication within the organization. For example, counting the number of emails received or conducting surveys among employees about an upcoming event or meeting. And in addition to all this, it monitors employee communication performance indicators and the responses received from them to requests. And the second, qualitative method. In this method, there are several subdivided types with which you can get an answer and a result regarding the question posed. One of the more popular ones is the focus group. Using this method, it is possible to identify and analyze views, opinions, and assumptions in a group discussion with employees. There is also a content analysis, this type studies the effectiveness of communication materials, in order to transform them in the greatest possible way and study in detail the experience of employees in communication. And finally, satisfaction assessment. Various surveys are conducted here in order to find out whether the correct goals of the effectiveness of communication processes in the management of the organization are being achieved. All these methods bring organizations to a high level in order to take targeted improvement measures, or to give the company an opportunity to get a deeper understanding of how effectively communication processes are taking place [7].

For example, a Chinese electronics company with Huawei smart home devices.

This company is one of the world's largest telecommunications companies. He actively implements effective communication strategies in his organization. If we consider it in detail. Huawei uses an internal control system that includes monitoring, internal communications, risk assessment, control measures and a unified control policy. The General Control Policy sets out requirements for behavior and morality in the workplace. The Internal Audit Department, functional units and the board of Directors are all clearly defined in terms of their roles and responsibilities in the management structure. Financial management is responsible for internal control; monitoring and evaluation of the effectiveness of control are carried out by business control and internal audit units. The company has a well-organized management structure with a clear division of powers and areas of responsibility. Also, the company is constantly assessing possible risks, solving the main problems and develop a risk management plan, set up a separate risk management department. The responsibilities of senior management include risk recognition, assessment and management. This includes the implementation of controls and checking how well internal controls are working. In addition, Huawei has established a worldwide process management system with key control points, monthly compliance checks and assessment of control measures. Regular meetings with management and a multi-purpose information channel system facilitate internal communication. Senior management receives reports from the Audit Committee, which independently evaluates the internal control system and identifies violations of corporate behavior.

But despite all this, the company, being a multinational technology firm, plans communication activities in many teams and divisions, which also largely depends on effective communication. Internal communications come first. Effective and reliable internal communication is essential for an organization to ensure that all employees are aware of its goals, plans and policies. This includes having open lines of communication within departments and teams, as well as between employees and senior management. Effective communication ensures that everyone pursues the same goals and promotes a sense of community. External communications are in second place. Huawei must also work effectively with partners, the general public and other external stakeholders. Open and honest communication helps to build trust and maintain positive relationships with these stakeholders. It also helps to maintain the company's reputation and solve any problems that may arise. The third is intercultural communication. As an international business, Huawei operates beyond borders and cultural differences. Effective intercultural communication is required to ensure the correct interpretation of messages and respect for cultural differences. Huawei must ensure that its employees are trained in intercultural communication to prevent misunderstandings and disputes. Fourth, Huawei is a technology business that can improve its communication procedures using a range of communication technologies. This includes facilitating communication between teams and employees through video conferencing, messaging applications, email, and collaboration tools that can be used remotely. Finally, the last is feedback communication. In addition, Huawei must provide employees with reliable channels to contribute to communication procedures and make recommendations for improvements. This

contributes to the continuous improvement of the effectiveness of internal communication within the company.

And yet the company is successfully implementing this system. Most importantly, it implements measures to ensure the openness and transparency of communications, such as the creation of official information exchange channels and an online community for the exchange of employee ideas. In addition, the organization's risk management system is an example of effective administration, demonstrating a high degree of professionalism and accountability in the implementation of corporate procedures, as well as effective communication processes are necessary for Huawei management to ensure the smooth operation of the company, employee engagement and motivation, as well as awareness and satisfaction of stakeholders [8].

References

- 1 Wikipedia. 2024. Communication efficiency. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D1%84%D1%84%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B9.
- 2 Jane Ng. 2024. Tips for Effective Communication in the Workplace. URL: <https://ahaslides.com/ru/blog/effective-communication-in-the-workplace/>
- 3 Gritskevich O.V., 2007. Research on the effectiveness of communication processes in organizations. URL: <file:///C:/Users/admin/Downloads/issledovanie-effektivnosti-kommunikatsionnyh-protsesov-v-organizatsiyah.pdf>.
- 4 Bondareva V.N. 2008. The impact of the communication process on the effectiveness of the organization's management. URL: <https://works.doklad.ru/view/H4W9BG1mWWQ.html>.
- 5 Morozova N.A., 2010. Managing communications in the organization. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/upravlenie-kommunikatsiyami-v-organizatsii>
- 6 Korostyleva N.N., 2013. Communicative culture in the organization: formation and development. URL: <file:///C:/Users/admin/Downloads/kommunikativnaya-kultura-v-organizatsii-formirovanie-i-razvitie.pdf>.
- 7 Shevchenko D., 2013. Evaluation of the effectiveness of the communication process. URL: <https://sovman.ru/article/2606/>.
- 8 Huawei. 2024. Internal control. URL: <https://www.huawei.com/by/corporate-governance/internal-control>.

SRSTI 06.81.12

THE INFLUENCE OF MARKETING ACTIVITIES ON THE COMPETITIVENESS OF AN ORGANIZATION

Liu Han Chen

EMBA, Al-Farabi Business School, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

A. Tankieva

Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty

This article examines how the competitiveness of an organization is largely determined by its marketing efforts. The first section of the article defines marketing, discusses how it affects competitiveness, what function it performs, and provides an example of a global corporation. Additionally, the tactics of increasing competition through marketing initiatives are considered. In addition, marketing activities aimed at increasing the competitiveness of the organization will be taken into account, as well as components and strategies that lead to success in complex competition for consumer attention and preferences.

Key words: marketing, organization, competitiveness, marketing strategies, marketing activities.

In an entrepreneurial field where competition is so fierce, marketing becomes not only a strategy for success, but also a first-class weapon in the arsenal of the organization. And its use to improve management efficiency in today's market conditions is of considerable interest for research. The ability of an organization to successfully and creatively convey the values and benefits of a product or service to consumers will determine not only the success of an organization in the market, but also its longevity. The relevance of this article is due to the fact that an in-depth study of the impact of marketing initiatives on the competitiveness of an organization has been conducted here, as well as the most important elements and tactics that lead to success in a complex competition for the attention and preferences of consumers. The main definitions of marketing and marketing activities as a key element of the competitiveness improvement strategy will also be considered. And to achieve the success of an organization in the market, it should focus on meeting the needs of consumers, that is, adhere to the basic principles of marketing. In accordance with the theme of commitment to the main goal, the basics of marketing activities and competitiveness of the enterprise will be studied, marketing activities and their impact on the competitiveness of the enterprise will be analyzed, the content of the competitiveness of the enterprise will be fully disclosed and the world-famous Ali

Baba company will be given as an example. Next, the study focuses on studying the impact of a marketing strategy on the competitiveness of an enterprise, revealing the key mechanisms and factors determining success. Marketing itself is an integral part of the successful operation of any enterprise. He acts as a strategic reference point, determining the direction and priorities of the company in the market. If you demonstrate the definitions. It is a set of tactical and strategic actions designed to meet the requirements and desires of the target audience by producing, supplying and providing value in the form of products or services. In fact, marketing is the process of understanding the market, interacting with consumers and establishing strong connections with them. In addition, the actual application of marketing in real-world scenarios. It includes all efforts made to attract and retain consumers through marketing research, product creation, pricing, distribution and advertising of goods and services. Philip Kotler, founder of marketing theory, argues that: «Marketing is the art and science of choosing the right target market, attracting, retaining and increasing the number of consumers by creating confidence in the buyer that he represents the highest value for the company.» But basically, most scientists agree that marketing is a procedure. The first step is to explore the target market niche that the business will serve. Marketers identify opportunities and demand by constantly searching for consumers whose requests are not fully met or who have a hidden interest in certain products or services. The target segments – those that the business can best serve – are selected from among the market groups that are divided during the marketing process [1]. But at the same time, the main and initial goal of marketing is to make a profit for the seller by meeting the needs of the buyer. This goal is based on the principles of marketing. If you list, it includes the following aspects: careful consideration of the needs of the buyer, the state of demand and its dynamics, market conditions; organization of conditions for a larger device for the production of goods or services to market demands, based on long-term prospects; purposeful influence on the buyer and the market; long-term goals, special attention is paid to predictive research; motivation for a clear commercial result. Also, a marketing plan is developed when organizing marketing initiatives. His main responsibility is to support the growth of the business, choosing the most effective means of achieving goals based on the most careful assessment of the quantity and timing of production, the choice of sales channels and product sales. The effective operation of any enterprise depends on the management system of its functioning and development, as well as on increasing its competitiveness in the market [2]. Taking into account the specifics of marketing activities, its management is defined as a complex in which various functions and strategies are interconnected, followed by the implementation of effective market activities of the organization and to achieve its goals. In other words, this represents a shift in management's approach to decision-making that takes into account market requirements and the constant ability to make the necessary adjustments; in other words, the company now focuses not only on internal capabilities, but also takes into account external conditions. The management of the enterprise is actually oriented towards an open system[3]. It is this shift in the approach to enterprise management that reflects the modern

understanding of competitiveness. The competitiveness improvement plan should include marketing activities, as they determine how a company can differ from competitors, provide special offers and attract customers. It refers to the activity of studying groups of potential consumers and conquering the market. Today, it is no longer limited only to the internal resources and capabilities of the organization, but also includes external conditions, market requirements and a dynamic response to changing trends. That is, the competitiveness of an organization is a complex idea that includes something more than just criteria for the quality of industrial products and prices. In the modern business world, the competitiveness of an organization is also determined by the level of its management, a well-established financial flow management system, as well as innovative and investment-oriented aspects of its activities. In addition, the competitive environment that exists in this market, the degree of competition that the company faces from other market participants, technological resources and the degree of innovation used all have an impact on competitiveness. Competitiveness can also be influenced by the qualifications and commitment of the workforce, as well as the financial stability of the enterprise. And competitiveness has two important advantages. These are internal and external. Considering each separately, it is possible to state both internal and external elements can be conditionally divided into a set of factors affecting competitiveness, since both exist when an economic unit is faced with a management problem in the process of performing a specific task. This is true for any company. The ability of an enterprise to maintain competitiveness is determined by its internal factors. Production and technological potential; marketing activities in the service sector; scientific and technical potential; financial and economic potential; human resources (organization, professionally trained personnel); sales and advertising promotion efficiency; degree of logistics; development and preparation of processes; optimal choice of production technology; production control, testing and inspection efficiency. Socio-economic and organizational interactions are examples of external influences that allow businesses to produce more attractive products in terms of both price and non-price attributes. The main features of the market activity of this enterprise, as well as administrative and economic indicators of the influence of the state are examples of external influence. When a company uses external competitive advantages, its market power increases to the point that it can force the market to accept a higher selling price than competitors who do not provide the same unique attributes as their products. And higher productivity (internal business efficiency) leads to internal benefits for the company, such as increased profitability and resistance to lower sales prices imposed by competitors or the market. All other things being equal, the marketing component of the company's competitiveness plays an important role. And competition affects the marketing efforts of companies. This encourages companies to develop marketing services, and their efforts to influence the market increase competition, which in turn fuels corporate marketing. Marketing considers competition as a natural and necessary habitat for the growth and functioning of the market [4]. In addition, comparative product qualities play a role in competitiveness, which serve as the basis for marketing initiatives and which include a thorough

assessment of the entire range of production, commercial, organizational and economic indicators in relation to identified market requirements or attributes of a competing product. If each of the components of the competitiveness indicators of this product were taken into account independently. As a result, the assessment of marketing research and the technical level, quality and reliability of the product in relation to modern requirements imposed by customers in the market establishes the technical indicators of the product. At the level of global scientific and technological progress, as well as socio-economic growth, these criteria most accurately reflect their social and individual needs. Both national and international standards reflect the basic needs of consumers in relation to them. Standardization refers to the process of creating and implementing technical standards or norms for products approved for distribution, including packaging and labeling methods that are truly effective for marketing campaigns. In addition, it is important to determine the position of marketing in the company's competitiveness management system, if marketing actions within it take into account in detail such ideas as marketing and the competitiveness of the company. The marketing policy of the company is created by the corporate marketing service. The competitiveness of goods, as well as of the company itself, usually depends on how this policy is created and implemented. And his analysis is as follows: the level of competitiveness is considered as a weighted average value in terms of the competitiveness of specific goods in specific markets; separately analyze the effectiveness of investment projects of the effectiveness of the organization based on the competitiveness of specific goods in specific markets; separately consider the indicator of the sustainability of the enterprise; to predict the above indicators for at least 5 years [5]. At the same time, it is worth considering the tactical techniques of the influence of marketing activities on the competitiveness of the organization are closely related to weighted averages for specific products in the relevant markets. Here are some important factors that are included in the tactical methods of analyzing how marketing operations affect an organization's ability to compete. First, by identifying the target audience and segmenting the market, an organization can effectively use its resources and focus on serving the needs of the majority of potential customers. Secondly, creating a special product or service that sets you apart from your competitors and adds value to customers is a great way to attract and retain customers. Advertising and promotion are the third factor. A key factor in attracting customers is the skillful use of numerous communication channels to disseminate information about goods and services and the development of attractive advertising campaigns that attract attention and economic growth. These criteria most accurately reflect their social and individual needs. Both national and international standards reflect the basic needs of consumers in relation to them. Standardization refers to the process of creating and implementing technical standards or norms for products approved for distribution, including packaging and labeling methods that are truly effective for marketing campaigns. In addition, it is important to determine the position of marketing in the company's competitiveness management system, if marketing actions within it take into account in detail such ideas as marketing and the competitiveness of the company. The marketing policy of

the company is created by the corporate marketing service. The competitiveness of goods, as well as of the company itself, usually depends on how this policy is created and implemented. And his analysis is as follows: the level of competitiveness is considered as a weighted average value in terms of the competitiveness of specific goods in specific markets; separately analyze the effectiveness of investment projects, the effectiveness of the organization's activities based on the competitiveness of specific goods in specific markets; Separately, consider the indicator of the stability of the functioning of the enterprise; predict the indicators listed at the same time for at least 5 years [5]. At the same time, it is worth considering the tactical techniques of the influence of marketing activities on the competitiveness of the organization are closely related to weighted averages for specific products in the relevant markets. Here are some important factors that are included in the tactical methods of analyzing how marketing operations affect an organization's ability to compete. First, by identifying the target audience and segmenting the market, an organization can effectively use its resources and focus on serving the needs of the majority of potential customers. Secondly, creating a special product or service that sets you apart from your competitors and adds value to customers is a great way to attract and retain customers. Advertising and promotion are the third factor. A key factor in attracting customers is the skillful use of numerous communication channels to spread information about products and services and the development of attractive advertising campaigns that attract attention and inspire action. Cost is the fourth factor. Effective pricing that takes into account the competitive landscape and the value of goods or services to consumers is a key component of a successful market positioning strategy. Brand management is the sixth component. Creating and maintaining a strong brand that is associated with certain principles, excellence and reliability helps businesses build long-term relationships with their customers and gain a competitive advantage. Finally, providing excellent customer service and a pleasant experience is crucial. Offering first-class customer service, meeting their needs and solving their problems – all this helps to improve the company's reputation and increase customer loyalty. A company can use these strategies in combination with a comprehensive marketing plan to gain an advantage over competitors and become more competitive in the market.

And based on the above data in the course of the study, from the point of view of the analysis, it was demonstrated that the development and maintenance of an organization's competitiveness in the market are largely influenced by marketing activities. Marketing affects competitiveness in several important ways. Marketing research helps the company in an in-depth analysis of the requirements, preferences and behavior of its customers. This allows the organization to create more competitive offers, adapt the invented goods and services to the needs of the market. Also, marketing helps to identify the distinctive qualities of a business and its difference from competitors. A competitive advantage is formed through effective market positioning and the development of a distinctive brand. In addition, marketing activities are a key component in providing excellent customer service and creating customer satisfaction. The company's ability to provide after-sales service and

promptly solve customer problems and requests helps to increase customer loyalty and strengthen its place in the market. Therefore, the purpose of marketing initiatives is to establish and strengthen the company's competitive advantages in the market, which ultimately supports the company's ability to compete successfully and achieve long-term success.

And in the context of the study, one of the clearest examples of such a strategy is the world-famous Ali Baba company. The world-famous Alibaba company offers business-to-business (B2B) e-commerce services. At the moment, it combines many forms of transaction management, including online search technologies, search engines, portals and B2B and C2C (custom-to-custom) trading platforms. Thanks to his own business strategy, he is gradually developing e-commerce. Alibaba currently owns the following: Alibaba Mom100, Alibaba Software, Alibaba B2B station (which includes Chinese, international and Japanese stations), Taobao Station (C2C), Alipay (electronic payments), Yahoo China (portal + search), Yahoo word of mouth and Alibaba China. The company considers 4P as a marketing strategy. Professor McCarthy, an American marketing scientist, introduced the 4P marketing strategy – product, price, channel and promotion – in the 1960s. He believes that offering relevant goods and services in a particular market, together with suitable products, suitable prices, suitable distribution methods and suitable communication and promotion strategies, constitutes a successful and comprehensive marketing strategy. However, 4P does not fully cover the marketing strategies of e-commerce enterprises, so a fifth P is added in this article: personalization. Personalization, or the personalized localized marketing model of goods and services of e-commerce enterprises, is the main focus of this personalization strategy. And that's how Ali Baba used it. Alibaba has developed the most sophisticated e-commerce platform along with a complete service system to provide customers with e-commerce services in the form of 4P. To do this, an example will show the virtual items offered by Alibaba, which have the following attributes: «Convenient release and information management». Alibaba offers merchants and businesses easy access to update and disseminate information. Companies and retailers can use the customer database at any time to confirm details and contact overseas buyers. Alibaba has simultaneously created better background management features, including product group mapping, image banking, and multi-user management features. As a result, the website offers services that are exclusive to large, expert websites, which greatly benefits customers. Payment methods that meet the national requirements of China. Alibaba has created Alipay, a Chinese payment instrument, to eliminate the development barrier in e-commerce that is caused by China's poor credit system. Before the introduction of Alipay, payments were made online before the transaction was sent. Alipay uses a third-party payment method with a guarantee, which significantly reduces the risk of transactions. This form of transaction exposes buyers to the risk of whether they will be able to receive goods with quality and quantity after payment, which reduces the enthusiasm of online transactions. An ideal assessment system. Alibaba has a thorough ranking system. After the deal is concluded, both sides evaluate the other side. To give both sides a link to the next deal, the score will be shown on the other

side's page. By reducing the likelihood of distrust between the two parties, this evaluation method increases the reliability and simplicity of the transaction [6].

As an international company, Alibaba is also expanding the organization as part of its «internationalization» process to achieve its goals of entering new markets abroad and adding more outlets around the world. For multinational corporations, the process of internationalization is never easy and is always fraught with danger. As a result, the growth of a multinational company in a foreign market largely depends on having a reasonable plan to enter this market. Alibaba is undergoing significant changes in its business strategy to penetrate local markets in many countries. And in addition to all this, the way customers treat a business strongly affects its ability to succeed, increase sales and make a profit. And therefore, Alibaba serves a very niche market; if a business misinterprets a customer or does not recognize their requirements and preferences, the customer will not do business with them. He will look for businesses that share his understanding. Because of this, Alibaba now stands for one of the largest digital ecosystems in China. He is actively developing his business through international trade, as well as new, interesting sectors such as fintech and cloud computing, in addition to active development in the e-commerce market [7]. That is, the effective use of marketing strategies allows companies to attract and retain customers, stand out from competitors and achieve long-term success in the market. The example of Alibaba Group demonstrates how the correct use of marketing can lead to significant growth and leadership in its industry in the market.

References

- 1 Ostapenko T.A. 2017. The impact of marketing activities on the competitiveness of an organization. URL: <https://nauchkor.ru/pubs/vliyanie-marketingovoy-deyatelnosti-na-konkurentosposobnost-organizatsii-1b74f>.
- 2 Scientific publishing Center Aspect. 2021. The impact of marketing activities on the efficiency of the enterprise. URL: <https://na-journal.ru/4-2021-ekonomika-menedzhment/3243-vliyanie-marketingovoi-deyatelnosti-na-effektivnost-predpriyatiya>
- 3 Neighborova A.V., 2018. The impact of marketing activities on the competitiveness of the enterprise. URL: <file:///C:/Users/admin/Downloads/vliyanie-marketingovoy-deyatelnosti-na-konkurentosposobnost-predpriyatiya.pdf>.
- 4 Islamova M.R. 2015. The impact of strategic marketing on the competitiveness of the enterprise. URL: <https://moluch.ru/archive/87/17063/>.
- 5 KazEdu. 2009. The impact of marketing activities on the competitiveness of the enterprise. URL: <https://kazedu.com/referat/105263>.
- 6 Xie Yuying. 2022. About alibaba's marketing strategy. URL: <file:///C:/Users/admin/Downloads/o-marketingovoy-strategii-alibaba.pdf>.
- 7 Lee Yebo, 2023. ALIBABA'S E-COMMERCE STRATEGIES. URL: <file:///C:/Users/admin/Downloads/strategii-elektronnoy-torgovli-kompanii-alibaba.pdf>.

ГРНТИ 06.81.23

ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ КОМПЕТЕНЦИИ ПЕРСОНАЛА МЕДИЦИНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ

П. Алдабердіқызы

Докторант DBA в здравоохранении Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы

Статья посвящена проблеме оценке компетенции персонала медицинской организации, сложности внедрения и использования в практике с учетом особенностей деятельности медицинской организации. Рассмотрены предложения оценки персонала в зависимости от направления деятельности структурного подразделения.

В статье рассматриваются актуальность внедрения оценки компетенции персонала, как один из инструментов для достижения основных целей медицинской организации таких как обеспечения своевременной и качественной медицинской помощи населения, а также конкурентоспособность больницы.

Ключевые слова: оценка персонала, компетенции, эффективность, модель компетенций, профессиональная оценка.

Актуальность темы оценки кадров на сегодняшний день крайне высока, так как уровень и состояние кадрового потенциала напрямую влияют на достижение целей организации. Оценка компетенций персонала является основой стратегического управления человеческими ресурсами, поскольку она связывает стратегические цели организации со всеми знаниями, навыками и личными качествами сотрудников, необходимыми для их достижения [1].

Основной целью медицинской организации является обеспечение своевременной и качественной медицинской помощи населения, а также конкурентоспособность больницы. От того, насколько сотрудники медицинской организации профессиональны, насколько рабочие обязанности человека соответствуют его возможностям и наклонностям, зависит то, как динамично будет развиваться и функционировать больница, которая напрямую отразится на качестве медицинской помощи. Эти вопросы помогает решить профессиональная оценка персонала. Оценка персонала позволяет не только увидеть сильные и слабые стороны сотрудников, но также дает возможность наметить план профессионального развития конкретного человека, выявить его потенциал и наклонности, которые компания может использовать для своего

успешного развития. Оценка персонала в организации должна проводиться регулярно, для того чтобы сотрудники видели результаты своего труда, справедливо оцененные руководителями, а руководители по результатам оценки могли лучше управлять сотрудниками и эффективнее использовать их способности. Важная роль в осуществлении оценки принадлежит специалистам по управлению персоналом, менеджерам, в целом руководителям различного ранга. В сфере здравоохранения в отличие от других сфер медицинские работники уже приходят с конкретной специализацией, по которому будет работать в медицинской организации. Однако, встречаются кадры, которые в ходе работы могут быть переквалифицированы в другую специальность, зависимости от потребности населения в том или в ином специалисте, а также по желанию врача переквалифицироваться либо совмещать две специальности с учетом дефицита кадров в медицинской организации.

На сегодняшний день в Казахстане аттестации на профессиональную компетентность специалистов в области здравоохранения проводится в соответствии с Приказ и.о. Министра здравоохранения Республики Казахстан № ҚР ДСМ-130/2020 «Об утверждении правил проведения аттестации на профессиональную компетентность специалистов в области здравоохранения» от 14 октября 2020 года. Согласно правилам, аттестации подлежат руководители медицинских организации, то есть данная норма не распространяется на всех работников медицинской организации [2].

При оценке компетенции кадров медицинской организации не менее важно выделить блок персоналов. Под блоками понимается совокупность должностей и сотрудников, их занимающих, объединенных по критериям сходного результата работы, сходных условий работы и, как следствие, сходных принципов вознаграждения. Персонал медицинской организации можно поделить на следующие:

- Административный блок;
- Врачебный персонал;
- Средний медицинский персонал;
- Младший медицинский персонал;
- Прочий персонал.

Специалисты из Америки сфере психологии труда, ограничивают объем понятия профессиональной компетенции либо качествами личности, либо знаниями, умениями, способностями и используют аббревиатуру KSAO.

По методу KSAO оценивает четыре основных категории характеристик сотрудника:

Знания (Knowledge): Обладание информацией, фактами и теоретическими знаниями, связанными с работой.

Навыки (Skills): Практическая способность применять знания в реальных условиях работы. Это может включать технические навыки, умения общения и другие.

Способности (Abilities): Естественные таланты и способности, которые сотрудник может использовать в своей работе. Например, аналитические способности или креативность.

Другие характеристики (Other Characteristics): Включает в себя личные качества, такие как мотивация, индивидуальные черты, характер и т.д. [3].

Оценка этих четырех категорий помогает лучше понять, насколько сотрудник подходит для конкретной должности и какие области его развития требуют внимания.

В оценке компетенции кадров медицинских организаций ключевыми аспектами могут быть:

Медицинские знания и навыки: оценка глубины знаний в соответствующей области медицины, а также практических навыков врачей и медицинского персонала.

Профессиональная этика: учитывание этических стандартов и норм, которые должны соблюдаться в медицинской практике.

Коммуникационные навыки: важны для взаимодействия с пациентами, коллегами и другими членами медицинской команды.

Управление стрессом и принятие решений: Оценка способности справляться с высоким уровнем стресса и принимать важные решения в экстренных ситуациях.

Командная работа: умение эффективно работать в команде, так как медицинская область часто требует согласованной работы различных специалистов.

Профессиональное развитие: оценка стремления к постоянному обучению и соблюдению требований по обновлению медицинских знаний.

Соблюдение стандартов и регуляций: важно убедиться, что сотрудники соответствуют всем необходимым законам и нормативам в области здравоохранения.

Применение данной методики оценки компетенции может позволить дать оценку компетенции персонала, однако компетенцию персонала каждого структурного подразделения необходимо оценить по отдельности, так как каждая структура имеет свои обязанности и не может быть оценена одним показателем. К примеру, административный блок, куда входит руководящий состав больницы, специалисты отдела закупа, бухгалтерии, отдела кадров занимается организацией медицинской помощи, планированием и закупом медицинских и немедицинских изделий, лекарственных средств, прочих расходных материалов необходимый для осуществления деятельности, обеспечение повышение квалификации персонала. Кроме этого, сопровождение информационных систем, в том числе медицинские информационные системы.

Врачебный персонал непосредственно оказывает медицинскую помощь пациентам, в том числе оказывает скорую, первичную медико-санитарную, специализированную медицинскую помощь, определяет тактику ведения пациента, план его обследования.

Средний медицинский работник выполняет назначенные лечащим врачом манипуляции, планирование, организация, контроль проведения флюорографического обследования декретированных контингентов и лиц группы риска на прикрепленной территории, формирование, приглашение и направление целевой группы населения на профилактические (скрининговые) исследования, планирование прививок, допуск и поствакцинальный патронаж (при наличии сертификата по иммунопрофилактике), дородовой и послеродовой патронаж, консультирование по телефону лиц с хроническими заболеваниями, оказание пациентам доврачебной и неотложной медицинской помощи, при острых и хронических заболеваниях, травмах, отравлениях или других неотложных состояниях.

Младший персонал отвечает за своевременную влажную уборку палат, кабинетов, операционных, коридоров, мест общего пользования, смена нательного и постельного белья, санитарная обработка больных, ежедневный туалет, уход за кожей, волосами, ушными раковинами, глазами, полостью рта больных и т.д., подача судна, мочеприемника, их дезинфекция.

К прочим персоналам относятся работники не относящиеся к вышеперечисленным персоналам.

Учитывая нынешний дефицит врачей в Казахстане при оценке компетенции кадров медицинских организации должны быть готовы к тому, что один и тот же кадр может быть оценен дважды, а иногда трижды, так как врач может иметь сертификат специалиста по разным профилям и оказывать медицинскую помощь по разным профилям. В таких случаях, при оценке работы персонала и оценки могут быть разные. Компетенция персонала напрямую зависит от возможности предоставления курсов повышения квалификации, участие в мастер классах, в том числе с участием зарубежных специалистов, и только при непрерывном повышении квалификации кадров возможно получить сильных и компетентных кадров, которые могут оказать качественную и своевременную медицинскую помощь. В современном мире, мире цифровых технологии много возможности принять участие в разных вебинарах, где можно получить дополнительное знание по профилю. В свободном доступе есть видео разных операции по всему миру, которые могут быть использованы на практике. Полученные знания непременно должны быть применены в практике и руководство медицинской организации должны обеспечить рабочее место и необходимым медицинским оборудованием и медицинскими изделиями для оказания медицинской помощи населению. Обеспечив не на должном уровне расходными материалами и рабочим местом персонала, есть риск недостижения основных целей медицинской организации, таких как своевременность и качество медицинской помощи. В этом случае при оценке компетенции кадров не будут достигнуты положительные показатели медицинской организации и данные показатели будут учтены при оценке компетенции персонала ответственный за закуп необходимых оборудования и изделия медицинского значения. При оценке компетенции медицинских работников необходимо учесть состояние пациента при поступлении, либо

обращении медицинскую организацию, характер заболевания или травмы, сопутствующие заболевания и ответственность самого пациента за свое здоровье, так как встречаются случаи, когда пациенты небрежно относятся к своему здоровью, пренебрегая рекомендациями врачей, таких как регулярное прием лекарственных средств пациентов состоящих на динамическом наблюдении, своевременный профосмотр, отказ от вредных привычек. Также пациенты поступают в экстренном порядке с различными политравмами, вплоть до травм несовместимые с жизнью. В таких случаях от компетентности медицинского персонала к сожалению возможно уже ничего не может зависеть. Есть множество проблем при оценке компетенции персонала медицинской организации, который требует разработать индивидуально для медицинской организации с учетом специализации медицинской помощи, таких как плановая и экстренная, социально-значимые, многопрофильные, областные, городские и районные.

Для чего нужна оценка персонала? Оценка необходимо для трех важных целей:

- мотивационной;
- информационной;
- административной,

Мотивационные цели. Оценка результатов трудовой деятельности представляет собой важные средства мотивации поведения медицинских работников. Определив сильных работников, медицинская организация может поощрить их благодарностью, зарплатой или повышением в должности, а систематическое поощрение поведения, ассоциирующегося с высокой производительностью, должно вести к аналогичному поведению и в будущем.

Информационная цель. Оценка результатов деятельности позволяет информировать людей об относительном уровне их работы и ориентироваться в выборе путей совершенствования.

Административные цели возникают как реакция на результат деятельности, на результаты деятельности медицинского работника. Таких реакций может быть несколько:

- повышение по службе (средство поощрения работника, более эффективное использование его способностей);
- перевод на другую работу (способ более точно использовать работника в организации согласно его возможностям, кроме того, это способ увеличить опыт работника, создать условия для его дальнейшего роста);
- направление на обучение, переподготовку, повышение квалификации (способ повысить квалификацию работника, с тем чтобы он мог более эффективно исполнять свои функции);
- поощрение (признание заслуг работника, положительная оценка его деятельности);
- наказание (негативная оценка его деятельности);

– понижение по службе (в контракте может устанавливаться специальное правило, позволяющее администрации с согласия работника понижать его в должности по результатам оценки его деятельности);

– прекращение трудового договора (контракта) (окончательная негативная оценка результатов деятельности в случаях, когда выясняется, что работник не желает, не может работать по стандартам организации) [4].

Для разработки показателей оценки компетенции персонала с учетом метода KSAO будут учтены все вышеуказанные моменты, которые помогут для правильной оценки персонала для достижения индикаторов медицинской организации. Чтобы подобрать средства оценки персонала на основе компетентностного подхода, нужно понять, каков предмет оценки, т. е. какие компетенции предстоит оценивать. Разработка моделей компетенций играет важную роль в реализации многих функций управления человеческими ресурсами [5]. Считаем необходимым изучить возможности разработки, внедрения модели компетенций и методических рекомендаций для применения в медицинских организациях. Для того чтобы полностью реализовать это направление, то есть сформулировать модель компетенций, необходимо учесть опыт различных компаний и организаций, а также учесть специфику сектора здравоохранения.

Литература

1 Нижгородцев Р.М., Резник С.Д. Управление компетенциями. НИЦ ИНФРА-М. 2021.

2 Приказ и.о. Министра здравоохранения Республики Казахстан №ҚР ДСМ-130/2020 «Об утверждении правил проведения аттестации на профессиональную компетентность специалистов в области здравоохранения» от 14 октября 2020 года.

3 Спивак В.А. Управление персоналом: учебное пособие. – Эксмо, 2012 г.

4 Спенсер Л.М., Спенсер С.М. Компетенции на работе. Перевод с англ. ГИППО, 2010.

5 Чемяков В.П. Грейдинг: Построение системы управления персоналом. Вершина, 2007.

**ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ
ҚАУІПСІЗДІК САЛАЛАРЫ**

**ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И
БЕЗОПАСНОСТЬ**

**LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND
SECURITY**

ГРНТИ 10.79.41

ВОПРОСЫ РАССМОТРЕНИЯ СУДАМИ ЖАЛОБ НА ДЕЙСТВИЯ (БЕЗДЕЙСТВИЕ) И РЕШЕНИЯ ПРОКУРОРА, ОРГАНОВ УГОЛОВНОГО ПРЕСЛЕДОВАНИЯ

К.У. Байжанова

*К.ю.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Б.Р. Рыскулбекова

*Магистр, старший преподаватель, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Вопрос о рассмотрении судами жалоб на действия (бездействие) и решения прокурора, органов уголовного преследования урегулирован статьей 106 УПК РК, а также есть Нормативное Постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 27 июня 2012 года № 3 «О рассмотрении судами жалоб на действия (бездействие) и решения прокурора, органов уголовного преследования (статья 106 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан)».

Ключевые слова: жалоба, действия, бездействия, судебная защита прав, решения прокурора, органы уголовного преследования, следственный суд, следственный судья.

Судам при рассмотрении жалоб на решение органа уголовного преследования о передаче зарегистрированного заявления или сообщения об уголовном правонарушении по подследственности следует помнить, что такая передача допускается только в случаях, предусмотренных статьей 186 УПК. Решение о передаче зарегистрированного заявления или сообщения об уголовном правонарушении по подследственности по другим, не предусмотренным законом основаниям, подлежит признанию незаконным.

При рассмотрении жалобы на постановление о прерывании сроков досудебного расследования либо прекращении производства по уголовному делу суд, не давая оценки имеющимся в деле доказательствам, должен выяснить, проверены и учтены ли дознавателем, следователем, прокурором все обстоятельства, на которые указывает заявитель в жалобе, и могли ли эти обстоятельства повлиять на законность решения о прерывании сроков досудебного расследования или прекращении производства. При этом суд, не делая выводов о доказанности или недоказанности вины, о допустимости или

недопустимости собранных доказательств, должен проверить, наличие либо отсутствие материально-правовых и процессуальных оснований для прекращения дела либо прерывания сроков досудебного расследования.

После заслушивания пояснений участвующих в судебном заседании лиц по существу жалобы и исследования материалов судья в совещательной комнате принимает одно из решений, указанных в части восьмой статьи 106 УПК, о чем выносит мотивированное постановление.

При этом если требование судьи о предоставлении материалов в связи с рассмотрением жалобы соответствующими органами не исполнено, судья рассматривает жалобу в их отсутствие, и если имеющиеся материалы не опровергают доводы жалобы, постановляет о ее удовлетворении.

Если органом уголовного преследования при принятии решения о прекращении дела соблюдены требования закона, обжалованное постановление не может быть признано незаконным лишь по формальным основаниям (например, ввиду несообщения заинтересованным лицам о принятом решении, непризнания соответствующих лиц потерпевшими или гражданскими истцами либо неразъяснения указанным лицам их процессуальных прав и обязанностей).

Подтвержденные в судебном заседании существенные нарушения процессуальной формы принятых решений могут влечь признание незаконными процессуальных актов, если судом будет признано, что в результате этого ущемляются или иным образом умаляются права, свободы, законные интересы заявителя (например, включение в постановление о прекращении дела по реабилитирующим основаниям формулировок, ставящих под сомнение невиновность лица).

По результатам рассмотрения жалобы следственный судья выносит соответствующие постановления:

- 1) об отмене признанного незаконным процессуального решения;
- 2) о признании действия (бездействия) соответствующего должностного лица незаконным или необоснованным и его обязанности устранить допущенное нарушение;
- 3) о возложении на прокурора обязанности устранить допущенное нарушение прав и законных интересов гражданина или организации;
- 4) об оставлении жалобы без удовлетворения.

Если в судебном заседании не установлено оснований для признания незаконным обжалованного процессуального действия (бездействия) или решения, суд выносит постановление об оставлении жалобы без удовлетворения.

Постановление прокурора, которым в ходе осуществления прокурорского надзора отменены постановления следователя или дознавателя о прекращении дела и другие в связи с неполнотой выяснения всех обстоятельств дела либо ввиду несоблюдения иных требований закона, не может признаваться незаконным, так как направлено на обеспечение законности предварительного

следствия и дознания. Нарушения прав, свобод, законных интересов заявителя, допущенные при вынесении указанных постановлений, подлежат устранению.

В случаях, когда в судебном заседании будет установлено, что после обращения заявителя с жалобой к прокурору ответ от последнего им не получен и 15-суточный срок с момента ее подачи еще не истек либо когда заявитель пропустил указанный в части пятой статьи 106 УПК срок для обращения в суд, судья выносит постановление о возвращении жалобы без рассмотрения с указанием соответствующих оснований. Аналогичное постановление судья выносит и в тех случаях, когда жалоба подана на действие (бездействие) или решение соответствующих должностных лиц, прокурора, обжалование которых предусмотрено в ином порядке, либо когда к этому моменту дознание или предварительное следствие закончено и дело направлено в суд.

Вынесение судом при рассмотрении жалоб в порядке статьи 106 УПК иных постановлений, например, о передаче ее на рассмотрение другим органам или должностным лицам, законом не предусмотрено.

Постановление суда, вынесенное по итогам рассмотрения жалобы, должно быть законным и обоснованным. Во вводной части постановления указывается: время и место вынесения; наименование суда, вынесшего постановление; председательствующий, секретарь судебного заседания, участники процесса, их представители, переводчик; фамилия, имя, отчество автора жалобы, наименование акта, подлежащего рассмотрению, указание органа, действие (бездействие), решения которого обжалованы. В описательно-мотивировочной части постановления должно быть четко указано, были ли нарушены при производстве обжалованного процессуального действия (бездействия), принятия решения нормы закона и какие именно, затрагивают ли эти нарушения личные права и законные интересы заявителя, а также какое решение должно быть принято судом по жалобе в целях устранения этих нарушений с приведением соответствующих мотивов. В резолютивной части постановления об удовлетворении жалобы, признании незаконным обжалуемого процессуального действия (бездействия), решения должно быть указано наименование обжалованного акта, кем, когда, в отношении кого или по какому поводу оно было совершено (не совершено) или вынесено, а также изложено решение о его отмене или указание, обязывающее соответствующее должностное лицо устранить допущенное нарушение прав и законных интересов гражданина или организации.

При вынесении постановления об удовлетворении жалобы с возложением на соответствующее должностное лицо либо прокурора обязанности устранить допущенные нарушения прав и законных интересов гражданина или организации, в постановлении должно быть четко указано, какие нарушения закона необходимо устранить.

Копия постановления суда после оглашения в тот же день должна быть вручена заявителю и прокурору, а если они в судебном заседании не участвовали, то должна быть направлена им при помощи доступных средств

связи. Соблюдение срока, предусмотренного частью второй статьи 107 УПК для подачи заявителем, прокурором частной жалобы/ходатайства на постановление суда, санкции следственного судьи не связано со временем получения ими копии постановления, указанный срок исчисляется с момента его оглашения. При пропуске срока для обжалования постановления суда он может быть восстановлен в соответствии с правилами статьи 50 УПК.

При поступлении частной жалобы/ходатайства следственный судья направляет их копии сторонам, а по истечении трех суток с момента оглашения постановления направляет дело в вышестоящий суд, о чем извещает заявителя и прокурора. Возражения на частные жалобу/протест стороны могут подать в письменном виде в вышестоящий суд либо устно изложить их при рассмотрении дела судьей этого суда.

Частные жалоба/ходатайство рассматриваются судьей областного или приравненного к нему суда единолично в закрытом судебном заседании в течение трех суток с момента поступления. В судебном заседании могут участвовать заявитель и прокурор, которые вправе дать пояснения по существу жалобы и принятого судом постановления, а также излагать свои возражения против жалобы/ходатайства противоположной стороны, однако их неявка не препятствует рассмотрению частных жалобы/ходатайства, а также не может расцениваться как отзыв жалобы, влечь оставление жалобы без рассмотрения или служить основанием для оставления жалобы без удовлетворения. Судья апелляционной инстанции в соответствии со статьей 430 УПК по ходатайству сторон или по собственной инициативе вправе истребовать дополнительные материалы, необходимые для разрешения поданной жалобы. При рассмотрении жалоб, протестов на постановления судов, помимо проверки доводов, приведенных в них, областными судами необходимо уделять должное внимание вопросам соблюдения прокурором, органами следствия, дознания требований закона, запрещающих произвольное ограничение прав и свобод граждан, а также обращать внимание на соблюдение судами требований закона при рассмотрении жалобы.

По итогам рассмотрения частной жалобы/ходатайства судья областного или приравненного к нему суда в совещательной комнате выносит постановление, в котором должно быть указано об удовлетворении жалобы/ходатайства либо об отказе в их удовлетворении. При удовлетворении жалобы/ходатайства в постановлении одновременно должно быть указано об отмене обжалованного постановления следственного судьи и изложено новое решение по существу жалобы. Принятие не предусмотренных в статье 106 УПК решений, в частности, об отмене постановления следственного судьи с направлением дела для повторного рассмотрения жалобы в тот же суд, об изменении постановления следственного судьи, о передаче жалобы для рассмотрения иным органам или должностным лицам, не допускается.

Постановление судьи областного суда вступает в законную силу немедленно по оглашении, является окончательным, исключает дальнейшее

производство по рассмотрению данной жалобы заявителя в предусмотренном статьей 106 УПК порядке, а также в кассационном порядке.

По вступлении в законную силу постановления, которым жалоба заявителя удовлетворена и постановлено об отмене обжалуемого процессуального действия (бездействия), решения либо возложена обязанность на соответствующее должностное лицо, прокурора устранить нарушение прав и законных интересов физического лица или организации, по распоряжению следственного судьи направляется для немедленного исполнения соответствующему органу, должностному лицу, прокурору, которые обязаны известить суд об исполнении постановления. Виновные в неисполнении постановления суда лица могут быть привлечены к ответственности, предусмотренной законом.

При установлении факта незаконности действий (бездействия) и (или) решений прокурора, органов уголовного преследования, повлекших незаконное ограничение или иные нарушения прав и свобод человека, охраняемых законом интересов организаций, следственный судья по итогам рассмотрения жалобы обязан в соответствии с частью шестой статьи 56 УПК вынести частное постановление для решения вопроса об ответственности лиц, допустивших нарушения закона.

В случае неисполнения вступившего в законную силу или подлежащего немедленному исполнению судебного акта следственного судьи, вынесенного по результатам рассмотрения жалобы в порядке статьи 106 УПК, должностное лицо, на которого возложено устранение нарушений закона, подлежит привлечению к ответственности, предусмотренной законом.

Согласно статье 4 Конституции Республики Казахстан нормативные постановления Верховного Суда РК включаются в состав действующего права, а также является общеобязательным и вводится в действие со дня официального опубликования.

Литература

- 1 Уголовно-процессуальный Кодекс РК. – Алматы, 2024 г.
- 2 Уголовный Кодекс РК. – Алматы, 2024 г.

ГРНТИ 10.27.01

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ О ПРИНЦИПАХ ГРАЖДАНСКОГО ПРАВА РК

К.У. Байжанова

*К.ю.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Б.Р. Рыскулбекова

*Магистр, старший преподаватель, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Б.П. Жаксымбетов

*К.ю.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Принципы представляют собой основные идеи, основные положения, образующие фундамент любой отрасли права. Принципы гражданского права указаны в ст. 1 ГК, которая так и называется – «Основные начала гражданского законодательства». Но это не означает, что принципы данной отрасли законодательства закреплены в одной этой статье. Они представляют собой основные начала, которые проходят через все гражданское право, предопределяя содержание каждого из его институтов и каждой из его норм. Поэтому, применяя и толкуя любую норму гражданского права, необходимо руководствоваться принципами гражданского права.

Ключевые слова: принципы гражданского права, принцип свобода договора, принцип неприкосновенности собственности, принцип равенство участников, принцип осуществления гражданских прав, принцип недопустимости вмешательства в частные дела.

Принципы применяются и в том случае, если они не находят своего воплощения в конкретной норме ввиду отсутствия этой самой нормы. При наличии пробелов в гражданском праве к отношениям, прямо не урегулированным законом, договором или обычаем делового оборота, применяется гражданское законодательство, регулирующие сходные отношения, т.е. применяется аналогия закона. В тех же случаях, когда использование аналогии закона невозможно ввиду того, что данные отношения не имеют сходных отношений, урегулированных гражданским правом, к ним применяется аналогия права (общие начала и общий смысл гражданского законодательства, т.е. принципы гражданского права). Таким образом,

применение аналогии права есть прямое применение принципов гражданского права.

Принципы гражданского права в концентрированном виде отражают социально-экономическую сущность регулируемых отношений и экономической политики, осуществляемой государством применительно к этим отношениям через нормы гражданского права. А если это так, то принципы гражданского права – изменяемая категория. Они в различных правовых системах весьма существенно различаются в зависимости от того, что собой представляют отношения собственности в данном обществе и какую экономическую политику государство проводит в области отношений собственности. В этом смысле принципы советского гражданского права и принципы гражданского права РК весьма существенно различаются, а по некоторым параметрам являются прямо противоположными.

Преобразования отношений собственности, суть которых состоит в том, что государственная собственность в большей части экономики заменяется и вытесняется частной собственностью, не могли не предопределить появления совершенно новых принципов гражданского права, складывающихся в результате происходящих в РК реформ и преобразований.

Принципами гражданского права, закрепленными в ст. 1 ГК, являются следующие:

1. Равенство участников регулируемых им отношений. Фиксируя этот принцип, закон закрепляет равенство возможностей, признаваемых и обеспечиваемых гражданским правом. По сути дела, это равенство исходного правового положения субъектов гражданского права, и оно выражается в том, что все участники гражданских правоотношений наделяются гражданской правоспособностью как определенной мерой социальных возможностей в сфере применения гражданского права.

Иными словами, все субъекты отношений могут иметь на праве собственности или ином аналогичном вещном праве определенное имущество, могут приобретать это имущество, владеть, пользоваться и распоряжаться им. Все участники гражданских отношений имеют право участвовать в гражданском обороте, совершать сделки, заключать договоры по отчуждению или приобретению имущества, обладать исключительными правами на созданные ими произведения в сфере интеллектуальной деятельности и т.д. При этом все граждане вообще обладают совершенно одинаковой правоспособностью в сфере гражданского права. Правоспособность юридических лиц может быть в зависимости от вида юридического лица общей или специальной, но любая из них тем не менее включает в себя необходимый объем правовых возможностей, которые позволяют им выступать полноправными субъектами в отношениях собственности и гражданского оборота.

2. Принцип неприкосновенности собственности. Фактически содержание этого принципа далеко выходит за рамки приведенного термина. Неприкосновенность собственности понимается как сама возможность

существования таких видов собственности, которые закреплены в Конституции РК. На равных допускается существование частной собственности и государственной собственности. Неприкосновенность собственности состоит в признании равного правового режима всех видов собственности. Любая собственность, возникшая и существующая в соответствии с Конституцией и законом, находится под охраной права и государства. Таким образом, принцип неприкосновенности собственности обуславливает необходимость существования в гражданском праве институтов, обеспечивающих защиту любого права собственности от каких-либо посягательств.

3. Свобода договора. Этот принцип является, несомненно, одним из ключевых для гражданского права. Поскольку гражданское право практически проявляет себя в большей мере как право имущественного, товарно-денежного оборота, а в основе этого оборота лежат сделки, договоры, то правовая постановка принципа свободы договора является для гражданского права первостепенной задачей. Это наиболее значимый принцип в практическом его претворении.

Институт свободы договора получил новую жизнь и интенсивное развитие с переходом к рыночной экономике. В этих условиях договор полностью вытесняет другие акты индивидуального регулирования, такие как плановое задание, плановое распределение имущественных ценностей, централизованное формирование условий договора, например цен, по которым реализуются товары, работы и услуги.

Договор при переходе к рыночной экономике в сфере гражданского оборота становится основным юридическим фактом. Все товарно-денежные связи осуществляются на договорной основе. Договор становится главным регулятором экономических отношений. Именно при заключении договора его участники устанавливают условия, на которых они и строят свои отношения по реализации товаров, выполнению работ, оказанию услуг.

Свобода договора выражается, во-первых, в том, что любой участник гражданского оборота вправе самостоятельно решать, заключать договор или не заключать. Во-вторых, свобода договора выражается в выборе контрагентов – лиц, с которыми договор или договоры будут заключены. В-третьих, сами договаривающиеся стороны решают, какой именно договор будет заключен между ними. Это может быть договор купли-продажи, поставки, мены и т.д. Стороны по своему усмотрению могут заключать комплексные договоры – договоры, которые включают в себя элементы различных видов договоров. И наконец, стороны сами определяют условия договора, т.е. определяют предмет договора, права и обязанности, содержание обязательств, которые они между собой устанавливают.

Свободу договора, однако, не следует понимать как нечто абсолютное и безграничное. Свобода договора имеет свою меру, диктуемую существующими социально-экономическими условиями, интересами и потребностями. Как показывает исторический опыт, ничем не ограниченная свобода договора может самым негативным образом сказаться на экономических отношениях и

экономических интересах. Безбрежная свобода договора является одной из причин появления такого опасного явления в экономике, как монополизм. Экономически сильный субъект, пользуясь свободой договора и злоупотребляя ею, может вытеснять из экономического поля более слабых субъектов, занять в экономике доминирующее положение и, используя его, навязывать всем другим участникам экономических отношений односторонне выгодные для него условия.

Таким образом, неограниченная свобода договора – это опасность для свободного рынка и для нормальной, здоровой конкуренции. Неограниченная свобода договора, как показывает практика, может быть использована для существенного ущемления интересов экономически слабого участника со стороны экономически более сильных субъектов. Поэтому во всех странах рыночной экономики наблюдался и наблюдается исторический переход от лозунга полной свободы договора к установке на использование свободы договора, имеющей определенные границы. Эти границы формируются с использованием различных правовых способов и приемов. Многие из них были введены в действие с появлением так называемого антитрестовского, т.е. антимонопольного, законодательства – законодательства, направленного на обеспечение здоровой конкуренции.

Появились правила, в том числе и в гражданском праве РК, устанавливающие соотношение между законом и договором. Предусматривается возможность введения в договор с помощью императивных норм так называемых предписываемых условий, т.е. условий, вводимых законом в виде определенных запретов или в виде определенных обязываний. Устанавливаются способы защиты интересов более слабой в экономическом отношении стороны при заключении публичных договоров и договоров присоединения. Для определения границ свободы договора используются нормы ст. 8 «Осуществление гражданских прав» ГК. Данная статья указывает на то, что если будет заключен договор с намерением причинить вред другому лицу, а также путем злоупотребления правом в иных формах, то вытекающие из этого договора права лица, действующего таким образом, не подлежат защите.

4. Недопустимость какого-либо произвольного вмешательства в частные дела. По сути дела, этот принцип представляет собой самоограничение государства, которое тем самым обязуется не вмешиваться в дела и отношения, являющиеся сферой частных интересов. Данный принцип означает также, что государство обязано пресекать действия иных лиц, представляющие собой произвольное незаконное вмешательство в чьи-либо частные дела.

Само понятие частных дел в ходе экономических преобразований в РК существенно расширилось. Если раньше под частной сферой понималась в основном сфера личной жизни граждан, то теперь под частными понимаются все дела и отношения, в которых государство не участвует в качестве стороны. Поскольку экономика базируется теперь преимущественно на основе частной собственности, то этот принцип означает недопустимость вмешательства в

осуществление права частной собственности, в том числе в предпринимательскую деятельность, основанную на праве частной собственности.

В ст. 1 ГК не случайно говорится о недопустимости произвольного вмешательства в частные дела. Под произвольным следует понимать вмешательство, не основанное на законе. Для допущения вмешательства нужно, чтобы оно было прямо предусмотрено законом в виде определенных законом полномочий того или иного государственного органа или представителя власти. Разумеется, не является недопустимым вмешательством регулирование государством частной собственности и частной экономики, т.е. установление правил, которым все участники экономических отношений должны подчиняться.

Пункт 2 ст. 1 ГК прямо указывает на то, что гражданские права могут быть ограничены на основании закона, но только в той мере, в какой это необходимо для целей защиты основ конституционного строя, нравственности, здоровья, прав и законных интересов других лиц, обеспечения обороны страны и безопасности государства.

Ограничение прав, о котором идет речь, представляет собой, следовательно, во-первых, установление определенных правил законом и, во-вторых, возможность принятия государственными органами определенных решений, касающихся частных дел, если эти акты и решения основаны на законе.

5. Обеспечение беспрепятственного осуществления гражданских прав, восстановления нарушенных прав, их судебной защиты. Суть данного принципа состоит в том, что никто не может препятствовать другому лицу осуществлять его гражданские права, а сам обладатель субъективного права пользуется юридической возможностью требовать устранения препятствий к осуществлению права либо восстановления права, которое уже нарушено. При этом каждому гарантируется судебная защита. В рамках судебного разбирательства и на основе судебного решения государством принудительно устраняются препятствия к осуществлению субъективного гражданского права или принудительно восстанавливаются нарушенные гражданские права за счет правонарушителя.

6. При применении ГК выявилась потребность в предотвращении недобросовестного поведения участников гражданских правоотношений друг с другом, защите от недобросовестных действий, наносящих ущерб контрагентам.

При установлении, осуществлении и защите гражданских прав и при исполнении обязанностей участники гражданских правоотношений должны действовать добросовестно. Никто не вправе извлекать преимущество из своего незаконного или недобросовестного поведения.

Эти правила закрепляют в ст. 1 ГК принцип добросовестности поведения участников гражданских правоотношений на всех стадиях возникновения и осуществления прав и обязанностей, включая стадию защиты права. В

соответствии с данным требованием стороны должны быть честными по отношению друг к другу, не допускать обмана контрагента в активной (путем сообщения неверной информации) или пассивной (путем сокрытия необходимых сведений) форме. Это требование должно соблюдаться при совершении сделки, заключении договора, их исполнении сторонами, при применении мер защиты.

Было бы неточным утверждение, что до внесения описываемых дополнений действующий ГК не предусматривал требования добросовестности к участникам гражданских отношений. Путем толкования ст. 8 ГК судебная практика выводила это требование и использовала его при разрешении споров. Именно на основе использования анализа и обобщения судебной практики, как отечественной, так и зарубежной, и были подготовлены предложения о введении в содержание ст. 1 ГК рассматриваемого требования как одного из основополагающих принципов гражданского правового регулирования.

Но одного формулирования принципа добросовестности было бы недостаточно. Требовалось также учесть судебную практику и по последствиям выявления судами фактов недобросовестного поведения участников гражданских правоотношений. Принципиально важно то, что п. 4 ст. 1 ГК по применяемым последствиям недобросовестное поведение приравнивает к поведению незаконному.

Согласно ст. 8 «Осуществления гражданских прав» ГК РК граждане и юридические лица по своему усмотрению распоряжаются принадлежащими им гражданскими правами, в том числе правом на их защиту.

Неосуществление прав, принадлежащих гражданам и юридическим лицам, не влечет прекращения этих прав, за исключением случаев, предусмотренных законодательными актами.

Осуществление гражданских прав не должно нарушать прав и охраняемых законодательством интересов других субъектов права, не должно причинять ущерба окружающей среде.

Граждане и юридические лица должны действовать при осуществлении принадлежащих им прав добросовестно, разумно и справедливо, соблюдая содержащиеся в законодательстве требования, нравственные принципы общества, а предприниматели также правила деловой этики.

Эта обязанность не может быть исключена или ограничена договором. Добросовестность, разумность и справедливость действий участников гражданских правоотношений предполагаются.

Не допускаются действия граждан и юридических лиц, направленные на причинение вреда другому лицу, злоупотребление правом в иных формах, а также на осуществление права в противоречии с его назначением.

Никто не вправе извлекать преимущество из своего недобросовестного поведения.

Литература

- 1 Гражданский Кодекс РК. – Алматы, 2024 г.
- 2 Гражданское право. Т. 1 (Под. ред. Суханова Е.А.). – М., 1993 г.
- 3 Кулагин М.И. Предпринимательство и право: Опыт Запада. – М., 1992, 37-38 с.
- 4 Хозяйственное право. Учебник для ВУЗ-ов. Т.2 Под ред. В.С. Мартемьянова. – М., 1994. – 347 с.

ГРНТИ 10.79.41

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ РАССМОТРЕНИИ СУДАМИ ЖАЛОБ НА ДЕЙСТВИЯ (БЕЗДЕЙСТВИЕ) И РЕШЕНИЯ ПРОКУРОРА, ОРГАНОВ УГОЛОВНОГО ПРЕСЛЕДОВАНИЯ

К.У. Байжанова

*К.ю.н., ассоциированный профессор, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Б.Р. Рыскулбекова

*Магистр, старший преподаватель, Казахский национальный аграрный
исследовательский университет, г. Алматы*

Вопрос о рассмотрении судами жалоб на действия (бездействие) и решения прокурора, органов уголовного преследования урегулирован статьей 106 УПК РК, а также есть Нормативное Постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 27 июня 2012 года № 3 «О рассмотрении судами жалоб на действия (бездействие) и решения прокурора, органов уголовного преследования (статья 106 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан)».

Ключевые слова: жалоба, действия, бездействия, судебная защита прав, решения прокурора, органы уголовного преследования, следственный суд, следственный судья.

В целях обеспечения судебной защиты прав, свобод и законных интересов физических и юридических лиц в ходе досудебного производства по уголовным делам, а также выработки единообразной судебной практики по рассмотрению жалоб на действия (бездействие) и решения прокурора, органов уголовного преследования пленарное заседание Верховного Суда Республики Казахстан

Рассмотрение судами жалоб на осуществляемые в стадии досудебного производства по уголовным делам действия (бездействие), а также принимаемые решения прокурора, органов уголовного преследования является одним из способов обеспечения реализации права каждого на судебную защиту, закрепленного в пункте 2 статьи 13, пункте 1 статьи 76 Конституции Республики Казахстан и в статье 8 Уголовно-процессуального Кодекса Республики Казахстан (далее – УПК), поэтому суды должны обеспечивать

доступ к правосудию, правильное применение норм закона, предусматривающих основания обращения с жалобами в суд и регулирующих порядок их рассмотрения.

С жалобой в суд вправе обратиться физические лица (граждане Республики Казахстан, иностранцы, лица без гражданства), личные права и свободы которых непосредственно затрагиваются действиями (бездействием) и решениями прокурора, органов уголовного преследования, а также организации, если указанными актами затрагиваются их законные интересы, а равно их защитники, представители. При проверке полномочий лиц на обращение с жалобой в суд в порядке, предусмотренном статьей 106 УПК, судам следует руководствоваться пунктом 4 нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан № 4 от 25 июня 2010 года «О судебной защите прав, свобод человека и гражданина в уголовном судопроизводстве».

Обжалованию в судебном порядке подлежат действия (бездействие) и решения, указанные в части первой статьи 106 УПК.

В соответствии с частью четвертой статьи 153 УПК в порядке статьи 106 УПК производится обжалование постановлений органов досудебного расследования о применении/неприменении мер пресечения, их отмене или изменении, не санкционированных следственным судьей. В иных случаях рассмотрение этого вопроса отнесено к компетенции суда, имеющего полномочия на пересмотр постановлений следственного судьи.

Жалобы осужденных на действия (бездействие) и решения учреждения или органа, исполняющих наказание, затрагивающие их права и законные интересы, а также решения прокурора по вопросам, связанным с исполнением приговора, либо отказ прокурора в удовлетворении их аналогичных жалоб, рассматриваются районным судом по месту отбывания наказания осужденного в порядке, предусмотренном статьей 106 УПК, с учетом положений статьи 482 УПК. По результатам рассмотрения суд выносит одно из решений, предусмотренных частью четвертой статьи 482 УПК.

Не подлежат рассмотрению в порядке статьи 106 УПК жалобы об отмене процессуальных действий (бездействия) и решений, обжалование которых предусмотрено законом в ином порядке, в частности жалобы об отмене регистрации заявления, сообщения или рапорта об уголовном правонарушении в Едином реестре досудебных расследований, за исключением случаев их регистрации в нарушение требований пунктов 1) и 2) части первой статьи 179 УПК, а также жалобы, в которых содержится просьба о признании доказательств недопустимыми, о признании лица подозреваемым, свидетелем, имеющим право на защиту, неправильной квалификации деяния или формулировке обвинения либо о его недоказанности, о неправильном применении закона при признании подозреваемым и квалификации деяния, об изменении санкционированной судом меры пресечения, а также жалобы о незаконности судебных актов.

Жалобы в суд могут быть поданы в течение всего производства дознания или предварительного следствия по уголовному делу, в том числе в стадии

предания обвиняемому суду, с соблюдением срока, указанного в части пятой статьи 106 УПК, который исчисляется с момента, когда лицу стало известно о соответствующем действии (бездействии), решении.

После обращения с жалобой к соответствующему прокурору лицо вправе обратиться с аналогичной жалобой в суд в течение пятнадцати суток со дня ознакомления с ответом прокурора либо в тот же срок, если к этому времени ответ от прокурора не получен.

Пропущенный срок для подачи жалобы в суд по ходатайству заинтересованного лица может быть восстановлен по общим правилам, предусмотренным статьей 50 УПК.

Рассмотрение жалоб о незаконности действий (бездействия), решений прокурора, органов уголовного преследования, поступивших после направления уголовного дела в суд, в соответствии с частью третьей статьи 305 УПК осуществляется судом при рассмотрении уголовного дела по существу.

Жалоба, направляемая в суд, излагается в письменном виде, в ней указывается фамилия, имя, отчество заявителя и лица, в интересах которого она подана, их адрес и контактные телефоны, наименование и местонахождение органа, должностное лицо которого совершило обжалуемое действие (бездействие), приняло решение. В жалобе должно быть указано, когда, кем (каким органом или его должностным лицом) и какие процессуальные действия (бездействие) были совершены, какие решения были приняты. При этом необходимо в жалобе указать, какие нормы закона были нарушены, как эти нарушения отразились на правах и законных интересах заявителя, а также существо просьбы заявителя. Также необходимо указывать о том, до обращения в суд указанные в жалобе действия (бездействие), решения были ли обжалованы прокурору, когда получен ответ (либо не получен), существо ответа прокурора и доводы о несогласии с ним.

Жалоба подписывается лицом, ее подавшим. К жалобе должны быть приложены: ее копии (для вручения прокурору и лицам, действия (бездействие), решения которых обжалованы); копия обжалуемого процессуального акта; материалы, подтверждающие, по мнению заявителя, доводы жалобы; ответ прокурора об оставлении жалобы без удовлетворения; копия жалобы, направленной прокурору, на которую ответ не получен; документы, подтверждающие правомочия представителя лица, в интересах которого подана жалоба.

При отсутствии в поступившей жалобе и в приложенных к ней материалах необходимых сведений, судья, не отказывая в приеме жалобы и не возвращая ее без рассмотрения, истребует их у заявителя или иных лиц и органов и устанавливает срок для их предоставления. В случае неисполнения заявителем указаний судья отказывает в принятии жалобы к производству и возвращает ее автору.

Заявитель вправе лично или через своего представителя до начала судебного заседания либо до ухода судьи в совещательную комнату отозвать поданную им жалобу. Представители могут отозвать поданную ими или

представляемым лицом жалобу только с согласия представляемого лица. Отзыв жалобы не препятствует повторной ее подаче в суд до окончания дознания или предварительного следствия по делу в течение установленных в части пятой статьи 106 УПК сроков для обжалования процессуальных действий (бездействия) и решений.

Закон не запрещает подачу жалоб на действия (бездействие) и решения органов дознания, предварительного следствия, прокурора также и в период рассмотрения уголовного дела в суде. В таких случаях суд рассматривает жалобы с позиции проверки законности судопроизводства и допустимости доказательств, полученных в результате обжалуемых действий (бездействия), решений, и принимает соответствующее решение при оценке доказательств по рассматриваемому делу.

Подача заявителем жалобы в суд для рассмотрения в порядке статьи 106 УПК и ее рассмотрение судом не влечет приостановление производства по делу, в том числе продолжения обжалуемого действия и исполнения обжалуемого решения.

Рассмотрение жалоб на нарушения закона при производстве процессуальных действий, затрагивающие права, свободы и законные интересы граждан и организаций, отнесено к подсудности специализированных межрайонных следственных судов, специализированных следственных судов и районных и приравненных к ним судов (следственный судья). Подсудность жалоб определяется по месту нахождения соответствующего органа дознания или предварительного следствия, действия которого обжалуются, а при обжаловании отказа прокурора в удовлетворении жалобы или неполучения от него ответа на жалобу – по месту нахождения соответствующей прокуратуры.

Если судья при получении жалобы установит, что жалоба данному суду не подсудна, он должен незамедлительно вынести постановление о направлении жалобы в другой суд по подсудности.

В случаях подачи жалобы лицами, которые в соответствии с законом не обладают правом обжалования данного процессуального действия (бездействия), решения, либо подачи жалобы на действия (бездействие) и решения, которые не могут рассматриваться в порядке, предусмотренном статьей 106 УПК, или пропуска срока для подачи жалобы и отсутствия ходатайства о его восстановлении, а также при поступлении от заявителя до начала судебного заседания заявления об отзыве жалобы судья выносит мотивированное постановление о возвращении жалобы без рассмотрения.

Принятие жалобы к своему производству и назначение судебного заседания для ее рассмотрения по существу процессуально оформляется постановлением судьи, в котором должно быть указано о времени и месте рассмотрения жалобы, об уведомлении об этом заявителя, прокурора, а также дознавателя, следователя, чьи действия (бездействие) и решения обжалованы.

Законом не запрещается при рассмотрении жалобы вызов в судебное заседание иных лиц для допроса в качестве свидетелей, экспертов, специалистов и др. При необходимости судья в постановлении может обязать

орган уголовного преследования, прокурора предоставить соответствующие материалы, касающиеся обжалованных действий (бездействия), решений. Указанное требование судьи подлежит неукоснительному и своевременному исполнению в срок, не превышающий трех суток.

Судья после принятия жалобы к своему производству, за исключением жалоб на действия прокурора, также вправе предоставить время не более трех суток прокурору для принятия мер реагирования на нарушения законности, допущенные при производстве досудебного расследования или дознания. Устранение прокурором нарушений прав, свобод, законных интересов заявителя является основанием для оставления следственным судьей жалобы без рассмотрения.

Постановлением следственного судьи могут быть соединены в одном производстве несколько жалоб на одно и то же решение или действия следователя, дознавателя, прокурора.

В случае соединения в одном производстве нескольких жалоб срок рассмотрения исчисляется со дня поступления последней жалобы.

Жалоба рассматривается следственным судьей единолично без проведения судебного заседания в течение трех суток. Если необходимо исследовать обстоятельства, имеющие значение для принятия законного и обоснованного решения, следственный судья рассматривает жалобу в течение десяти суток в закрытом судебном заседании с участием соответствующих лиц и прокурора, неявка которых не препятствует рассмотрению жалобы. При проведении закрытого судебного заседания в режиме видеосвязи с подключением соответствующих лиц и прокурора должен быть ограничен доступ другим лицам, не являющимся участниками процесса. В ходе судебного заседания ведется протокол. При необходимости следственный судья вправе истребовать дополнительные материалы, вызвать и опросить соответствующих лиц. Должностные лица, чьи действия (бездействие) и решения обжалуются, по запросу суда обязаны в течение трех суток предоставить в суд материалы, послужившие основанием для совершения таких действий (бездействия) и решений.

При проведении судебного заседания следственный судья объявляет, какая жалоба подлежит рассмотрению, затем заявитель, если участвует в судебном заседании, обосновывает жалобу, после чего заслушиваются другие явившиеся лица, которые вправе предоставлять суду доказательства. Бремя доказывания законности обжалованного действия (бездействия) или решения лежит на лице, совершившем или принявшем их.

При рассмотрении жалобы суд, не давая оценки имеющимся в деле доказательствам, должен выяснить, проверены и учтены ли дознавателем, следователем, прокурором все обстоятельства, на которые указывает заявитель в жалобе. При этом суд, не делая выводов о доказанности или недоказанности вины, допустимости или недопустимости собранных доказательств, должен проверить наличие либо отсутствие материально-правовых и процессуальных оснований для принятия решения по делу.

В соответствии с пунктом 5 нормативного постановления Верховного Суда Республики Казахстан № 11 от 23 декабря 2005 года «О применении норм уголовно-процессуального закона о протоколе судебного заседания» ведение протокола судебного заседания при рассмотрении жалобы в порядке, предусмотренном статьи 106 УПК, обязательно.

Следственный судья, рассмотревший жалобу на решения и действия (бездействие) прокурора, органов уголовного преследования, в соответствии с пунктом 2 части первой статьи 87 УПК не может участвовать в рассмотрении уголовного дела в судах первой, апелляционной, кассационной инстанций.

В подготовительной части судебного заседания следственный судья, объявив о начале судебного заседания по рассмотрению соответствующей жалобы, должен разъяснить участвующим в заседании заявителю, его защитнику и представителю, прокурору их право на отвод и иные их процессуальные права и обязанности, связанные с ведением производства по рассмотрению жалобы, а также выяснить, имеются ли у них ходатайства, рассмотреть их, если они были заявлены, после чего выяснить у заявителя, поддерживает ли он жалобу.

Рассмотрение жалобы состоит в заслушивании заявителя, иных лиц, в исследовании доводов жалобы, материалов, приложенных к жалобе и дополнительно представленных сторонами или истребованных судом в целях проверки обжалуемого действия (бездействия), исследовании обжалованного действия (бездействия), решения на их соответствие закону.

При рассмотрении жалобы судья не должен выходить за пределы доводов жалобы, поэтому вправе исследовать материалы, представленные заявителем, прокурором или истребованные самим судом лишь в том объеме, в каком это необходимо для принятия правильного решения по жалобе.

Отвод, заявленный следственному судье при рассмотрении жалобы в порядке статьи 106 УПК, разрешается этим же следственным судьей единолично, с вынесением постановления по итогам рассмотрения заявления. Отвод, заявленный судье апелляционной инстанции, рассматривающему жалобу, ходатайство на постановление следственного судьи разрешается председателем данного суда или другим судьей этого суда.

Постановление, принятое по итогам рассмотрения заявления об отводе судьи, самостоятельному обжалованию не подлежит. Доводы участника процесса о необоснованном отклонении заявления об отводе могут быть указаны в частной жалобе или ходатайстве прокурора на постановление, которое принимается по итогам рассмотрения жалобы.

При рассмотрении жалобы на отказ в приеме заявлений или сообщений об уголовном правонарушении, суд должен проверить, когда и в какой орган заявителем направлено сообщение, по каким причинам сообщение не было принято. При принятии решения по таким жалобам суду следует иметь в виду, что сообщения о совершении уголовных правонарушений согласно требованиям части первой статьи 185 УПК подлежат обязательному принятию, регистрации и рассмотрению.

Постановление суда об отказе в принятии заявления об уголовном правонарушении, преследуемом в порядке частного обвинения, подлежит обжалованию в соответствии со статьей 422 УПК в вышестоящий суд.

Литература

- 1 Уголовно-процессуальный Кодекс РК. – Алматы, 2024 г.
- 2 Уголовный Кодекс РК. – Алматы, 2024 г.

ӨНЕРТАНУ САЛАЛАРЫ
ОТРАСЛИ ИСКУССТВОВЕДЕНИЯ
BRANCHES OF ART CRITICISM

ҒТАМР 18.07.23

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘНЕ ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖЕСТТІҢ МАҢЫЗЫ

З.Е. Тулемисова

Қазақ ұлттық өнер университеті, Астана қ.

Бұл мақалада психологиялық жесттің маңыздылығы және оның қолданысы туралы айтылады. Актердің ішкі және сыртқы күйі, өз-өзімен жұмысын талқылау. Сахнадағы актердің образы оның ішкі күйіне тікелей байланысты екені сипатталады. Актердің репетициядағы және спектакль кезіндегі ішкі күйі, өзін-өзі сезінуі туралы айтылады. «Чехов жүйесіндегі «психологиялық жесттің» театрдағы маңызы қандай? Оны қалай пайдалану керек?» сияқты сұрақтарға жауап беру арқылы, тақырыпты ашу әдістері. Бүгінде бүкіл әлемде Михаил Чеховтың әдісіне қызығушылық артып келеді. Қазақстанда М.Чеховтың мектебіне қызығушылық танытатын орталықтар мен студиялар ашылса, оған қоса тренингтер мен шеберлік сабақтардың өткізілуіне ой тасталса деген ұсыныстар туралы пікірлер. Жалпы, Михаил Чеховтың актерлік техникасың, соның ішіндегі «психологиялық жесттің» заманауи актердің және режиссердің тәжірибесінде байыпты және жүйелі түрде ілгерілету жолдарын айту, дәлелдеу. «Астана қаласында М.Чеховтың мектебіне арналған студия ашу қаншалықты өзекті?» сынды сұрақтарға жауап беру. Еуропа мен Америкадағы және Қазақстанда Чеховтың «психологиялық жестті» пайдалануын салыстыру. Тұрақты шеберлік сабақтарды, семинарларды, тренингтерді, конференцияларды өткізетін көптеген студиялар мен бірлестіктер құру маңыздылығын зерттеу. «Психологиялық жесттің» педагогикалық, теориялық мақсаттау зерттеу және меңгеру жолдарын айту. Актердің сыртқы бейнесі мен ішкі күйіндегі қашықтықты зерттеу. М.Чеховтың «Нағыз актерлік ойын– сезімге толы болу қабілетін арттыру» деп есептеген қағидасының маңыздылығы туралы сипатталады. Қазіргі уақытта шет елдердегі және Қазақстандағы «психологиялық жесттің» шығармашылық университеттеріндегі маңыздылығы және қолданысы туралы, әрі оған арналған жасалатын тренинг пен жаттығулардың түрлері айтылады. Чехов әдісінің интеграциялық элементтерін зерттеу туралы сипатталады.

Түйін сөздер: театр, ойын, педагогика, әдіс, актер, рөл, жест.

Қазіргі уақытта бүкіл әлемде Михаил Чехов әдісіне деген ерекше қызығушылық артып келеді. Көптеген орталықтар мен студиялар «Михаил

Чехов бойынша» тренингтер, шеберлік сағаттарын өткізеді. Дегенмен, Михаил Чеховтың актерлік техникасын бүгінгі күннің заманауи актер мен режиссерді дайындау сабақтарына, тәжірибесіне жүйелі түрде жүргізу мүмкін емес деп айтуға болады.

Ресейде Михаил Чеховтың студиясы да, оның көркемдік әдісінің зерттеу орталығы да әлі жоқ, тіпті оның мұражайы да.

Ал, Еуропа мен Америкада Чеховтың қалдырған педагогикалық мұрасы ұстаздан тікелей алған шәкірттерінің еңбектері мен күш-жігерінің арқасында мұқият сақталған және таратылуда. Сонымен қатар, тұрақты мастер-класстар, семинарлар, тренингтер, конференциялар өткізетін көптеген студиялар мен қауымдастықтар құрылды.

Ресейдегі М. Чеховтың педагогикасын теориялық зерттеу және практикалық дамытудағы туындайтын мәселелері еңбектің көбінесе актердің шетелде жүрген жылдарында жасалып, рәсімделгеніне байланысты болып табылады. М. Чеховтың педагогикалық тәжірибесін талдаумен М. О. Кнебель мен Ю. Д. Вертман айналысты. М. Чеховтың таңдаулы шығармаларының екі томы жарық көрді (олардың бірі тек актердің техникасына арналған), «Литва мемлекеттік театрындағы Михаил Чеховтың сабақтары» (1993), фин театртанушысы Л. Бюклингтің «Батыс театры мен киносындағы Михаил Чехов» монографиясы (2001), «Кәсіби актерге арналған дәрістер» (2011). Сонымен қатар, жақында әдістің белгілі бір аспектілеріне арналған мақалалар шықты. Алайда, ресейлік тәжірибешілер оның «Актер техникасы туралы» (1945) кітабын жазғаннан кейін жасалған жаңа актерлік техника саласындағы соңғы жазбалары мен жаңалықтары жөнінде ештеңе білмейді.

Соңғы 30 жыл көлемінде М. Чехов әдісінің Ресейдегі және шетелдік ізбасарлары арасында тренинг ретінде тәжірибе алмасуға жағдайлар жасалып, отырыстар ұйымдастырылды. Атап айтсақ, 1993 жылы Халықаралық ғылыми-практикалық конференция және «Байкал театр мектебі»; 1994 жылы Мәскеу қаласында «Михаил Чеховтың Халықаралық мектеп» конференциясы; 2011 жылы – Мәскеу мен Санкт-Петербургтегі конференция «Михаил Чехов және Евгений Вахтангов. Уақыт. Театр». 2010 жылдың мамыр айында Мәскеудегі «Драма өнері мектебі» театрында «Михаил Чеховтың әдісі: актерлік» Мен «және көркем образ» тақырыбында «Достастық театрларының семинары» аясында Ленард Петит (АҚШ), Гиттис Падегимас (Литва), Мариолайн Баарс (Нидерланды), Марина Александровская (Ресей–Швейцария) және Вячеслав Кокорина (Ресей) шеберлік сағаттарын өткізді. Бұл жерде ресейлік актерлер мен режиссерлер (олардың ішінде автор) екі апта бойы дәрістер тыңдап қана қоймай, М.Чеховтың жаттығуларымен айналысып, оның әдісін практикалық қолдану мәселелерін талқылады.

Дегенмен, Михаил Чеховтың сөз етіліп отырған көркемдік әдісі театр білімінің бір бөлігіне айналмайды. Бұл жағдай бірқатар қайшылықтарға байланысты болып табылады.

Негізгі бөлім.

Актер Михаил Чеховтың техникасы актердің актерге көрсеткен, ұсынған дайындыққа бағытталған әдістерінің жиынтығы ғана деген пікір әлі де бар, ал XX ғасырдағы театр жүйелерін режиссерлер жасақтаған. Дегенмен, көрнекті театртанушы Андрей Кириллов бірқатар мақалалары мен диссертацияларында өзіне тән ерекшеліктері бар Михаил Чеховтың театралды-педагогикалық әдісі - бұл «режиссура дәуірінің эстетикасына қайшы келмейтін, тек оның өзгермейтіндігін дәлелдейтін» біртұтас жүйе екендігі дәлелденген.

Жалпы алғанда Чехов әдісін театр педагогикасына енгізуге кедергі келтіріп отырған стереотиптер: көптеген тәжірибешілер бұл тек данышпан актер Михаил Чехов үшін жарамды деп санайды. Михаил Чехов әдісі К.С. Станиславский жүйесінің жалғасы болып табылады және оқыту көбінесе психологиялық театр тұрғысынан жүргізіледі деген қате түсініктер бар. Шынында да, Михаил Чехов Станиславскийдің ең көрнекті шәкірттерінің бірі болды және өзінің педагогикалық жолын «сенуші» ретінде бастаған болатын. Чехов тіпті «Горн» (1919) журналында жарияланымды өзінің түсіндірмесінің тұсаукесеріне арнады, бірақ ол мұғалім мен оқушының актерлік шығармашылығының табиғатын түсінудегі сәйкес келмейтін дүниелерді анықтады [1].

Бірінші студиядағы тәжірибелерінде Чехов «жеке тәжірибені актерлік шығармашылықтың негізі мен мақсаты ретінде пайдаланудан бас тартты және қиялдың шығармашылық мүмкіндіктеріне жүгінді». Терең жеке және кәсіби дағдарыс М.Чеховты актерлік өнердің идеалды табиғатын іздеуге мәжбүр етті және Рудольф Штайнердің антропософиясына әкелді, ол актердің дүниетанымына, өнеріне және тағдырына орасан әсерін тигізді.

1923 жылдан бастап Чеховтың дайындық-педагогикалық қызметі Станиславскиймен ашық дау-дамайда өтті, ал олардың 1928 жылы Берлиндегі соңғы кездесуі бірнеше сағаттық пікірталасқа ұласты. М. Чехов актердің жеке тұлғасы, жеке сезімдері мен эмоцияларынан көркемдік «мен» – ге дейін қайта бағдарлау керек деп есептеді, бұны ол әлдеқайда маңызды, объективті және актерге өзінің кішкентай жеке басының шектеулерін жеңуге мүмкіндік береді деп тұжырымдады. Михаил Чеховтың көркемдік әдісінің табиғаты психологиялық емес, ойын болып табылады. Ол жасақтаған техника ойынның екі жақтылығын тануға және заңдастыруға негізделген: актер екі әлемнің – нақты әлемнің (ол көрерменді үнемі есте сақтайды, серіктестерді көреді және т.б.) және кейіпкердің қиял әлемін оңай теңестіреді. Ол актер «жылау және күлу арқылы толық күшпен ойнай алады, бірақ алдыңғы қатарда отырған әпкесінің не істеп жатқанын көру үшін объективтілікті үнемі сақтай алады» деп мәлімдеді.

Театр өнері – бірегей тірі организм, сонан соң ұжымдық еңбек. Онда ешкім де жеке дара, өз бетімен бөлек өнер жасай алмайды. Бір актердің театры деген спектакльдерде де жеке дара жалғыздық жоқ. Спектакль – ұжымдасқан суреткерлердің – актердің, режиссердің, суретшінің, композитордың, драма авторының т.б. бірлесіп тудырған көркем шығармасы. Өз рольдерін әр актер

сахналық шеберлігіне сай шамасы мен өресіне байланысты әр шығармашылық деңгейде орындап шығады, өзіне ғана тән жүріп-тұру мәнерімен, ым-ишарат, мәзіретпен байытып, салмақтандыра алады. Спектакльдің сахналық құрылымы кезіндегі көркемдік ұйымдастырушысы – режиссердің де өзіндік байламдары мен көзқарастары бар. Міне, дәл осы процесс кезінде актер мен режиссердің тең суреткер ретіндегі татулық-түсіністігі, шығармашылық тандемі өте маңызды рөл атқарады. Алайда, көп ретте, актер мен режиссердің суреткерлік шамшылдық мінездері кедергі болып жататын тұстар да жоқ емес. Режиссер «мен тұрғанда сен кімсің» деп, ал актер «менің сенен қай жерім кем» дегендей, әрқайсысы өз ырқымен кетсе өнер деген ұлы ұғымға обал. Санаткерлік саналы түсіністікке, шығармашылық мәмілеге келу – тек режиссердің парасат биігіне, суреткерлік ождан мен мәдениетіне, тұспалдамай турасын айтсақ, ақыл-санасына байланысты. Сахналық бейне жасау – көздің аласын көбейтіп, кірпік жапсырып, құлаққа сырға тағып сылқымсу емес екенін, немесе әлімсақтан ағзасына сіңген, үйреншікті ым-ишарат, мәзіретті жөн-жосықсыз қайта-қайта, рольден рольге пайдалана беруден актер таланты танылмайтынын көп артистер қаперіне ала бермейді. Сахналық ым-ишарат белгілі бір жағдаяттарға байланысты емес, спектакльдің жанрына қарай жығылуы керектігін көбі ұққанмен, тыңғылықты назар салмайды. Бір ғана монологты орындау үстінде, рольдің оң жамбасы мен ыңғайына сай ым-ишаратын дәл тауып қолданбасаң, көрерменнің көңілін босатудың орнына күлкісін келтіріп, талғампаз қауымның таза масқарасына қалуың бек мүмкін [2].

Режиссердің көрерменге әсер етуіне бастайтын күш спектакльді дайындау кезеңінде, актерлерді бейне тудыруға жұмылдыратын жолдарды айқындайтын тұста пайда болады. Театр режиссері – актердің ізденісіне жол ашып, оған образ жасауына көмектесуші, бағыт сілтеп, кеңес беруші. Сондықтан дайындық барысында актерлер қолданулары қажет тәсілдерді режиссерлер үнемі орындаушылардың естеріне салып отырғанда ғана өнімді жұмыстың іргетасы қаланбақ. Серіктес туындатқан «ерік толқыны» М. Чеховтың импровизициялық тәсіл, «психологиялық жест» туралы ой қозғауына негіз болды. Актерлік мектепте оқытылатын «бес сезімге» М.Чехов актердің «алтыншы» сезімін – серіктеспен өзара әрекеттестік сезімін, яғни «актердің кез–келген сәтте кез келген серіктестің әсерін, тіпті, ең нәзік сезімін қабылдауға дайын болу» қабілетін де қосты. М. Чехов серіктестерімен өзара әрекеттесу үшін және сол әрекеттесуде ашық болу үшін актерлерді іштей ерік–жігер тұрғысынан күш салуға шақырды. Сол күштен эмпатия туындап, актерлер мен көрермендердің арасында бөлек атмосфера, басқалай байланыс орнайтындығына баса назар аудартты. К. Станиславский, өмірін өнерге арнай отырып, театрды таптауырындылықтардан (актерлік штамптардан), жасандылықтардан тазарту үшін өзінің аналитикалық ойларын қолданды. Ол актер ойыны мен сахнадағы актердің өзіндік «жан» күйі арасындағы байланысты мұқият талдады [3].

Зандылықтарды анықтай отырып, оларды жүйелендіріп, «Театр өнері туралы» және «Актердің рөлмен жұмысы» кітаптарында қисынды түрде баяндады. Оның жүйесінің пайда болуы театрда нағыз революция болды,

К.Станиславский: «менің мектебім – тек таланттылар үшін!» деп ұрандады. Реформатор «актер өзі сомдайтын кейіпкерінің қорқынышын, үрейленуін, ұмтылысын, үміті мен мақсатын саналы түрде түсініп жасайтындығын» терең ұғынды. Актердің «Егерде мен» ұстанымы арқылы сезімдерді таба отырып, оларды оятатындығын, күшейтетіндігін және кейіпкер өмірінің ұсынылған мән-жайларын өрбіте отырып өнер тудыратындығын алғаш айтқан да осы К. Станиславский. Михаил Чехов К. Станиславскийдің шәкірті ретінде «реформатор мектебінің» жетістіктерін жетік игере отырып, актердің дене қозғалысы мен осы қозғалыстардың әсерінен сезімдерді ояту арасындағы ортақ психофизикалық заңдылықтарды анықтады. К. Станиславский жүйесіне актердің «елестету» қабілеті де кірді. М. Чеховтың қиял туралы ойы К.Станиславскийдің «елестету кинолентасы» деген ұғымымен егіз. М.Кнебель бұл тұжырымдардың ұқсастығын көрсетеді: «елестету» таңғажайып күшке ие, ол әрекетпен бекітіліп қана қоймай, сонымен қатар, суретшінің ойы бұл мәселеге қайтып келіп отырған сайын одан бетер байып және ауқымы одан да кеңі түсетіндігі туралы К. Станиславскийдің ойы М. Чеховтың «қиялдау арқылы бейнеге дайындық жасау» пайымдауына өте жақын еді». М. Чехов «қиялдың жетілуін белсенді күту керек» деп түсіндірді. К. Станиславский «елестетумен» жұмыста бейнені жасаудың көптеген жолдарының қайталанбас бірегейін тапты. Сол секілді М.Чехов «қиялды жетілдіру» тәсілдерінің ішіндегі ерекше психотехникалық тәсіл – сұрақ қою жолдарын тапты. Бұл тәсілді М.Чехов Америкадағы өмірінің соңғы жылдарында да ұтымды пайдаланды. Жақсы дамыған, суреткердің ерік– жігеріне бағынышты қиял актер үшін ең нәтижелі спектакльде бейне жасауға бастайтын тиімді тәсілдерінің бірі болуы мүмкін екендігі туралы да алғаш рет сөз қозғаған М. Чехов болатын. Ол: «әріптестермен сахнада тұрақты жұмыс бастағанға дейін, актер өзінің рөлін қиялында жүйелі түрде ойнап көруі керек» деп тұжырымдады. М. Чеховтің тәсілі бойынша мұндай дайындықтардың тиімділігі сол актер денесін немесе дауысын нақты қатыстырусыз, серіктестермен және мизансценалар тудыруларға байланысты болатын сыртқы қиындықтарсыз, шығармашылық түйсігі бұйырғандай ойынға толық беріле алады. Бірақ кейінірек, режиссер және серіктестермен жұмыс істеу кезінде, актер жалпы дайындық үдерісінде қиялдағы ойынын жалғастыра алады. Енді ол өз қиялындағы ойынын режиссердің мизансценалық кеңес– нұсқауларымен және серіктестерінің ойынымен сабақтастырады. Осылайша ойнай отырып, актер сахнада бейне жасауда көп жетістікке қол жеткізе алатындығы сөзсіз, ол осылай өзін сахнаға дайындай алады, ол қиялда жасай алатын мүмкіндіктерден де көп нюанстар бірте–бірте оның психофизикасына және сахнадағы нақты ойынына өтеді. Қиялға дайын болғандай, актердің уайымынан, жан ізденістерінен шығатын жұқа импульстер өте нәзік әрі терең иірімдерге баруға жол ашады, дайындық процессінде бейне қиялдағыдан кем емес пысықталады. Сахнадағы дайындық кезеңінде қиял актердің бейнесіне айналады, оның сипаты мен қимыл мәнерін меңгеріледі. Актердің қиял белсенділігінен туындаған шығармашылық сезімдер оның психофизикасына әсер етіп, тұлғасына сіңеді, актерді қиялы іштей

қолдайды. М. Чехов актердің шығармашылық табиғатының алуан түрлі қоздырғыштарын көрсетті. М. Чехов студиясында атмосфера мәселесіне үлкен көңіл бөлінді. М. Чеховтың «атмосфера» ұғымын дамыту бойынша ойлары мен тәжірибелік қызметі театр педагогикасына үлкен және ерекше үлес қосты десек те болады. М. Чехов атмосфераны спектакльдің тұтас бейнесін жасауға ықпал ететін құрал ретінде және рөлді жасау технологиясы ретінде қарастырады. Студиядағылар атмосфераның не екенін түсіну үшін көптеген жаттығулар мен этюдтерді орындады. «Атмосфера» сөзіне Михаил Чехов нақты терминологиялық мағына берді. Чехов – актер атмосферасының теориясы, ең алдымен, Чехов – драматургтің көркемдік қағидаларын түсіну нәтижесі ретінде пайда болады дегенге сенді. М.Чехов үшін атмосфера өмірден өнерге (және керісінше) көпір болып табылды. Сонымен қатар, М.Чехов өзінің «Актер жолы» атты еңбегінде дайындық белсенділігін арттыратын бірден-бір тәсіл атмосфера бола алатындығын атап өткен. Бұл еңбектен түйгенімізді тырысып көрейік. Пьесалар немесе спектакль атмосферасында тұрып, актер олардың барлық жаңа психологиялық тереңдігін ашып, мәнерліліктің жаңа құралдарын табады. Қойылым атмосферасына ену арқылы актер өз бейнесінің қалай үйлесімді өсіп, серіктестерімен арасында өзара байланыс орнатылатынын сезінеді. Атмосфераның дайындық барысында шын мәнінде актерді шабыттандыратындығын театр табиғатын терең түсінетін маманның білмеуі мүмкін емес. Атмосфера – актер көзіне көрінбейтін қол, сезімтал, дана, шынайы «режиссер». Актер «көрінбейтін режиссерге» сенім артқанда, шығармашылық жұмысқа кедергі келтіретін өзімшілдік, шектен тыс қобалжушылық, жиырылу, жасандылық, әсірешілдік секілді көптеген қажетсіз дүниелер өзінен-өзі жоғалып кетеді. Актер бір атмосферадан екінші атмосфераға еркін ауысып, бүкіл пьесаның жолын жүріп өту арқылы бейне жасауға шабыттанады, өз бейнесін байыта түседі. Мұндай партитураны құрастырған кезде пьесаны сахнаға немесе актілерге бөлуге қажеттілік жоқ – сол атмосфера көп сахнаны қамтуы немесе сол сахнада бірнеше рет өзгеруі мүмкін. Осылайша ұйымдастырылған жұмыс актерлік ансамбльге жетелейді. Актерге мұндай кезде кездейсоқ келген көңіл-күйді күтудің қажеті болмайды, ол оның қалауы бойынша атмосфера ретінде пайда болады. Бірақ сахнадағы дайындыққа кіріскенге дейін, рөлмен және пьесамен бірінші танысу кезінде актердің жанын шығарманың жалпы атмосферасы баурап алады. Актер ол атмосфераны жалпы өзінің болашақ сахна туындысына әсер етуші ретінде, бейне жасауға бастайтын тылсым күш ретінде алдын-ала болжап, уайымдайды. Әр суретші өзінің болашақ қалыптасуының осы бірінші, қуанышты кезеңдерімен таныс. Жазушы, ақын немесе композитор өзінің шығармашылық жұмысын бастағанда, кенеттен оған келген атмосфераны іске асыруға ниеттенетіндігін жиі аңғарады. Туынды әлі дайын болмауы да мүмкін, бұл атмосферадағы бейнелердің айқын тақырыбы да, айқын көрінісі да болуы мүмкін, бірақ суретші біледі: оның санасының тереңінде жұмыс басталды. Тек бірте-бірте, бірінен кейін бірі пайда болады; олар жоғалады, қайтадан пайда болады, өзгереді, әрекет етеді, іздейді және бір-бірін табады. Интригаларға байланады, тақырыбы анықталады,

жоспар жасалады, эскиздер сызылады. Бірте-бірте және жалпы атмосферадан күрделі бүтін атмосфера пайда болады. Актер өзі де атмосфера тудырушы жасампазға айналады. Егер актер де осы бірінші шығармашылық кезеңді – жалпы атмосферадағы өмірді бағалай алмаса – өз рөлінің бөлшектеріне назар аударып қана қойса, көп жоғалтады. Дәннің болашақта үлкен өскінге, гүлге немесе ағашқа айналатындығы секілді, атмосфера да актер жұмысының болашақ негізін қалайды. Бірақ, дән сияқты, атмосфера да мерзімінен бұрын жеміс әкеле алмайды. Жалпы атмосферамен шабыттану кезеңін елемей, актер алғашқы күннен бастап оны жарықтан, жылудан, ылғалдан айырғандай болады. Белгілі бір бояумен әрекеттену қиял мен атмосферамен қатар түйсікті босатады, және сіздің сезімдеріңізді күштеу қажеттілігінен қорғайды. Дайындық кезінде актер ең қажетті болып көрінетін бояуды орната отырып, тұтас көріністерді қамти алады. Бір немесе екі қарапайым әрекет бояуы көлемі бойынша ауқымды сахналарды дайындау үшін негіз бола алады. Шығармашылық сезімдерді тікелей күштеп тудыруға болмайды. Олар түйсіктің–сананың тереңінен келеді және мәжбүрлеуге бағынбайды. Оларды қызықтыру керек. Белгілі бір бояу берілген әрекет актердің сезімдерін қызықтырады, оятады. Осыдан актер іс-әрекет (әрқашан оның ерік-жігері), егер оған белгілі бір бояу (сипат) бере отырып жасаса, оны сезімге жетелейтіндігін жақсы түсінеді [4].

Бірақ актерде заңды сұрақ туындауы мүмкін: күрделі әрекеттер мен сезімдер болса, бұл тәсіл дәл солай әсер ете ала ма? Күрделі әрекеттер дегеніміз не? Егер бұл әрбір адамға тән қарапайым, табиғи әрекеттер комбинациясы болса, онда актер оларды қайталағаннан кейін (бекітіп тастағаннан кейін) қайталаудың жеткілікті мөлшері ол әрекеттерді қарапайым әрекеттерге айналдырып жібереді. Шын мәнінде, актер акробат болмайынша, трапецияда сальто-мортале жасай алмайтындығы рас, іс-әрекет ретінде ол үшін бұл әрекет күрделі болады. Демек, актер үшін орындай алмайтын іс-әрекеттер бар, бірақ күрделі іс-қимылдар жоқ. Актер күрделі бояу комбинациясын жасады делік. Ол бір уақытта сақтықты, күдіктілікті және қорғанушылықты жасайды. Актердің іс-әрекетінде осыншалық неғұрлым көп «түс» болса, соғұрлым оған қиын болады. Бірақ, актер өз әрекет бояуларын бекіту керек, солай ол күрделі қозғалысты бекітеді. Қайталау (бекіту) әрекеттегі күрделілікті жояды. Актер таңдаған бояуларды алдымен жеке–жеке, содан кейін екі және үш бөліктен қайталай алады, олар әрекетпен бірге актер үшін қарапайым, үйреншікті және оңай орындалатын бірлікке айналғанға дейін дайындай алады. Осылайша нығыздалған бояу және оларға сәйкес әрекет актерге сезім кешенін шақырады және бұл кешен шын мәнінде күрделі болуы мүмкін. Бірақ оның күрделілігі актердің күрделі емес техникалық тәсілдерді қабылдап – қолдануының нәтижесі болады. Реакция актердің дарынының күшіне байланысты күрделі болуы мүмкін, бірақ бұл реакция тудырған жолға тәуелді емес. Дегенмен, іс жүзінде актер сезімдерін ояту үшін күрделі бояу комбинациясын құрудың қажеттілігі жоқ екендігіне көз жеткіземіз, бір-екі әрекет бояулары актерде сезімдердің тұтас гаммасын тудыруға жеткілікті. Белгілі бір әрекет бояуларын қолдану актер санасының қазынасын ашады және ол көп ұзамай күтілген

нәрсені байқайды. Сезімдер актер оларды ояту үшін қолданатын бояулардан гөрі бай және мазмұнды болмақ. Әрекет бояуларын пайдалану сезім тудырудың кілті болса, ал әрекеттенудің өзі ерікке бастайтын жол. Қимылдар тілектерден, ішкі қажеттіліктен (ерік) туындайды. Егер тілек (ерік) қатты болса, онда оны білдіретін қимыл да күшті болады. Оны М. Чехов «психологиялық жест» деп атаған. Егер ниет әлсіз және белгісіз болса, қимыл әлсіз және белгісіз болады. Керісінше күйде эффект берілуі мүмкін. Егер актер күшті, мәнерлі, жақсы қалыптасқан қимыл жасаса («психологиялық жест») – онда оған тиісті тілек те туындауы мүмкін. Актердің еркі өзіне бағынбайды. Бірақ актер «психологиялық жест» қимыл жасай алады, сонда оның еркі сол «жестке» жауап береді. Натуралистік және олардан өзгеше қозғалыстар, қимыл–жест түрлері бар. Мысалы, жалпы итеру, тарту, ашу, жабу әрекеттері бар. Олардың ішінде актердің өзіндік қиялынан туындайтын жеке итермелеу, тартылу, ашу, жабу және т.б. қимылдар пайда болады. Белгілі бір әрекеттерді айтқан кезде немесе естігенде, біздің жан дүниемізде қандай өзгерістер болатыны туралы ойланып көрейікші: қорытындыға келу; мәселені қозғау; қарым–қатынасты үзу; идеядан шабыттану; жауапкершіліктен сытылып шығу; торығуға түсу; сұрақ қою және т.б. [5].

Бұл етістіктердің бәрі не дейді? Белгілі және анық қимыл туралы меңзейді. Және біз осы сөз тіркестерінде жасырынған жест-қимылдарды іштей жасаймыз. Күнделікті өмірде біз жалпы жест-қимылдарды пайдаланбаймыз, біз шамадан тыс қозғалған немесе пафоспен сөйлескіміз келген жағдайда ғана оларды іске қосамыз. Бірақ бұл әрекеттер біздің әрқайсымызда физикалық, тұрмыстық жест-қимылдарымыздың бейнесі ретінде өмір сүреді. Жест-қимылдар біздің түйсігімізде әрекеттерімізге мағына, күш пен мәнерлілік бере алатындай жағдайда сақталып тұрады. Бұл әрекеттермен біздің жанымыз қимылдайды, белгілі бір жест жасайды. Осыны психологиялық жест-қимыл дейміз. Спектакльге дайындық процесстерінде театр актерінің М.Чехов ұсынған тәсілдерді игеруі режиссердің қойылым композициясын құрастыруда актерлермен бірге спектакльдің көкейкесті мақсатына, көркемдік біртұтастылығына қол жеткізулерінде зор қызмет атқарады. М.Чеховтың актер шығармашылықтың негізі мен мақсаты жолында қиялдың шығармашылық мүмкіндіктеріне жүгіну үшін жеке басына тән уайымданудан бас тарту керек деп түсінді. Актер өзінің жеке басындағы жағдайды емес, пьесадағы кейіпкер тағдырын, мінезін паш ету қажеттілігін алға тартты. Фантазия әдісін қалыптастыру және бейнені имитациялауда М. Чехов К. Станиславский «мектебінен» бастау алғанмен, ол өзінің театр өнерінің мінсіз табиғаты туралы түсінігін қалыптастыра білді. М.Чеховтың әрбір баспасөз беттеріндегі сұқбаттарында «болашақ театр, болашақ театр» деп сөйлеуге құштар болғандығын байқау қиын емес. Оның ойынша, «кемел актер» шыншылдығымен, тұрмыстық және психологиялық натурализммен «уланбаған» еркіндігімен ерекшеленуі тиіс болатын. Сөзсіз, Михаил Чеховтың театрлық тәсілдері, мектебінің ерекшеліктері актерлік мамандық өкілдері үшін тартымды. Театрдың бұл бағдарлары, әсіресе, бүгінгі орындаушыларға қатты

әсер етеді, сахналық кәсіптің заманауи ұстанымдарын ұсынады. Михаил Чехов театрының феномені, іштей режиссерлік театрдың заңдары бойынша жасалғандығы бірегей тәжірибесі бар шебердің жаһандық театр өнеріндегі көркем үдерістің жалпыға ортақ заңдылықтарын растайтындығымен өзекті [6].

Қорытынды.

Актер үшін психологиялық қимыл сахна құрылымын, монологты, фразаны және т.б. зерттеу құралы бола алады. Актер оны қолдана отырып, сахналық композицияның заңдылықтарын игереді:

1. Үшмүшелік: «Бастауын сіз өсімдік өсіп шығатын дән сияқты өткересіз, соңын піскен жемісі сияқты, ал аралығы дәннің өсіп, пісіп жетілу үдерісі сияқты сипатта болады.

2. Басталу мен аяқталудың полярлығы: «егер өнер туындысында басталу мен аяқталу пайда болса, онда ол керісінше болады», психологиялық қимылда қарама-қайшылықтар орындаудың басында және соңында қарама-қарсы бағытталған қозғалыс векторлары немесе антагонистік қимылдар ретінде көрінеді: кеңейту/қысу; ашу/жабу және т.б.

3. Инверсия: М. Чеховтың импровизациясында актер мақсатсыз жүрмейді, оның әрекеттерін соңғы сәт басқарады. Актер оның қимылының қалай аяқталатынын біледі, бірақ оның қалай орындалатынын, қандай жаңа импульстар пайда болатынын білмейді.

Қимылдардың әртүрлі ерекшеліктері, қарқынның өзгеруі, қозғалыс бағыттары, легато немесе стаккато орындау, қозғалыс қасиеттерімен үйлесу (қалыптастырушы, тегіс, шағылысатын және сәулеленетін) импровизацияға жол ашады [7].

Осылайша, психологиялық қимыл энергиямен жұмыс жасау құралы ретінде актерге сахнада психологиялық театр заңдарынан басқа ойын өмірінің заңдылықтарын игеруге мүмкіндік береді. Ол қосымша энергияны тұтынуға байланысты әдеттегі көңіл күйден шығармашылыққа, физикалық денеден өмір денесіне, төменгі «меннен» жоғарыға, бейнеден өзіне, «иә» – дан «жоқ» – қа, фантастикадан шындыққа ауысу қабілетін игереді. Лезде ауысу қабілеті актерден толық жұмылдыруды, дене мен жанның тереңінде пайда болатын импульстарға сенуді, қиял бейнелеріне бірден жауап беруге дайын болуды және импровизация ойынының элементтеріне беріліп, оларға қуана бағынуды талап етеді.

М. Чехов әдісі бойынша жұмыс істей отырып, актер көркем бейнені құрастырмайды, жалаң формаға тәуелді етуге тырыспайды, рөлдің құрғақ конструкциясымен айналысуға ұрынбайды, таптауырындылықтан, жасандылықтан аулақ өзінің қиялындағы тамаша бейнені көрсетеді және жетілдіреді. Актер бұл тамаша бейнені оның барлық толымдылығы мен кемелдігінде ешқашан іске асырмайды, себебі өз бейнелерін М.Чехов та «абсолютті» түрде іске асырмаған. Бірақ актерлер үшін М. Чехов тәсілдері спектакльдегі дайындық процесстерінде тамаша бағдар мен шабыт көзі бола алады. Шын мәнінде, М. Чеховтың «идеалдық театрының тәсілдері» актерді бағындырып, оның мүмкіндіктерін шектеуге тырыспайды, керісінше, оған

кереметтей шығармашылық еркіндік береді. Михаил Чеховтың «идеалдық театрының тәсілдерін» игерудің арқасында біз өзіміздің еркін ізденістерімізге кең жол ашамыз. Бұл процесте әрбір жеке актер немесе оқытушы өзі М.Чеховтың тәсілдерін терең меңгеруге қаншалықты дайын екендіктерін өздері шешеді және осы бағытта қаншалықты ілгерілей алатындықтарын, ол тәсілдерді қалай толықтырып, жетілдіре алатындықтарын өздері болжайды. Михаил Чехов жүйесі өте механикалық және технологиялық үлгіде болып келеді. Сыртқы мінез-құлықтың барлығы жан-жақты өңделген блоктарға бөлінеді (мимика, жесттер, жүру, поза, сөйлеу сипаттамасы және т.б.) және дайындықта нақты өңделеді. Бұл жүйелердің принципті ерекшелігі сол – Михаил Чехов жүйесін пайдаланатын адам сырттай тыныш және аз әрекетте қалады, бірақ өте эмоциялық күйде тұрғандай көрінеді. Екі бейне де өте сенімді болады. М. Чехов жүйесі арқылы бейнені жасаған актер көп күйзеліске ұшырамайды, бірақ оның тәсілдерін пайдалану арқылы өзінің техникалық мүмкіндіктерінің кең ауқымдылығын, тереңдігін керемет дәрежеде көрсете алады. Михаил Чехов автордың стилін терең түсіну және оны сахнада жүзеге асыра білу стильдеудің арзан тәсілдерін де, сондай-ақ, театрдағы көркем емес натурализмді да қуып тастайтындығын атап өтті. Пьесаның мазмұнын сезіп, автордың стилін сезген режиссер болашақ қойылымның контурын көре бастайды. Автордың жеке тұлғасын түсіну қойылым қойғанда осы драматургке ғана тән стильді жүзеге асыруға, жана театр формасын табуға және пьесаның стильдік және жанрлық ерекшеліктерін актерлер ойынында, сондай-ақ, спектакльдің сыртқы безендіруінде ескеруге негіз болмақ.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Bilinkis Ya. S. The phenomenon of Mikhail Chekhov // Biliinks Ya. S. Unsubjugated art: About the process of artistic development. – Leningrad, 1991. – 294 – 308 p.
- 2 Bukling L. Mikhail Chekhov in the Western theater and cinema. St. Petersburg., 2000. – 560 p.
- 3 Chekhov M.A. About the art of actor. – M.: Art, 1999. – 271 p.
- 4 Chekhov M.A. Path of the actor: Life and Meetings. – Moscow: ACT Keeper, 2007. – 554 p.
- 5 Kirillov A.A. Theatre of Mikhail Chekhov // Russian acting art of XX century: Sat. of scientific works. – St. Petersburg: Vyp. 1., 1992. – 259-308 p.
- 6 Stanislavsky K.S. About the art of theater: Selected /Predisl. YU. S.Kalashnikov, B.N. Prokofiev. – Moscow: WTO, 1982. – 510 p.
- 7 Stanislavsky K.S. The work of the actor on himself in the creative process of experience. Student's day. – St. Petersburg: Prime–EUROSIGN, 2008. – 478 p.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCE

ГТАМР 34.43.01

ҚОЯННЫҢ ҚАН САРЫСУЫНАН G ИММУНОГЛОБУЛИНДЕРІН БӨЛІП АЛУ ЖӘНЕ ТАЗАРТУ

А.Ж. Әбүталипова

*Магистрант, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

Ж.Ә. Сұраншиев

*Ғылым жетекші, в.ғ.к., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу
университеті, Астана қ.*

Г.М. Өтепова

*Аға оқытушы, магистр, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу
университеті, Астана қ.*

Мақалада қоянның сарысуының таза G класты иммуноглобулиндерді бөлу бойынша зерттеу нәтижелері ұсынылды. Ақуыз фракциялары аммоний сульфатының қаныққан ерітіндісімен тұндырылды. Тазарту жұмыстары хроматографияда жүргізіліп, алынған ақуыз концентрациясы Брэдфорд әдісі бойынша анықталды. Бөлініп алынған ақуыздың тазалығына көз жеткізу үшін электрофорез қойылды.

Түйін сөздер: қан сарысуы, ақуыз, G иммуноглобулин, электрофорез, хроматография.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы – қоянның G иммуноглобулинінен пероксидаздық конъюгат дайындалады. Аталған мақсатқа жету үшін келесідей міндеттер қойылады:

1. Дайын иммунделген қоянның қан сарысуынан G иммуноглобулиндерін бөліп алу және тазарту;
2. Накане (перйодаттық әдіс) бойынша иммуноглобулин G бар пероксидаза конъюгатын дайындау;
3. Телімді конъюгаттың белсенділігін иммунды ферменттік әдісінде анықтау.

Имуноглобулиндер – бұл қан плазмасындағы ақуыз қосылыстары-гликопротеидтер, олардың негізгі қызметі денені инфекциялардан қорғау болып табылады. Иммундық антиденелер бес класқа бөлінеді-IgA, IgG, IgM, IgD, IgE. Диагностикалық зерттеулерде IgG, IgA, IgM иммуноглобулиндеріне үлкен мән беріледі. Зерттеу барысында олардың сапалық және сандық мазмұны анықталады. Біріншісі қандағы инфекцияның болуын анықтайды, екінші

зерттеу науқастың қанындағы антиденелердің деңгейін анықтайды. Әрбір инфекция үшін қандағы М және G антиденелерінің белгілі бір деңгейі бар, кейбір инфекциялар иммуноглобулин деңгейінің жоғарылауымен бірге жүрмейді [1, 2].

IgG антиденелері-массасы шамамен 150 кДа болатын үлкен молекулалар. Бұл патогендік микроорганизмдердің-вирустық, бактериялық, саңырауқұлақ және басқа аурулардың қоздырғыштарының шабуылына жауап ретінде иммундық жүйенің жасушалары шығаратын арнайы антиденелер. G класындағы иммуноглобулиндер (IgG) барлық басқа сарысулық иммуноглобулиндер арасында басым. Олар қызылша, қызамық, желшешек сияқты бірқатар ауыр патологияларға қарсы ұзақ және тұрақты, кейбір жағдайларда өмір бойы иммунитетті қамтамасыз етеді.

IgG сарысудағы барлық иммуноглобулиндердің 80%-на дейін және оның жалпы ақуыздарының 20%-на дейін құрайды. Плазмоциттер (жетілген В лимфоциттері) IgG шығарады [3].

Имуноглобулин G (IgG). Бұл изотиптің иммуноглобулиндері классикалық мономерлі пішіндес және екінші иммундық жауап кезінде синтезделінетін антиденелердің негізгі бөлігін қамтамасыз етеді. Молекулалық массасының төмен болуына себепті IgG тіндерге кіруі оңай, сонымен қатар плацентарлық барьер арқылы еніп кету қабілетіне ие ең жақсы зерттелген иммуноглобулин. Плацента арқылы анадан ұрыққа өтеді де, нәрестені инфекция, көптеген түрлі вирустардан алғашқы (шамамен 4-6 айлыққа дейін) өзінің иммунитеті пайда болғанға дейін гуморальдық иммунитетпен қамтамасыз етіп қорғайды. Демек, өмірдің бастапқы бес-алты айында жаңа дүниеге келген сәбиде анасымен бірдей антиденелер болады да, сол арқылы нәресте ананың өмірінде кездесетін барлық қауіпті қоздырғыштардан, осы антиденелер ыдырап, жоқ болғанға дейін өзін қорғай алады. Иммуноглобулиндердің бұл жиынтығы инфекцияларға өте сезімтал жаңа туған нәресте үшін, әсіресе тыныс алу және асқорыту жүйелерінде өте маңызды, комплементарлық жүйені белсендіруге қабілетті [4].

G класындағы иммуноглобулиндер ағзаның инфекцияға қайталама гуморальды реакциясын қамтамасыз етеді. Яғни, алдымен M класындағы иммуноглобулиндер («дабыл антиденелері») организмдегі бөгде жасушаларға шығарылады және 5 күннен кейін ғана G (IgG) антиденелері пайда болады. Олардың жартылай шығарылу кезеңі 23-25 күнді құрайды. Бұл дегеніміз, осы уақыт ішінде дене аурумен белсенді түрде «күреседі», нәтижесінде оның ауруға төзімділігі артады.

Имуноглобулин G-нің негізгі рөлі-антиген-антидененің тұрақты байланыстарын қалыптастыру арқылы организмнің әртүрлі патогендік микроорганизмдерге төзімділігін арттыру. Сондай-ақ, IgG кейбір бактериялық токсиндерді залалсыздандырады, аллергиялық реакцияларды баяулатады, фагоцитозға қатысады (зиянды жасушаларды антиденелермен анықтау процесі, содан кейін оларды жою) [5].

Материалдар мен әдістері.

Ғылыми зерттеу жұмыстарын орындау кезінде келесі қондырғылар мен жабдықтар қолданылды: 2-класқа жататын ламинарлық бокстар, вертикалді электрофорезге арналған камералар, термостаттар, төменгі температуралы тоңазытқыш, спектрофотометр, «Вошер-автомат кептіргіш шкафтар, рН-метр, магниттік араластырғыштар, су моншасы, центрифугалар, өлшемдік цилиндрлер, СО₂-инкубатор, дистиллятор, бидистиллятор, Петри табақшасы, 96-шұңқыршықты планшеттер, инвертирленген микроскоп, төменгі температуралы тоңазытқыш; мұздатқыш; спектрофотометр; аналитикалық және торсионды таразылар; кептіргіш шкафтар; рН-метр; магниттік араластырғыштар (MSH-300, Латвия, 2005 ж.); су моншасы; центрифугалар; өлшемдік цилиндрлер; ИФТ арналған планшеттер; Эппендорф және уленгут түтікшелері; әр түрлі өлшемдегі пробиркалар, автоматты пипетка-дозатор; Толымды және толымсыз Фрейд адьюванттары (Sigma, АҚШ); Кумасси G-250; этил спирті 96°; 70°, бұқа сарысу альбумині.

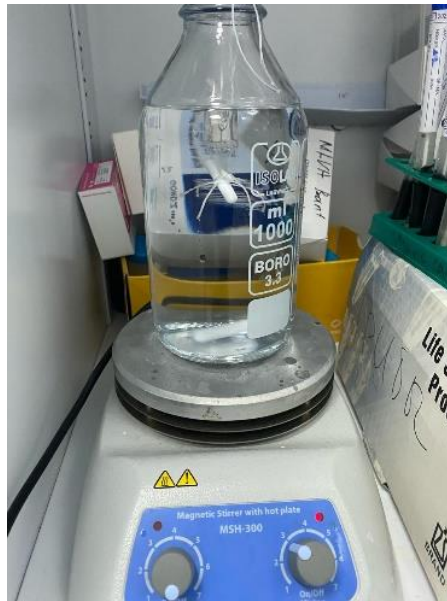
Зерханалық жануарлардан: қояндар және ешкі қолданылды. Жануарларды ұстау стандартты жағдайда (GLP) принциптерінің талаптарына сәйкес жүргізілді. Жануарлар тұрған бөлмелерде 12 сағат циклді жарықтандыру болды. Ауаның ылғалдылығы мен температурасы күнделікті қадағаланып отырды.

Жануарлармен жүргізілген барлық зерттеу жұмыстары биоқауіпсіздіктің жоғары стандарттарына сәйкес, жануарлардың әл-ауқатына қарай отыра жүргізілді. Барлық есептер жануарларға қатысты биомедициналық зерттеулер бойынша халықаралық принциптерге сәйкес жүзеге асырылады (*International Guiding Principles for Biomedical Research Involving Animals*).

Зерттеу материалдары.

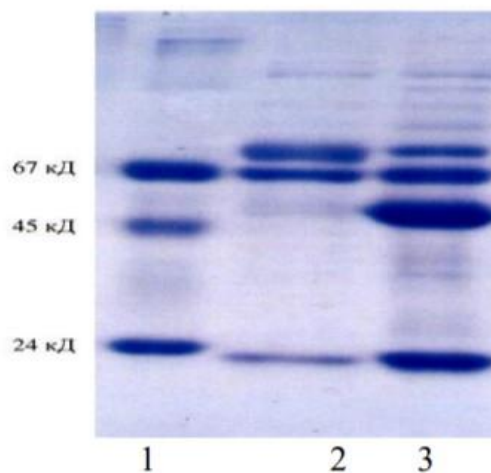
Дайын иммунделген қоянның қан сарысуынан G иммуноглобулиндерін бөліп алу және тазарту.

Дайын иммунделген қоянның қан сарысуы құрамындағы ақуыз фракцияларын тұз ерітіндісі, яғни аммоний сульфатының қаныққан ерітіндісімен тұндырдық. Аммоний тұзы ионынан толық арылу үшін алдын-ала 0,5%-ды ЭДТА-Na₂ ерітіндісінде қайнатылған диализ қапшығында фосфатты тұз ерітіндісіне қарсы диализ жүргіздік.

Сурет 1. Қан сарысуын фосфатты тұз ерітіндісіне қарсы диализге қою.

Диализденген фракцияларын тазарту үшін хроматографиядан өткіздік. Хроматографияланған фракциялар жинап алынды, олардың құрамындағы ақуыз мөлшері толқын ұзындығы 280 нм болатын спектрофотометр көмегімен анықталды. NaCl градиентінің көмегімен элюцияланған жағдайда G иммуноглобулиндері бар фракциялар бөлініп алынды. Келесі кезеңде ақуыз фракцияларының концентрациясын Брэдфорд әдісі бойынша анықтау жүргіздік, зерттеу нәтижесі 2 мг/мл құрады. Осылайша, 1,0 мл қалыпты ешкі қан сарысуынан IgG шығыны 0,1 мг құрады. IgG ерітіндісін диализдеу арқылы концентрленген IgG ерітіндісінің ақуыз мөлшері 1 мг/мл болды. Бөлініп алынған фракциялардың тазалығына көз жеткізу үшін электрофорез қойдық.

Сурет 2. Қояннан бөлініп алынған G иммуноглобулиннің электрофореграммасы.
1 – маркер; 2 – қоянның қан сарысуы; 3 – тазаланғаннан кейінгі үлгі.

Қорытынды. Қоянның қан сарысуынан бөлініп алынған G иммуноглобулиндерді тазарту нәтижесінде 30 мл көлемінде болды және ақуыз концентрациясы 2 мг/мл-ді көрсетті.

Қолданылған әдебиеттер

1 Сова В.В., Кусайкин М.И. Выделение и очистка белков. Методическое пособие по курсу «Химия и биохимия белков и ферментов». – Владивосток, 2006. – С. 12-29.

2 Бұлашев А., Бияшев Қ.Б. Микробиология және иммунология // 2006. – 168 б.

3 Храмов В.А., Барсуков А.К. Выделение и очистка подклассов IgG быка // Журнал «Вятский медицинский вестник». – Ижевск., 2007, вып. №4. – С. 196-197.

4 Бочков Д.В., Толстикова Т.Г., Брызгалов А.О., Хвостов М.В. (2010), «Способ получения фермента пероксидазы из корней хрена», патент.

5 Вяткино О.В. Проблемы выделения и очистки растительных пероксидаз // Журнал «Биология, химия». 2012, вып. №3. – С. 271-276.

**ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ
ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

**ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ
ТЕХНОЛОГИИ**

**TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES
OF THE INDUSTRY**

ГТАМР 67.09.51

СӘНДІК БОЯУЛАРДЫҢ ЖЫЛУ ТЕХНИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМДАРЫНЫҢ БУ ӨТКІЗГІШДІГІНЕ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

А.А. Аманғалиева

Магистрант, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

Е.Б. Мажитов

Т.ғ.к., аға оқытушы, Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ.

Мақалада әр түрлі құрылымдардың бу өткізгіштігі бар сәндік бояулармен жабылған сыртқы жабық құрылымдардағы бу өткізгіштік режимінің оның жылу техникалық қасиеттеріне әсері зерттелді.

Зерттеудің мақсаты-әзірленген сәндік бояулар негізінде құрылымның түріне байланысты қабырғаның бу өткізгіштік режимін өзгертуге әсерін бағалау. Әр түрлі бояулар мен лактарды қолданудың тиімділігі салыстырылды.

Ғимараттардың қабырғаларын безендіруге арналған сәндік бояулардың қасиеттері сипатталған. Бояу материалдарының қабырғалардағы бу өткізгіштік режиміне әсерін есептеу нәтижелері жүргізілді. Бу өткізгіштік режимін бағалау үшін сыртқы ауаның температурасын анықтауға негізделген әдіс қолданылды, оған дейін төмендеген кезде қабырғаларда конденсаттың түсуі басталады. Бұл әдіс әртүрлі қоршау конструкцияларындағы бу өткізгіштік режимдерін жоғары дәлдікпен салыстыруға мүмкіндік береді. Әр түрлі дизайндағы қабырғалардағы ылғалдылық режимін салыстыру ұсынылған: газдалған бетон, кірпіш, кеңейтілген сазды бетон. Кірпіш және кеңейтілген сазды бетон қоршау конструкцияларында оқшаулау түрінің (минералды жүн төсеніштері, полистирол көбігі) қабырғалардағы бу өткізгіштік режиміне әсері де бағаланды.

Түйін сөздер: сәндік бояулар, бу өткізгіштік, конденсация, жылу техникалық қасиеттер, құрылымдар, кірпіш.

Сәндік бояу – бұл қабырғаларды сәндік әрлеу үшін қолданылатын әртүрлі қоспалары бар бояу. Ол әдеттегі бояулардан жоғары тұтқырлық пен тығыздықпен ерекшеленеді, бұл түпнұсқа жабынды жасайтын арнайы заттарды қосудың арқасында пайда болады.

Бұл материалды пайдалану қабырғаларды безендіру кезінде кез келген текстура мен үлгіні алуға мүмкіндік береді. Қатаң анықталған әсерді

қамтамасыз ететін қарапайым бояулардан айырмашылығы, сәндік заттар қиялға орын қалдырады – түпкілікті нәтиже қолдану әдісіне және соңғы қабаттың қалыңдығына байланысты болады.

Мұндай бояулардың ең танымал классификациясы-қоюландырғыштың құрамына кіретін пленка түзетін заттың түрі. 4 негізгі түрі бар:

– *Су негізіндегі*. Мұндай бояулардың негізі – байланыстырушы элементтері бар су және пигменттер қосылады. Бояуды қолданған кезде су буланып, полимерлі пленка пайда болады, соның арқасында бетті кептіруден кейін жууға болады.

– *Акрил*. Негізінде акрил шайырлары бар, бұл бояуды өте берік және серпімді етеді. Бояудың ең танымал түрлерінің бірі, өйткені боялған бет тозуға және ылғалға төзімді.

– *Латекс*. Бояудың бұл түрі ең қымбаттардың бірі болып табылады. Олар әдемі көрінеді, бір жұқа қабатта қолданылуы мүмкін, зақымға төзімді және өшпейді.

– *Силикат*. Олар сұйық шыны ерітіндісінен және түрлі-түсті пигменттерден тұрады, соның арқасында олар бетіне енеді. Ол көбінесе сыртқы жұмыстар үшін қолданылады, себебі оның беріктігі мен бетін қорғау.

Әр түрлі типтегі қоршау құрылымдарын сыртқы әрлеу үшін әзірленген сәндік бояуын қолдану мүмкіндігін бағалау үшін қабырғалардағы бу өткізгіштік режимін бағалау керек. Бұл бағалауды жүргізу қажеттілігі қоршаулар ішіндегі бу режимін ескере отырып, сыртқы қоршау конструкцияларын жобалаудың маңыздылығын атап өтетін көптеген отандық және шетелдік зерттеулермен негізделген [1]. Сыртқы сылақ жабындары мен қасбеттік бояулар салыстырмалы түрде төмен бу өткізгіштігіне байланысты сыртқы қоршаулардың ылғалдылық режиміне айтарлықтай әсер ететінін атап өткен жөн [2].

Будың өткізгіштігі сәндік бояулардың буды бөлмеге кіргізу қабілетімен сипатталады, осылайша ғимарат қабырғалары мен жылу оқшаулауына қолайлы жағдай жасайды. Басқаша айтқанда, егер сәндік бояулар будың бөлмеге немесе ғимараттың қабырғаларына енуіне жол бермесе, онда қоршаған ортаның температурасы (шық нүктесі) төмендеген кезде ылғал құрылымның ішінде конденсацияланады, нәтижесінде көгеру пайда болады және нәтижесінде қорғаныс жабыны біртіндеп бұзылады.

Зерттеу әдісі.

Көбік бетон қабырғасын қарастырайық, оның бу өткізгіштігі сыртынан және ішінен қосымша құрылыс материалдарымен аяқталмаған жағдайда, бу өткізгіштігі 0,26 мг/ (м*сағ*Па) болады. Нақты жұмыс жағдайында газдалған бетон қабырғалары қосымша сыланған, акрил праймерлерімен өңделген, боялған немесе сыртқы қабырғаның сәндік әрлеуімен (бояумен, акрил немесе тоқыма емес тұсқағаздармен) желімделген. Өз кезегінде, бөлмедегі қабырғалардың ішкі декоративті безендірілуіне арналған бұл құрылыс материалы физикалық қасиеттері бойынша іс жүзінде өткізбейді (0,01

мг/(м*сағ*Па)). Бұл зертханалық зерттеулермен дәлелденген материалдардың нақты бу өткізгіштігіне айтарлықтай әсер етеді.

Зертханалық және нақты жағдайларда құрылыс материалдарының физикалық қасиеттерінің статикалық көрсеткіштері айтарлықтай өзгеше болуы мүмкін, бұл тұтастай алғанда одан әрі пайдалануға әсер етеді. Яғни, қазіргі заманғы құрылыста және қасбеттерді безендіруде мәні ұқсас индикаторлары бар құрылыс материалдарының физикалық қасиеттерін пайдалану өте маңызды (бу тосқауылының қабырғасын бу тосқауылының тұсқағазымен безендіру кезінде біріншісінің қасиеттері минимумға дейін азаяды). Яғни, кешендегі қабырға тортын қарастыра отырып, біз әр материалдың физикалық қасиеттерін (жылу өткізгіштігі мен бу өткізгіштігін) жеке ескеруіміз керек. Сонымен қатар, материалдың ішкі қабаттан сыртқы қабатқа бу өткізгіштігі артуы керек.

Қасбеттік бояудың құрамына байланысты будың өткізгіштігі әр түрлі болуы мүмкін. Техникалық сипаттамаларда бұл параметрді үш жолмен көрсетуге болады. Көбінесе граммдағы судың көрсетілген мөлшері уақыт бірлігінде 1 м² боялған бетке ене алады. Бу өткізгіштігінің жақсы көрсеткіші 120 г/м²/24 сағат немесе одан да көп болып саналады.

Будың өткізгіштігін білдірудің тағы бір тәсілі – Sd мәні (диффузиялық қасиеттер коэффициенті). Бұл коэффициент неғұрлым төмен болса, бояу соғұрлым бу өткізгіш болады. Бу өткізгіштігі жоғары бояуларда бұл көрсеткіш 0,05-0,11 М диапазонында болады.

Будың қабырға арқылы қозғалысы қабырғаның бүйірлеріндегі парциалды қысым айырмашылығымен жүреді (әр түрлі ылғалдылық). Сонымен қатар, атмосфералық қысымда ешқандай айырмашылық болмауы мүмкін.

Есептеу-эксперименттік зерттеу көрсеткендей, жылу оқшаулағыш бояудың зерттелетін үлгілері қоршау конструкцияларын оқшаулауда тиімсіз, өйткені олар дәстүрлі жылу оқшаулағыш материалдармен салыстырғанда жоғары жылу өткізгіштік коэффициентіне ие және қажетті жылу кедергісін қамтамасыз етпейді. Жылу оқшаулағыш бояудың барлық кемшіліктерімен, басқа оқшаулағыш материалдармен пайдалану пайдаланылған жылу оқшаулағышты бөлшектемей периметрі бойынша құрылымның жылу сипаттамаларының жоғарылауына оң әсер ететіндігін атап өтуге болады. Бірақ жылу өткізгіштігі мен жылу оқшаулағыш бояулардың қымбаттығына байланысты оларды пайдалану экономикалық тұрғыдан мүмкін емес.

Сондықтан біздің алдымызда экономикалық тұрғыдан тиімді және қоршау құрылымдарын оқшаулау кезінде тиімдірек болатын жаңа шешім табу міндеті тұр.

Материалдың бу өткізгіштік коэффициенті μ осы материалдың физикалық қасиеттеріне байланысты және оның диффузиялық су буының өзі арқылы өту қабілетін көрсетеді. Материалдың бу өткізгіштік коэффициенті жылу өткізгіштік коэффициентіне ұқсас және граммдағы су буының мөлшерін анықтайды, ол осы материалдан жасалған қалыңдығы 1 м жазық қабырғаның 1 м² арқылы 1 сағат ішінде диффузияланады, бір жағынан су буының серпімділік айырмашылығы бар және сол материал үшін бу өткізгіштік коэффициенті әр

түрлі болуы мүмкін. материалдың температурасы мен ылғалдылығы. Температураның төмендеуімен μ мөлшері азаяды. Ылғалдың әсері бірдей: материалдың ылғалдылығының жоғарылауымен оның бу өткізгіштік коэффициенті де артады.

Будың өткізгіштігін өлшеу кезінде қалыңдығы 1 метр және ауданы 1 шаршы метр материал қабаты арқылы 1 сағат ішінде өтетін су буының мөлшері есептеледі. метр. Бұл жағдайда белгілі бір шарттар сақталуы керек: екі жақтағы ауа температурасы бірдей болуы керек, ал бу қысымының айырмашылығы 1 Па болуы керек.

Жылу өткізгіштік процесі – бұл энергия алмасуымен және олардың жылу қозғалысымен бірге жүретін зат бөлшектерінің (молекулалар, атомдар және бос электрондар) тікелей жанасуы арқылы жылу беру.

Фурье Заңы-жылу ағынының тығыздығы мен температура градиенті арасындағы тікелей пропорционалдылықты белгілейтін жылу өткізгіштіктің негізгі заңы:

$$q = -\lambda \frac{dt}{dn} = -\lambda gradt$$

λ -деп аталатын пропорционалдылық коэффициенті жылу өткізгіштік коэффициенті, Вт / м.град.

Жылу техникасында бір қозғалатын ортадан (газ, сұйықтық) екіншісіне жылу ағыны көбінесе қабырға арқылы беріледі. Жылжымалы шекаралық қабаттар арқылы жылу беру міндетті компонент болып табылатын мұндай жалпы жылу алмасу процесі жылу беру деп аталады.

Ғимараттың жылу режимі-бұл бөлмедегі жылу жағдайын сипаттайтын және оны анықтайтын барлық факторлар мен процестердің жиынтығы. ішкі ауа температурасы $t_{в}$ және $t_{вп}(\tau)$ қоршауының ішкі беттерінің температурасы.

Жабық құрылымдарда бұл мыналар болуы мүмкін: ғимараттарды салу кезінде немесе құрама бетон конструкцияларын жасау кезінде қолданылатын құрылыс ылғалдылығы; капиллярлық сору арқылы қоршау арқылы өтетін топырақ ылғалдылығы; қиғаш жаңбыр кезінде немесе шатырдың бұзылуынан қоршау арқылы өтетін атмосфералық ылғал; ғимараттарды пайдалану кезінде пайда болатын жұмыс ылғалдылығы; гигроскопиялық қоршаудағы ылғал оның материалдарының гигроскопиясына байланысты.

Кесте 1. Қоршау конструкциясы материалдарының жылу-физикалық сипаттамалары.

Құрылымның атауы	$\square_{iм}$	$\lambda, м^2 \text{ град} / \text{Вт}$	$S_i \text{ Вт}/м^2 \text{ град}$	$\mu \mu_i$
Цемент-құмды р-р	0.015	0,93	11.09	0,09
Цемент-құмды ауданға силикатты он төрт қуыс кірпіштен қалау	0,25	0.76	9.01	0.14
Оқшаулау: кеңейтілген саз қиыршық тас	δ_3	0.12	2.83	0.23

Цемент-құмды ауданға силикатты он төрт қуыс кірпіштен қалау	0.25	0.76	9.01	0.14
Күрделі р-р	0.012	0.87	10.42	0.098

Жылыту жүйелерін жобалау кезінде сыртқы қоршаулардың бояуына және олардың жылу беруі мен ылғалға төзімділігін бағалауға ерекше назар аударылады.

Жылу оқшаулағыш бояуды қолданар алдында керамика үлгілері шаңнан тазартылады және майсыздандырылады, содан кейін щеткамен керамикалық плиткаларға қалыңдығы 2 мм жаңа бояу үлгісі қолданылады, бұл бояудың бірнеше қабатын біртіндеп қолдану арқылы жүзеге асырылады. Қалыпты жағдайда әр қабатты кем дегенде 24 сағат құрғатылған.

Алынған эксперименттік нәтижелер зерттелетін үлгінің жылу өткізгіштігінің орташа арифметикалық коэффициентін табу үшін (3) формула бойынша есептеледі. Эксперименттік деректер 2-кестеде келтірілген.

Кесте 2. Өлшеу кезінде алынған жылу өткізгіштік коэффициенттері.

№ эксперимента	Керамикалық плиткалардың жылу өткізгіштік коэффициенті	Зерттелетін үлгінің жылу өткізгіштік коэффициенті
1	0,2311 Вт/м*К	0,0208 Вт/м*К
2	0,231 Вт/м*К	0,021 Вт/м*К
3	0,233 Вт/м*К	0,0212 Вт/м*К
4	0,232 Вт/м*К	0,0215 Вт/м*К
5	0,2316 Вт/м*К	0,0215 Вт/м*К
Орта мәні	0,2317 Вт/м*К	0,0212 Вт/м*К

Өлшеу нәтижесінде алынған нәтижелер алынған бояудың материалдың жылу өткізгіштік коэффициентіне тиімді әсерін көрсетеді, оның мәнін төмендетеді. Сондықтан оның жылу техникалық қасиеттерін одан әрі зерттеу ұсынылады.

Қоршаудың дұрыс таңдалған бояуы және оның жылу беру кедергісінің қатаң негізделген мәні қажетті микроклимат пен құрылыс құрылымының үнемділігін қамтамасыз етеді.

Қоршаудың жылу қорғау қасиеттері, ең алдымен, оның жылу бергіштігімен анықталады, бұл қоршауға жылу беруді береді:

$$R = \frac{\delta}{\lambda} \quad [m^{2*0}C/Вт],$$

Қажетті жылу беру кедергісі екі жолмен анықталады:

1) R_o^{TP} есептеуді ЖКГТ (жылыту кезеңінің градус тәулігі) бойынша, формула бойынша табамыз:

$$ГСОП = (t_B - t_{CP}) * z_{OT} [^{\circ}C * сум.]$$

R_0 қоршау конструкцияларының жылу беру кедергісі талап етілетін жылу беру кедергісінен R_o^{TP} кем болмауы тиіс, демек $R_o \geq R_o^{TP}$.

R_0 – нақты жылу кедергісі қоршаулардың ішкі және сыртқы беттерінің жылу кедергісінің, құрылымның I қабаттарының жылу кедергісінің қосындысы ретінде анықталады.

$$R_o = R_B + \sum R_i + R_H$$

Оқшаулаудың қалыңдығын анықтаймыз, δ_{yT} , мұнда $R_o = R_o^{TP}$ болады деп аламыз.

$$\delta_{yT} = \left[R_o^{TP} - \left(\frac{1}{\alpha_B} + \sum \frac{\delta_i}{\lambda_i} + \frac{1}{\alpha_H} \right) \right] \lambda_{yT}$$

δ_{yT} жиынының есептелген мәні қоршаулардың конструкциясын біріздендіру талаптарына сәйкес түзетілуі тиіс.

Алынған бояу үлгісінің жылу өткізгіштік коэффициентін табу үшін формуланы қолданамыз:

$$\frac{\delta_1 + \delta_2}{\lambda_{общ}} = \frac{\delta_1}{\lambda_1} + \frac{\delta_2}{\lambda_2}$$

Осылайша, керамикалық үлгінің қалыңдығын біле отырып $\delta_1 = 0,007$ м және қолданылатын қабаттың қалыңдығы $\delta_2 = 0,002$ м, керамикалық материалдың жылу өткізгіштік коэффициенттері $\lambda_1 = 0,2317$ Вт/м * К және жалпы құрамы $\lambda_{жалпы} = 0,0212$ Вт / м*К, (7) формуладан біз бояудың жылу өткізгіштік коэффициентін (λ_2) көрсетеміз:

$$\lambda_2 = \frac{\delta_2}{\frac{\delta_1 + \delta_2}{\lambda_{общ}} - \frac{\delta_1}{\lambda_1}}$$

Формула бойынша жаңа жылу оқшаулағыш бояудың жылу өткізгіштік коэффициенті анықталды $\lambda_2 = 0,00507$ Вт/м*К.

Осылайша, бояудың бұл құрамы өте төмен жылу өткізгіштік коэффициентіне ие және материалдардың жылу сипаттамаларын бірнеше есе арттырады, бұл әзірленген композицияның тиімділігін көрсетеді.

Материалдардың бу өткізгіштігі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым жақсы!? Бірақ, егер біз осы мәселені зерттеуге тереңірек қарайтын болсақ, онда бұл көрсеткіш жылу өткізгіштік көрсеткішімен тікелей байланысты екенін көреміз, яғни будың өткізгіштігі жылу шығынымен байланысты, өйткені бөлме ішіндегі және сыртындағы температураның айырмашылығы кезінде ылғалдың (будың) қыздырылған бөлшектері ауа температурасымен бірге қабырғалар арқылы сыртқа қарай ұмтылады. Бұл жағдайда табиғи жылу жоғалуы орын алады.

Қазіргі заманғы энергияны үнемдейтін құрылыста құрылыс материалының тығыздығына назар аудару және назар аудару әлдеқайда маңызды, өйткені тығыздығы жоғары және бу өткізгіштігі төмен материалдың ішінен қызған кезде энергияны көп қажет ететін материал (кірпіш, керамикалық блок) жылуды қосымша және сыртынан жинай алады, осылайша шамадан тыс будың өтуіне және жылудың сыртқа шығуына жол бермейді.

Индикаторы материалдар будың ауамен тасымалдану мүмкіндігіне қатысты будың тасымалдануына шартты түрде қарсы тұратын процесті білдіреді.1 (минералды жүн) МК көрсеткіші бар мысалды қарастырайық, яғни бұл құрылыс материалы буды да, ауаны да жақсы өткізеді. $\mu 10$ индексі бар газдалған бетонның мәні кезінде газдалған бетон буды 10 есе нашар өткізе алатыны анық.

Бұл коэффициент көптеген құрылыс материалдарына тән. Ол халықаралық ұйым ұсынған ISO 12572 сәйкес өлшенеді, бұл стандарт «құрылыс материалдары мен бұйымдарының жылу қасиеттері – бу өткізгіштігінің құрамы»деп аталады. Будың өткізгіштік коэффициенттерін анықтамас бұрын, кез келген құрылыс материалы ылғалды және құрғақ түрінде қатаң зертханалық сынақтардың жоғары дәрежесінен өтеді. Бұл уақыт өте келе қасиеттерін жоғалтпаған және салыстырмалы түрде жақында шығарылған құрылыс материалдарына тікелей қатысты.

Нәтиже.

Ғимараттарды салу және жөндеу үшін материалды таңдағанда халықаралық стандартты басшылыққа алу қажет, өйткені ол ылғалдылығы 70% – дан аз ортада құрғақ материалдардың, сондай-ақ ылғалдылығы 70% – дан асатын ортадағы шикізаттың бу өткізгіштігін анықтауға бағытталған. Бұл сандарды ескеру қажет, олар қабырғаның бу өткізгіштігінің көрсеткіші ретінде жасалған және бу өткізгіштігінің көрсеткіші ішкі қабаттардан сыртқы қабаттарға түспеуі керек, әйтпесе құрылыс материалының ішкі қабаты сулануы мүмкін.

Сонымен қатар, сіз ішкі қабаттардан сыртқы қабаттарға ауысқан кезде олардың бу өткізгіштігінің мәні төмендейтінін білетін шығарсыз. Көп қабатты құрылымдардың таңдалған жұмыс сипаттамаларын қамтамасыз ету үшін қабаттарды құрылымдардың жылы жақтарынан және міндетті түрде сыртқы қабаттардан емес, жылу өткізгіштігі жоғары және будың өтуіне төзімділігі жоғары қабаттардан орналастыру маңызды. Көп қабатты құрылымдарды жобалау кезінде оларды кез келген бір қабаттың бу өткізгіштігі ішкі бетінен

сыртқы бетке дейін артатындай етіп орналастыру керек. Бұл орналасу кезінде қорғаныс құрылымына ішінен кіретін жұптар барлық қабаттарға еніп, сыртқы бетінен шығарылады. Сондай-ақ, сыртқы қабаттың бу өткізгіштігінің көрсеткіші ішкі қабаттың бу өткізгіштігінен кемінде 5 есе жоғары болуы маңызды екенін атап өткен жөн.

Қорытынды.

Зерттеу барысында зерттелетін құрылыс материалына қолданылатын жылу оқшаулағыш бояу оның энергияны үнемдейтін қасиеттерін арттыратыны анықталды.

Есептеу арқылы 0,00507 Вт/м*К-ге тең жаңа жылу оқшаулағыш бояудың бу өткізгіштігінің төмен коэффициенті анықталды.

Қалыңдығы 1 мм жылу оқшаулағыш бояудың алынған құрамы минералды жүннің қалыңдығына әсер етеді және қажетті 120 мм орнына қалыңдығы 110 мм минералды жүн плиталарын қолдануға ықпал етеді.

Сыртқы қоршаудың ішкі бетіндегі ішкі ауадан ылғалдың конденсациясы, әсіресе температураның күрт төмендеуі сыртқы қоршауларды ылғалдандырудың негізгі себебі болып табылады. Ылғалдың мұндай конденсациясын жою үшін ішкі бетіндегі және қоршау қалыңдығындағы температура шық нүктесінің температурасынан 2-3 С асатындығына қол жеткізу керек.

Әр түрлі құрылымдардың қабырғаларындағы ылғалдылық режимінің қалыңдығы 0,2 және 0,6 мм қабаттармен қолданылатын сәндік бояулардың бу өткізгіштігіне тәуелділігін көрсететін заңдылықтар алынды. Әр түрлі құрылымдардың қабырғаларындағы ылғалдылық жағдайларының өзгеруіне әзірленген силикат бояуы негізінде жабындардың әсерін бағалау жүргізілді. Қоршау конструкцияларында силикат бояуын пайдаланған кезде конденсацияның басталу температурасы және конденсаттың жоғалу ықтималдығы акрил, силикат және силикон бояуларымен салыстырғанда төмендейтіні анықталды.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 СНИП 23-01-99*. Строительная климатология. – Москва. Госстрой России, 2003. – 71 с.
- 2 Тепловая защита зданий. СНИП 23-02-2003. – СПб.: Издательство ДЕАН, 2004. – 64 с.
- 3 СНИП II – 3-79* «Строительная теплотехника». Госстрой СССР, 1987 год.
- 4 Тихомиров К.В., Сергеенко Э.С. Теплотехника, теплогазоснабжение и вентиляция. – М.: Стройиздат, 1991. – 480 с.
- 5 Отопление, вентиляция и кондиционирование воздуха. Ч.1. Теоретические основы создания микроклимата здания: Уч. пос./Полушкин В.И., Русак О.Н., Бурцев С.И. и др. – СПб: Профессия. 2002. – 176 с.
- 6 Еремкин А.И., Королева Т.И. Тепловой режим зданий: Учебное

пособие. – М.: Издательство АСВ, 2000. – 368 с.

7 Лакокрасочные материалы. Технические требования и контроль качества. Справочное пособие. – М.: Химия, 1977. Т.1. – 355 с.

8 Могилевич М.М. Окислительная полимеризация в процессах пленкообразования. – Л.: Химия, 1977. – 176 с.

9 Фаворов Б.П. Окраска маломерных судов. – Л.: Судостроение, 1977. – 94 с.

10 Гоу В.Л., Ратников В.Н., Гисин П.Г. Методы окраски промышленных изделий. – М.: Химия, 1975. – 264 с.

11 Карякина М.И. Испытание лакокрасочных материалов и покрытий. – М.: Химия, 1977. – 239 с.

12 Козырев Ю.Г. Промышленные работы: Справочник. – М.: Машиностроение, 1988. – 392 с.

13 Бабков Л.С., Васюкина А.Н., Владычина Е.Н. Лакокрасочные покрытия в машиностроении: Справочник // Под ред. М.М. Гольберга. – М.: Машиностроение, 1974. – 576 с.

ҒТАМР 20.23.25

PSYCHOMED: ПСИХОЛОГИЯ МЕН МЕДИТАЦИЯ НЕГІЗІНДЕ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ ПЕН ӘЛ- АХУАЛҒА АРНАЛҒАН МОБИЛЬДІ ҚОСЫМША

Ж.У. Дулат

*Студент, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

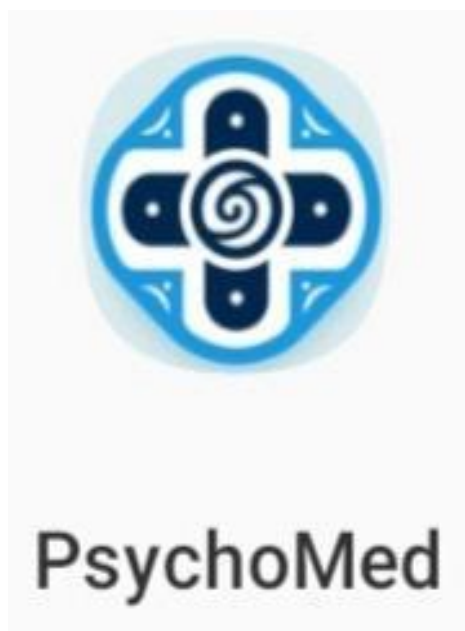
Ғылыми мақалада психологиялық әл-ауқатты жақсарту үшін психология мен медитация принциптерін біріктіретін Psychomed мобильді қосымшасының әзірленуі қарастырылады. Сонымен қатар, стресс, алаңдаушылық және көңіл-күйді реттеуді қоса алғанда, психологиялық хәлдің әртүрлі аспектілерін жақсартудағы Psychomed қолданбасының тиімділігін көрсетеді. Жалпы алғанда, Psychomed қолданбасы психологиялық хәлді жақсарту және дәлелді араласуға қол жеткізуді жеңілдету үшін технологияны пайдаланудың перспективалы тәсілі болып табылады. Мақалада психология мен медитация принциптеріне негізделген Psychomed мобильді қосымшасының дамуы сипатталған. Психикалық денсаулықтың мақсаттары, функциялары және ықтимал пайдасы қарастырылады. Psychomed жобасы мобильді технологиялар арқылы әлауалды жақсартуға арналған инновациялық тәсілді білдіреді.

Түйін сөздер: мобильді қосымша, flutter платформасы, dart бағдарламалау тілі, психология, медитация, стрессті басқару.

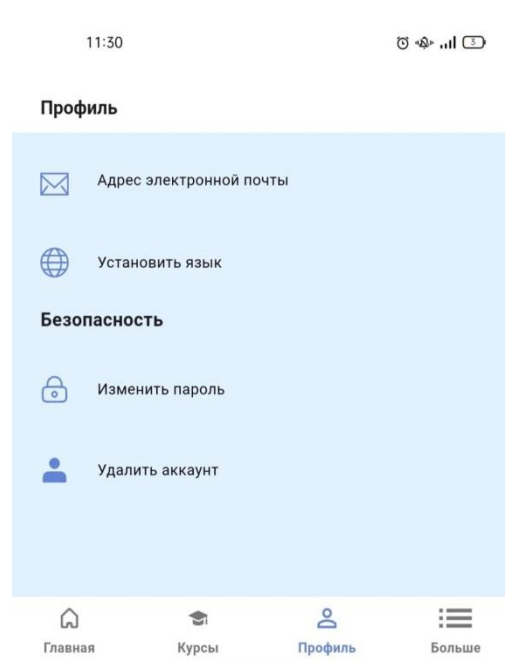
Стресс, мазасыздық және депрессия сияқты психикалық денсаулық мәселелерінің таралуы психологиялық әл-ауалды жақсарту үшін қол жетімді және тиімді араласу қажеттілігін көрсетеді. Мобильді қосымшалар олардың кеңінен қолданылуы мен жекелендірілген, сұраныс бойынша қолдау көрсету мүмкіндігін ескере отырып, мұндай қарым-қатынасты жеткізу үшін перспективалы платформаны ұсынады. Psychomed мобильді қосымшасы психология мен медитация принциптерін біріктіру арқылы психикалық денсаулық мәселелерін шешуге арналған инновациялық тәсіл болып табылады.

Psychomed мобильді қосымшасын әзірлеу:

Psychomed жобасы медитация тәжірибесін, психологиялық жаттығуларды және үлгерімді бақылауды қоса алғанда, әртүрлі функционалдылықты қамтамасыз етеді.

Сурет 1. Қосымшаның белгішесі

Сурет 2. Қосымшаның профилі.

Жалпы қосымша жасауда flutter платформасын пайдалану арқылы жасалды. Flutter – Google жасаған және 2017 жылдың мамырында шығарылған мобильді пайдаланушы интерфейстерін әзірлеуге арналған ақысыз, ашық платформа. Қысқаша айтқанда, тек бір кодтық базасы бар жергілікті мобильді қосымшаларды жасауға мүмкіндік береді. Бұл 2 түрлі қосымшаларды (iOS және Android жүйелері үшін) жасау үшін бір бағдарламалау тілін және бір кодтық базаны пайдалануға болатынын білдіреді.

Flutter 2 маңызды компоненттен тұрады: *SDK (Software Development Kit)* – қосымшаны әзірлеуге көмектесетін құралдар жиынтығы. Оған кодты жергілікті машина кодына (iOS және Android үшін код) құрастыруға арналған құралдар кіреді. *Framework* (виджеттерге негізделген UI кітапханасы)-жеке қалауыңызға қарай реттеуге болатын бірнеше рет қолданылатын пайдаланушы интерфейсі элементтерінің жиынтығы (түймелер, мәтіндік кірістер, жүгірткілер және т.б.).

Flutter көмегімен әзірлеу кезінде Dart бағдарламалау тілі қолданылады. Оны Google компаниясы 2011 жылдың қазан айында құрды және осы уақыт ішінде айтарлықтай жақсартулардан өтті.

Dart алдыңғы қатарлы дамуға бағытталған және оны мобильді және веб-қосымшаларды құру үшін пайдалануға болады. Бұл синтаксис бойынша JavaScript-пен салыстыруға болатын терілген объектілік бағдарламалау тілі.

Psychomed қолданбасының негізгі мүмкіндіктеріне мыналар жатады:

1. Бағытталған медитация сеанстары: қолданба стрессті азайту, зейінділік және эмоционалды реттеу сияқты әртүрлі тақырыптарға бейімделген жетекші медитация сеанстарының видео-медиаларын ұсынады. Бұл сеанстар релаксация мен өзін-өзі тануды ынталандыру үшін зейінге негізделген стрессті азайту (MBSR) және когнитивті-мінез-құлық терапиясы (CBT) әдістерін қамтиды.

2. Психобілім беру мазмұны: медитация сеанстарынан басқа, қолданба психикалық денсаулыққа, психологияға және әл-ауқатқа қатысты тақырыптар бойынша психобілім беру мазмұнын ұсынады, стрессті басқару стратегиялары, эмоцияларды реттеу әдістері және когнитивті қайта құрылымдау жаттығулары сияқты бірқатар тақырыптарды қамтиды.

3. Көңіл-күйді бақылау: Қолданбаның көңіл-күйді бақылау мүмкіндігі сауалнамалар арқылы пайдаланушылар өздерінің көңіл-күйін және эмоционалдық күйлерін бақылай алады. Уақыт өте келе өз көңіл-күйін тіркеу арқылы пайдаланушылар олардың психологиялық әл-ауқатына әсер ететін үлгілер мен триггерлер туралы түсінік ала алады.

4. Жекелендірілген ұсыныстар: пайдаланушы қалауы мен кері байланыс негізінде қолданба медитация сеанстары, психобілім беру мазмұны және күресу стратегиялары үшін жекелендірілген ұсыныстарды ұсынады. Бұл ұсыныстар пайдаланушының өзара әрекеттесуі мен кері байланысын талдайтын алгоритмдер арқылы жасалады.

5. Қауіпсіздік: пайдаланушы өз логині мен парольі арқылы өз мәліметтері бойынша қауіпсіздігін қамтамасыз ете алады.

Қорытынды.

Psychomed мобильді қосымшасы психология мен медитацияны біріктіру арқылы психологиялық әл-ахуалға ықпал етті. Қосымша flutter платформасын қолдану арқылы жасалды. Бағытталған медитация сеанстарын, психобілім беру мазмұнын, көңіл-күйді бақылауды және жеке ұсыныстарды ұсына отырып, қолданба пайдаланушыларға зейінді дамытуға, стрессті басқаруға және эмоционалды тұрақтылықты дамытуға мүмкіндік берді. Psychomed қолданбасы барған сайын цифрлық әлемде дәлелді араласуға қол жеткізуді жеңілдетті және пайдаланушыларға өз қажеттіліктерін қанағаттандырады. Psychomed қолданбасын одан әрі зерттеу және дамыту кең аудиторияның психикалық денсаулығы мен әл-ахуалын жақсарту арқылы қоғамға айтарлықтай пайда әкелуі мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Eric Windmell «Flutter in Action».
- 2 Alessandro Biessek «Flutter for Beginners: An introductory guide to building cross-platform mobile applications with Flutter and Dart».
- 3 Что такое Flutter и зачем его изучать? | by Roman | NOP::Nuances of Programming | Medium сайт мәліметтері.
- 4 Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы. (2018). Психикалық денсаулық: салауаттылық жағдайы. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-a-state-of-well-being>.
- 5 Хофман С.Г., Асмундсон Г.Дж., Бек А.Т. Когнитивті-мінез-құлық терапиясы туралы ғылым // Клиникалық психологияның жылдық шолуы. 2011. 7. – 169-199 б.

6 Қабат-Зинн Дж. Зейінге негізделген стрессті төмендету (MBSR): Созылмалы ауырсынуға арналған клиникалық араласу // Ауырсыну және симптомдарды басқару журналы. 2013, 45 (5). – 541-548 б.

7 Andersson G., Cuijpers P., Carlbring P., Riper H., Hedman E. Депрессиялық бұзылуларға арналған интернетке негізделген және бетпе-бет когнитивті мінез-құлық терапиясы: рандомизацияланған бақыланатын сынақ // Психологиялық медицина. 2014, 44(1). – 13-27 б.

ҒТАМР 50.41.15

WORDPRESS-ТІ ТҮСІНУ ЖӘНЕ МӘЛІМЕТТЕРМЕН ЖҰМЫС

Г.К. Усербаева

*Оқытушы, М. Өтебаев атындағы жоғары жаңа технологиялар колледжі,
Шымкент қ.*

М.К. Айтуған

*Студент, М. Өтебаев атындағы жоғары жаңа технологиялар колледжі,
Шымкент қ.*

Бұл CMS әдетте блогтар немесе жаңалықтар сайттары үшін қолданылады, бірақ оның таралуы мен көптеген плагиндер мен шаблондардың арқасында WordPress-ті форумдар, интернет-дүкендер, әдемі визиткалар сайттары және тіпті шағын әлеуметтік желілердегі негізгі қозғалтқыш ретінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: WordPress, блогтар, жаңалықтар сайты, веб-платформа.

Веб-платформа бастапқыда веб-беттерді жариялауға байланысты құрылған компьютерлік тілдер мен API технологияларын қамтиды. Бұған HTML, CSS 2.1, CSS, SVG, MathML, WAI-ARIA, ECMAScript, WebGL, Веб-сақтау, индекстелген мәліметтер базасының API, Веб-компоненттер, Веб-құрастырулар, Веб-жұмысшылар, WebSocket, геолокация API, сервер жіберген оқиғалар, DOM оқиғалары, медиа бөліктері, XMLHttpRequest, ресурстар арасында бөлісу, файл API, RDFa, WOFF, HTTP, TLS 1.2 және ірі.

Егер сіз жеке веб-сайт жасағыңыз келсе, Веб-сайт платформаларының түрлері:

WordPress немесе WP-көптеген веб-сайттарды жасауға арналған ең ықпалды платформалардың бірі. Ол 62 тілде қол жетімді, бұл оны түсінуді жеңілдетеді және оны әлемнің түкпір-түкпірінен адамдар қолдана алады. Алайда, WordPress көмегімен өз сайтыңызды құру үшін сізге сарапшы болу қажет емес. Ол қарапайымдылығымен ерекшеленеді, сондай-ақ, талантыңыз мен тәжірибеңізді көрсету үшін тамаша платформа болып табылады.

WordPress арқылы жасалған сайт үш бөлімнен тұрады:

- WordPress-тің орнатылуы;
- wp-content папкасының құрамы: плагиндар, темалар, жүктелген файлдар;

- Контент сақталатын мәліметтер қоры.

WordPress пайдаланушыларының көпшілігі мәліметтер қорымен тікелей ешқашан жұмыс жасамайды. Олар сайттарының жұмыс жасауы үшін мәліметтер қорының тынымсыз жұмыс істейтінін білмеуі де мүмкін. Wordpress кез келген бетті көрсеткен кезде, ол мәліметтер қорына қосылады да, алдын ала автор енгізген контентті көрсетеді.

WordPress – GNU GPL лицензиясы аясында таратылатын, қайнар коды ашық, сайт контентін басқару жүйесі (CMS). PHP-де жазылған, дерекқор ретінде MySQL қолданады. Қолдану аясы – блогтардан бастап күрделі жаңалық порталдарына дейін сонымен қоса интернет-дүкен жасауға да болады. Қоса салынған «тақырыптар» және «қондырмалар» жүйесімен бірге сәтті архитектура кез келген жоба құруға мүмкіндік береді.

CMS дегеніміз сайтқа – тексттерді, суреттерді, видеоны жеңіл жолмен жүктеу үшін қолданылатын құрал. Яғни сайтта CMS бар болса, онда сіз осы сайтқа материалдарды көп қиналмай-ақ қоса аласыз.

CMS админкасы.

Сайтқа материалдарды қосу, арнайы, бөгде адамдар кіре алмайтын сайт админкасы арқылы жүзеге асады.

WordPress артықшылықтары мен кемшіліктерінің сипаттамасы.

WordPress артықшылықтары бар 6 тармақ тізімінде:

- Сайттың функционалдығын кеңейтетін толықтырулардың үлкен базасы.

- Өнім неғұрлым танымал болса, соғұрлым ол интернетте жазылады. Қателерді сипаттау, бір нәрсені қосу немесе жою. Сондықтан мәселені шешу қиын болмайды;

- Жылдам орнату, барлық заманауи хостингтер WordPress-ті жылдам орнатуды қолдайды;

- Интуитивті файл құрылымы және әкімшілік жолақ;

- Толығымен тегін және 10 жылдан астам уақыт бойы қолдау көрсетілетін қозғалтқыш;

- Ашық бастапқы код;

- Бір ғана кемшілігі-қолдану аясының шектеулілігі. Бұл блог қозғалтқышы және әрқашан пайдалы және қауіпсіз бола бермейтін қондырмаларды орнату арқылы одан да көп нәрсеге қол жеткізу керек.

Қорытындылай келе, CMS WordPress таңдау кезінде назар аудару керек сәттерді атап өтсек:

- Уақыт өте келе, сіз кем дегенде WordPress құрылымын түсінуді үйренуіңіз керек және қозғалтқышқа кодтарды жаза аласыз.

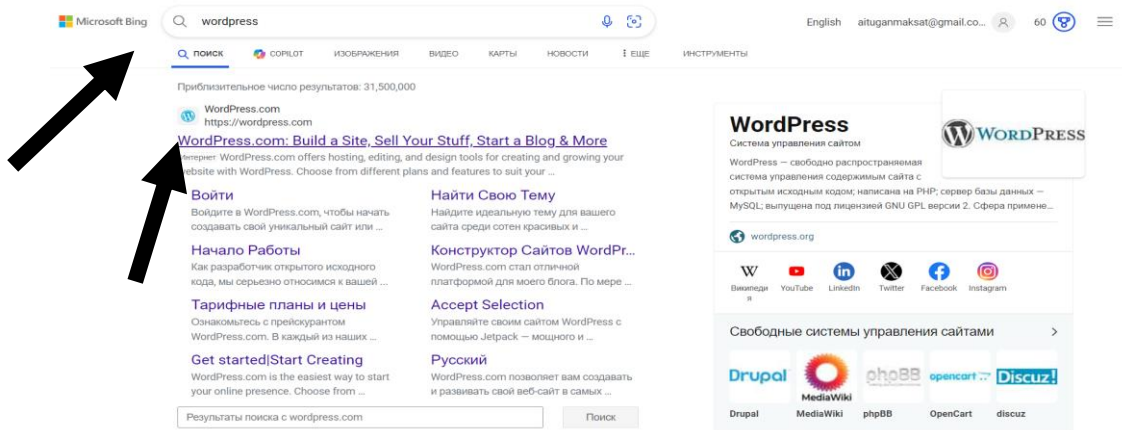
- Көптеген плагиндер мен тақырыптар сапалы емес, сондықтан өзіңізді қорғау үшін оларды ресми репозиторийден пайдаланыңыз.

WP-дің танымалдығы және еркін тарату кез келген адамға оны жүктеуге және сайтты кейіннен бұзу үшін осалдықты табуға мүмкіндік береді. Сондықтан сіз әрқашан қозғалтқыштың өзін, плагиндерді және тақырыптарды

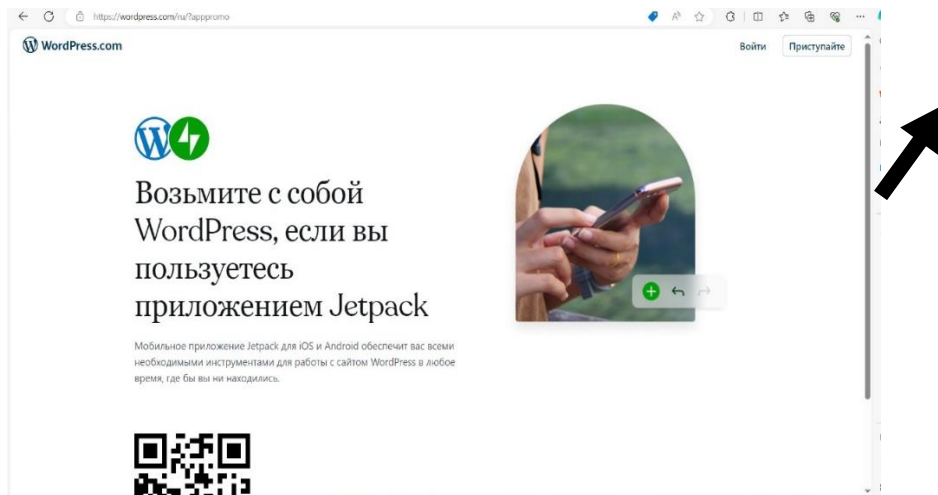
жаңартуыңыз керек. Егер плагинге қолдау көрсетілмесе, басқасына ауысуға кеңес береміз.

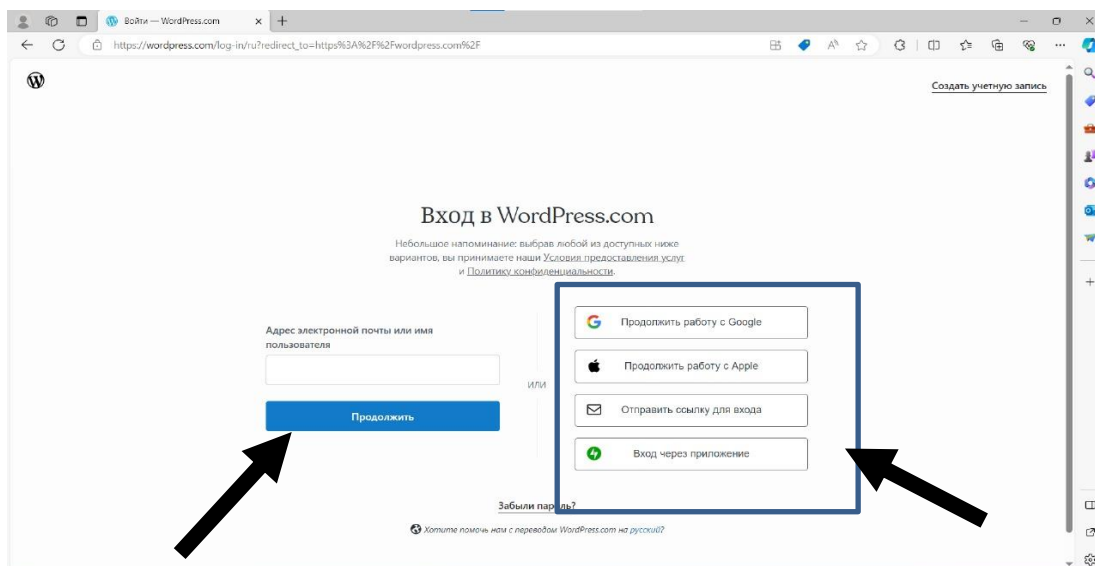
Осы тақырып бойынша Бағдарламалық қамтамасыз ету мамандығының, ET-05-22 тобының 2– курс студенті Айтуған Мақсаттың өз жұмысын ұсынды. Бұл жұмыста WordPress-те жұмыс жасау және домен арқылы кіріп, сайт жасауды көрсетеді. Сайттың мақсаты интернет дүкен арқылы ноутбуктермен таныстыру және оларды сату жолдары.

1. Ең алдымен өзіміздің браузерге кіріп WordPress сайтын іздейміз.

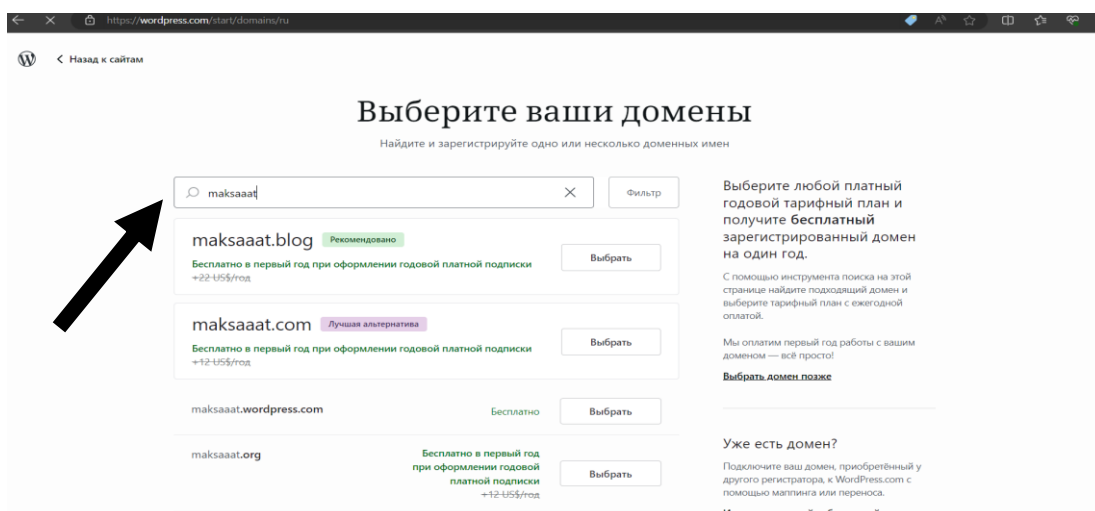

2. Сайтқа кірген соң «Войти» батырмасын басып, сайтқа тіркелеміз.

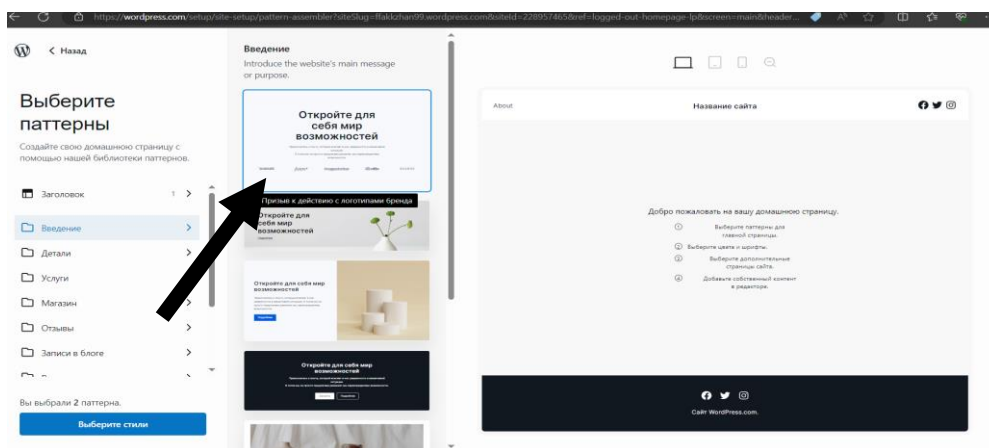

3. Тіркелген сон бізден осылай домен сұрайды, өзіміз қалаған доменді жазамыз.

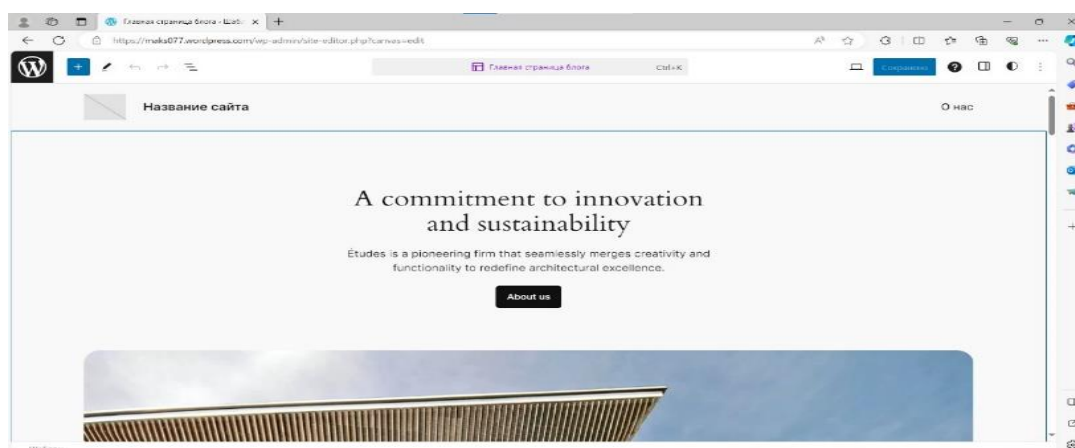

4. Осылайша бізге көптеген шаблондар ұсынады. Өзімізге ұнаған шаблонды таңдаймыз.

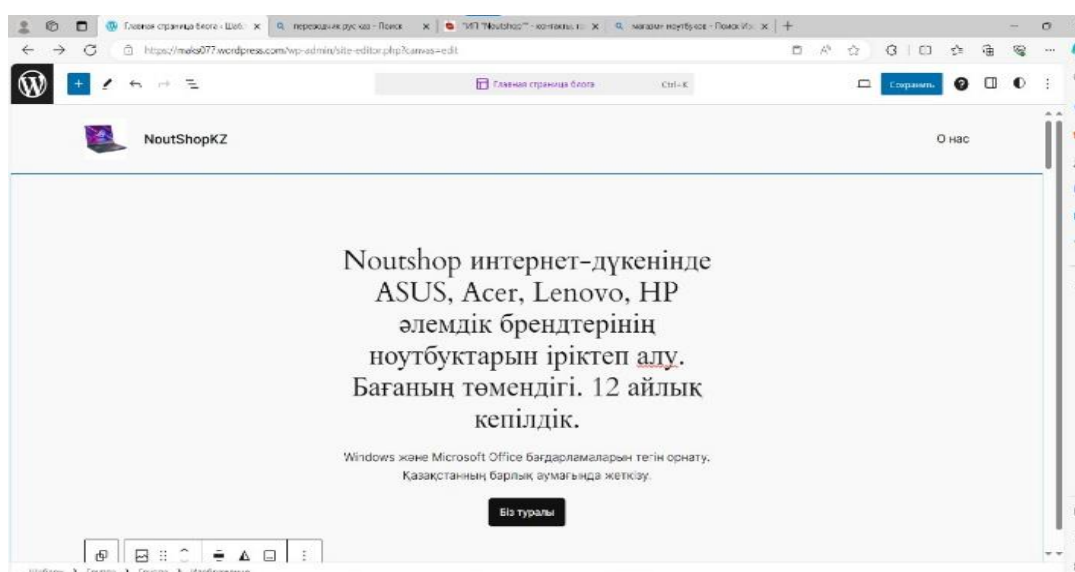

5. Сайттағы тексттері өзімізге ұнайтындай етіп өзгертіп, сайтты дайындаймыз.

Сайттың алғашқы көрінісі:

Дайын болған сайт:

Сонымен қатар сайтқа <https://maks077.wordpress.com/> деген доменді қойдық.

Қолданылған әдебиеттер

1 Беликова С.А. Основы HTML и CSS: проектирование и дизайн веб-сайтов: учебное пособие по курсу «Web-разработка»: Южный федеральный университет. – Ростов-на-Дону; Таганрог: Южный федеральный университет, 2020. – 176 с.

2 Бардзелл Дж. Macromedia Dreamweaver MX 2004 с ASP, ColdFusion и PHP. Из первых рук (+ CD-ROM); Эком. – М., 2016. – 560 с.

ҒТАМР 44.29.01

АДИАБАТТЫҚ КРИОГЕНДІК ЭНЕРГИЯ САҚТАУ

С.С. Төлеуов

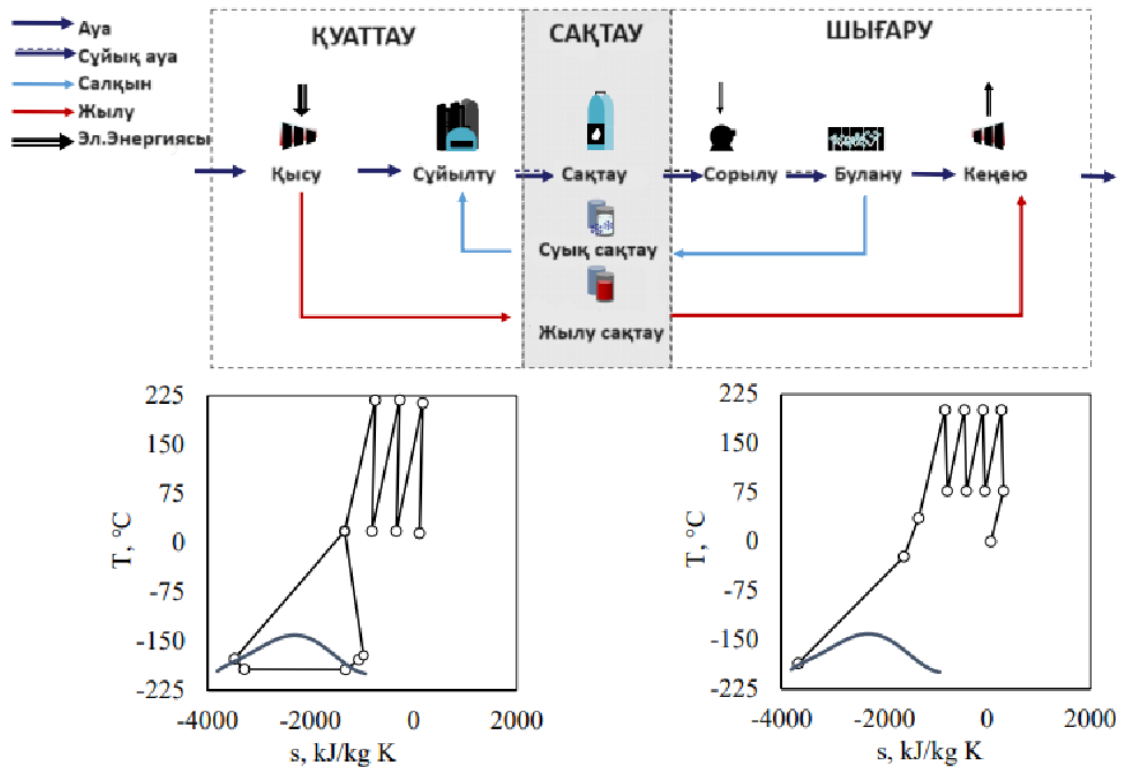
Магистрант, Сафи Утебаев университеті, Атырау қ.

Желілік масштабтағы энергияны сақтау жүйелері жаңартылатын энергия көздерінен электр энергиясын өндірудің жоғары үзілісті үлесінің артуымен қауіпсіз электрмен жабдықтауды қамтамасыз ету мақсатында электр желілерінің операторларына қажетті икемділікті қамтамасыз етуге қабілетті. Криогендік энергияны сақтау (КЭС) – бұл электр энергиясын сұйытылған газ түрінде сақтайтын, айдалатын гидро сақтау және сығылған ауа энергиясын сақтау сияқты бәсекелес технологияларға қарағанда энергия тығыздығын едәуір жоғарылатуға мүмкіндік беретін және технологияны жалпы географиялық шектеулерден босататын желілік масштабтағы энергияны сақтау тұжырымдамасы. Соңғы кездері КЭС өзінің тиімді сипаттамаларына, мысалы, циклдің ұзақ қызмет ету мерзіміне, сақтаудың төмен шығындарына және жетілген компоненттерден тұратындығына байланысты зерттеулер мен қолдануда көп көңіл бөлді.

Түйін сөздер: криогендік энергия сақтау, сұйық ауа энергиясын сақтау, сұйытылған табиғи газ.

Адиабаттық криогендік энергияны сақтау жүйелері.

Криогендік энергияны сақтау (КЭС) жүйелерінде электр энергиясының көп мөлшері криогенді температурада сұйытылған газ түрінде сақталады (<-150 °C). КЭС көбінесе *сұйық ауа энергиясын сақтау (САЭС)* деп аталады, өйткені ауа немесе ауа компоненттері әдетте жұмыстық және сақтаушы дене ретінде пайдаланылады. Адиабаттық КЭС жүйесінің интеграцияланған жұмыс әдістері (зарядтау, сақтау және шығару) 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1. Адиабаттық КЭС жүйесінің жұмыс істеу қағидасы және қуаттау мен қуат шығарудың T, s диаграммасы.

Энергияны көп қажет ететін сұйылту процесі КЭС қуаттау процесін құрайды. Сұйылту процесінде газ алдын-ала өңделеді, сығылады, салқындатылады және қажетті температураға жеткенше кеңейеді. Сұйытылған газ (криоген) қоршаған ортаның қысымында және өте төмен температурада (мысалы, -194°C) бөлек жылу оқшауланған сақтау ыдысында сақталады. Сұйылту кезінде қысу процесі бөлек ұсынылады, өйткені адиабаталық КЭС-те қысу жылуы қалпына келтіріліп, шығару процесінде пайдалану үшін жиналады.

Энергияны шығару процесінде сұйытылған газ криогендік сорғымен суперкритикалық қысымға дейін айдалады (мысалы, 150 бар), буланып, қызып кетеді. Қызып кету процесінде газға берілетін жылу энергиясын қоршаған орта (мысалы, 15°C), ішкі жылу сақтау (мысалы, 200°C), жану процесі (мысалы, $> 800^{\circ}\text{C}$) немесе қалдық жылу көзі (мысалы, 350°C) қамтамасыз ете алады. Жоғары қысымды жоғары температуралы газ жүйе тұтынатын электр энергиясының бір бөлігін өндіретін детандерлер сериясына беріледі.

Булану процесінде қабылданбаған төмен температуралы эксергияны (немесе «салқын») қалпына келтіруге және сақтауға болады. Сұйылту (қуаттау) процесіне қосымша төмен температуралы эксергия берілгенде, сұйытылған ауа мөлшері артады. Тоңазытқышта сақтау және қалпына келтіру болмаса, КЭС жүйелерінің екі бағыттағы тиімділігі 30% – дан аз болар еді. Автономды адиабаталық КЭС жүйелері екі бағытта да 40-50% тиімділікке қол жеткізеді [1][2]. Жылу энергиясын сыртқы жылу және суық көздермен біріктіру бұл көрсеткішті 70% – дан астамға дейін айтарлықтай арттыруы мүмкін.

Қуаттау, сақтау және энергияны шығару процесстерін келесі бөлімдерде толығырақ қарастырамыз.

Қуаттау процесі.

КЭС өнімділігі үшін сұйылту процесінің маңыздылығы [3] жүйенің «негізгі бөлігі» ретінде қарастырылды, өйткені түсіру түйіні салыстырмалы түрде қарапайым және тиімді. 1940 жылдардан бастап ауаны сұйылту коммерциялық сипатқа ие болғанымен [6], КЭС жүйелерін зарядтау процесі әлі де жетілдіруді қажет етеді [7]. Қосымша төмен температуралы эксергия болған кезде, мысалы, тоңазытқышта сақтау арқылы сұйылту процесінің өнімділігі айтарлықтай жақсарады [4, 5]. Алғашқы пилоттық қондырғыны сынау кезінде жасалған маңызды тұжырымдардың бірі-қалпына келтіру және суық сақтау арқылы жүйенің тиімділігін арттыру [9]. Осылайша, сұйылту процесінің режимдерін таңдау Жалпы жүйенің термодинамикалық және экономикалық көрсеткіштеріне әсер етеді.

Қазіргі уақытта әртүрлі сұйылту процесстері қолданылады. Бірінші өнеркәсіптік және қарапайым конфигурация-Линде процесі. Осылайша, тазартылған ауа қысылады, салқындатылады және изоэнтальпиялық кеңею үшін дроссель клапанына беріледі, ауаны қажетті температураға жеткізеді [8]. Қазіргі уақытта газды сұйылтуға неғұрлым күрделі процесстер қол жеткізеді [10]. Клод процесі және оның модификациялары тиімділігінің жоғарылауына байланысты коммерциялық ауаны сұйылту қондырғыларында жиі қолданылады [11].

Сақтау процесі.

Қалпына келтіру және суық сақтау болмаса, адиабаталық КЭС тиімділігі 35%-дан төмен болады [5]. Тоңазытқыш қоймасындағы температура криогендік температура (түсіру процесі) мен қоршаған орта температурасы (қуаттау процесі) арасында циклдік түрде өзгереді. Түсіру процесінде пайда болатын төмен температуралы энергияны тиімді алу және сақтау үшін сақтау ортасының сипаттамалары маңызды рөл атқарады. Қарастырылған әдебиеттерден тоңазытқыш қоймасының конфигурациясының екі түрін ажыратуға болады:

1) қайталама жұмыс сұйықтығы ретінде құрғақ ауасы бар кварц қиыршық тас негізіндегі үйінді қабатта сақтау;

2) сұйықтықты метанол және пропан (немесе R218) бар екі резервуарда екі түрлі температура деңгейінде екінші жұмыс сұйықтықтары мен сақтау ортасы ретінде сақтау.

Тоңазытқыш қоймасының соңғы конфигурациясы (2) 1997 жылы Hitachi, Ltd. суықты қалпына келтіру және сақтаудың алғашқы тұжырымдамасын әзірлеп және патенттегеннен басталады [15]. Кейіннен бұл тұжырымдаманы Highview Power Storage Ltd компаниясы монолитті қиыршық тас қабаты үшін қабылдады. Тығыздалған қабатты (PBCS) тоңазытқыш қондырғыларындағы қиыршық тастардың жоғары тығыздығы мен меншікті жылу сыйымдылығы жоғары энергия тығыздығын қамтамасыз етеді. PBCS сақтау материалдарының кең спектрін қолдана отырып жасалуы мүмкін. Жоғары тығыздықтағы Полиэтилен мен полипропилен PBCS-де (pebbles in packed bed cold storage)

қолдануға жарамды деп бағаланды, ал металдар жарамсыз деп танылды. PBCS динамикалық бағалауы жүктеу және түсіру процесі арасындағы динамикалық цикл сұйырту процесіне қажетті жұмысты стационарлық режимдегі талдаумен салыстырғанда қажетсіз 25%-ға арттыратынын көрсетті.

Сақталатын төмен температуралы энергияның көп мөлшеріне байланысты қауіпсіз (улы емес және жанбайтын) және арзан суық сақтау материалдарына артықшылық беріледі [3, 15 б.]. Тоңазытқыш қоймасының конфигурациясы көптеген басылымдардың тақырыбы болды. Тоңазытқыш сақтау сипаттамалары (мысалы, температура, минималды қысу температурасы және CS қысымының төмендеуі) сақтау материалына қарамастан, бүкіл жүйенің RTE-ге («roundtrip efficiency» – алға-артқа сапар тиімділігі) үлкен әсер етеді [15]. Жүйелік деңгейде төмен температуралы энергияны қалпына келтіру жылдамдығы және тоңазытқышта сақтау шығындары маңызды.

Қуатты шығару процесі.

Энергетикалық циклдар екі жылу цистернасы арасындағы температура градиентімен басқарылады: жылу таратқыш және жылу көзі [4]. Сұйырту кезінде криогенмен (сұйық газбен) «зарядталған» электр энергиясын криоген жылу таратқыш ретінде әрекет ететін суық энергия өндіру циклінде ішінара қалпына келтіруге болады. Әр түрлі жылу көздерін қолдануға болады: қоршаған ортаның жылуы, төмен/жоғары сортты шығатын жылу немесе жану жылуы [6, 12]. Криогенде сақталған төмен температуралы энергияны алудың әртүрлі әдістері Қытайда, АҚШ-та және Бельгияда жарияланды [10, 14, 1]. Барлығы электр энергиясын өндірудің үш түрлі әдісін және олардың комбинациясын ажыратуға болады [4]:

1) «тікелей кеңейту» алдын ала сығылған, буланған және қызып кеткен криогеннің тікелей кеңейту кезінде энергия өндіруді білдіреді [8]. Осылайша, криоген Ренкин циклінің жалғыз жұмыс сұйықтығы ретінде қызмет етеді.

2) криогеннен басқа екінші жұмыс сұйықтығын қолданатын криогеннен суық эксергияны алу әдістері «жанама» деп аталады:

а). «Ренкин жанама циклі» – суық энергияны жанама өндірудің ең жиі қарастырылатын әдісі [10, 1, 6, 13]. Осылайша, криогендік сұйықтық циклдің жылу таратқышы ретінде әрекет етеді, ал жұмыс сұйықтығын буландыру үшін жылу қоршаған ортамен немесе басқа жылу көзімен қамтамасыз етіледі.

б). «Жанама Брайтон» циклінің бөлігі ретінде криоген сығымдау жұмысын азайту үшін газды салқындатады, тығыз газ одан әрі қызады және кеңейіп, газ турбинасында білік жұмысын жасайды [12, 13].

3) үш әдістің комбинациясын «аралас әдіс» деп атауға болады [6, 12].

Энергетикалық циклдардағы суық энергияны алу әдістері көбінесе СТГ (сұйытылған табиғи газ) қайта газдандыру контекстінде талқыланады. СТГ қайта газдандыру кезінде бөлінетін төмен температуралы эксергия әдетте қосымша мақсатқа қызмет етпейді. Керісінше, КЭС жүйелерінде булану процесінде бөлінетін суық энергия жинақталып, кейінгі зарядтау процесі үшін берілуі мүмкін. Осылайша, жанама әдістер (2.-3.) жүйеде суықты қалпына

келтірумен және сақтаумен тікелей бәсекелестікте. Сұйық ауаның тікелей кеңеюі ғана ескерілді.

Қолданылған әдебиеттер

1 Chen H., Cong T.N., W. Yang, C. Tan, Y. Li and Y. Ding, «Progress in electrical energy storage system: A crytical review,» Progress in Natural Science, 19(3):291-312, 2009.

2 Edberg O., Naish C. «Energy Storage and Management Study,» AEA Technology plc, Ayrshire, ED47766 (4), 2010. References 128.

3 Li Y. «Cryogen Based Energy Storage: Process Modelling and Optimization.,» University of Leeds, Dissertation, Leeds, 2011.

4 Hamdy S., Morosuk T., Tsatsaronis G. «Cryogenics-based energy storage: Evaluation of cold exergy recovery cycles,» Energy, 138:1069-1080, 2017.

5 Stöver B., Rehfeldt S., Alekseev A., Stiller C. «Process Engineering and Thermodynamic Evaluation of Concepts for Liquid Air Energy Storage,» Duisburg, Pullach, Germany, 2013.

6 Li Y., Chen H., Ding Y. «Fundamentals and applications of cryogen as a thermal energy carrier: A critical assessment,» International Journal of Thermal Science, 49(6):941-949, 2010.

7 Hamdy S., Moser F., Morosuk T., Tsatsaronis G. «Exergy-Based and Economic Evaluation of Liquefaction Processes for Cryogenics Energy Storage,» Energies, 493:1-18, 2019.

8 Kerry F.G. Industrial gas handbook: gas separation and purification, Boca Raton, Florida, USA: Taylor & Francis Group, LLC, 2007.

9 Morgan R., Nelmes S., Gibson E. «An analysis of a large-scale liquid air energy storage system,» in Proceedings of the Institution of Civil Engineers – Energy, 168(2):135-144 2015.

10 Ameel B., T'Joel C., K. De Kerpel, P. De Jaeger, H. Huisseune and M. Van Belleghem, «Thermodynamic analysis of energy storage with a liquid air Rankine cycle,» Applied Thermal Engineering, 53:130-140, 2013.

11 Barron R.F. Cryogenic Systems, Second Edition ed., New York: Oxford University Press, Clarendon Press, Oxford, 1985.

12 Kantharaj B., Garvey S., A. Pimm, «Thermodynamic analysis of a hybrid energy storage system based on compressed air and liquid air,» Sustainable Energy Technologies and Assesments, 11:159-164, 2015.

13 Szargut J., Szczygiel I. «Utilization of the cryogenic exergy of liquid natural gad (LNG) for the production of electricity,» Energy, 34(7):827-837, 2009.

14 Chai L., Jiu J., Wang L., Yue L., Yang L. «Cryogenic energy storage characteristics of a packed bed at different pressures,» Applied Thermal Engineering, 63:439-446, 2014.

15 Wakana H., Chino K., Yokomizo O. «Cold heat-reused air liquefaction/vaporization and storage gas turbine electric power system». USA Patent US 20010004830 A1, 2001.

ҒТАМР 20.23.25

«АҚЫЛДЫ ЖОЛ» АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҮЙЕСІ

А.О. Абсадыкова

*Студент, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

Интеллектуалды көлік жүйесін (ИКЖ) жол саласына енгізу мәселесі әлемде өзекті және кеңінен талқылануда, себебі осы типтегі жобалар жоғары өтімділігі арқылы көптеген инвесторлардың назарын аударады. «Ақылды» жол өз функцияларын ешқандай ақысыз және автономды түрде атқарады. Бұл қазіргі инфрақұрылымға қарағанда әлдеқайда арзан әрі тиімді. Қазіргі таңда көптеген елдерде осы мәселені талқылауға үнемі конференциялар өткізіліп тұрады. Сондай-ақ, интеллектуалды жол бақылау технологиялары қарқынды деңгейде дамып, жетілдіріліп келе жатыр. Көптеген авторлар ИКЖ-сін қолданысқа енгізу мегаполистердегі кептелістерді бірнеше есеге қысқартады (бастапқы кезеңде 30%-ға дейін болжам жасалады), жол қауіпсіздігін күшейтеді, жүргізушілер үшін жол жүру жайлылығын айтарлықтай арттырады. Бұл автокөлік жүргізушілері үшін тұтынылатын жанармайды 30%-ға азайту арқылы уақыт пен ақшаны үнемдеуді білдіреді. Сондай-ақ, ИКЖ-ні іске асыру көптеген экологиялық және әлеуметтік мәселелердің шешімдері болуға үлкен мүмкіндігі бар. ИКЖ-бұл әлеуметтің қоршаған ортаға тигізетін салдарын азайтудың жолы.

Түйін сөздер: Intel® технологиялары, Edge Computing жасанды интеллект, CERA, Dynamic Paint, Cooperative Intersection Safety, Smart Intersection, Solar Roadways, Solar pond.

Үкімет пен көлік органдары ақылды жол технологиясының құндылығын түсінеді. Алайда, ақылды қаланың инфрақұрылымын кең көлемде дамыту қымбат және күрделі болуы мүмкін. Басшылар ақылды жол жобаларын ірі инвестициялар мен ауқымды күш-жігердің негізін құра отырып, бастапқы құндылықты қамтамасыз ете алатын шағын инвестициялық, тар ауқымды бастамалардан бастап кезеңдерге бөле алады.

Моторлы ұтқырлықтың басында автомобильдер қол жетімді болды, бірақ қолайлы жол инфрақұрылымы болған жоқ; алғашқы жеке көліктер ат арбаларына қарағанда айтарлықтай тиімді болған жоқ. Бірте-бірте билік жол

инфрақұрылымына салынған ірі инвестициялар ғана халыққа жаңа көлік технологияларын пайдалануға көмектесетінін түсінді.

Сол сияқты, қазіргі үкіметтер мен қалалық көлік органдары ақылды жолдардың мобильділік инновациясының маңызды платформасы ретінде маңыздылығын түсіне бастайды. Ақылды жолдар ақылды машиналарды іске қосады, жүргізушілердің мүмкіндіктерін кеңейтеді және үкіметтерге бұрын-соңды болмаған көрініс пен автомобиль қозғалысының жарқын бейнесін бақылауды қамтамасыз етеді.

Ақылды жол – бұл адам мен көліктің жолмен және жолдың қоршаған ортамен (ауа-райы жағдайын талдау: температура және т.б.) әрекетесуінің тұжырымдамаларын жүзеге асыратын кешенді жүйе, барлық инженерлік жүйелердің автоматтандырылған режимінде ішкі және сыртқы жағдайларға сәйкес барлық жұмыс режимдері орнатылады және бақыланады.

Ғылыми ортада және нормативтік құжаттарда интеллектуалды көлік жүйесі термині жиі кездеседі – бұл іске асыруды қамтамасыз ететін телематикалық көлік жүйесі ақпаратты өңдеу және оңтайлы ақпаратты әзірлеу бойынша күрделілігі жоғары функцияларды шешімдер мен басқару әсерлерін айтамыз. Мұнда телематикалық қабілет ұғымы – бұл жүйелер жолдың жай-күйі туралы ақпаратты жинауды, өңдеуді, беруді және көрсетуді қамтамасыз етеуін, сонымен қатар оның ішінде кептелістердің, апаттардың, жабын ақауларының болуын анықтайды.

Қазіргі заманғы жол-бұл ең алдымен күрделі жүйе, бірінші ретте әр түрлі мақсаттағы ішкі жүйелердің жиынтығы. Бұл жүйені ыңғайлы пайдалану үшін, жолда болып жатқан нақты жағдайлар және оларға тиісті түрде жауап беруге қабілетті автоматтандырылған жоғары технологиялық құрылғылардың болуы қажет.

Тиімді жолдар мен автомобиль жолдарын дамытуды қажет ететін қалаларға жаңа қысым болғандықтан, жаңғырту үшін зияткерлік инфрақұрылым қажет. Интернет заттары технологиясы негізінде салынған ақылды қалалық жолдар қалаларға күнделікті трафикті басқаруды жақсарту және ұзақ мерзімді көлік қажеттіліктеріне бейімделу үшін мәліметтер жинауға және талдауға мүмкіндік береді. Сенсорлардың, камералардың және интернет заттардың радарларының көмегімен деректерді нақты уақыт режимінде талдауға болады және шамадан тыс жүктелген жолдарды жақсарту және көлік ағынын оңтайландыру үшін қолданылады. Деректер бұлтқа ұзақ мерзімді талдау үшін жіберілуі мүмкін, бұл СО₂ шығарындыларын азайту немесе жол жағдайын жақсарту сияқты әрекеттер үшін маңызды ақпарат береді.

Шекаралық есептеу ақылды және қосылған жолдар үшін көптеген мүмкіндіктер ашады. Бұл адаптивті бағдарламалар мен интеграцияланған жолдар сияқты интеллектуалды жол инфрақұрылымын қамтамасыз ететін аналитика мен жасанды интеллект үшін кідірісті қамтамасыз етеді. Мысалы, бағдарламалар қозғалыс ағынын көбейту арқылы сенсорлық мәліметтер негізінде уақытты автоматты түрде реттей алады немесе жолдағы басқаларды қауіпті жүргізушілерден қорғауға көмектесетін сигналдарды өзгерте алады.

Қазіргі заманғы қаланың табысты және серпінді дамуы үшін оның қажеттіліктеріне сәйкес келетін көлік жүйесі керек. Мұндай көлік жүйесі қаланың жолаушылар және жүк тасымалына қажеттілігінен бір қадам басып озуы тиіс. Халықаралық тәжірибеде қала жолдарының толып кету проблемасын, қалалық жолаушылар көлігімен тығыздықты арттырмай және жол жүрісін тиімді басқаруға қабілетті интеллектуалды көлік жүйесі (ИКЖ) технологияларын (1-сурет) қолдану арқылы шешіледі.

ИКЖ – жол қозғалысын басқару, көліктің барлық түрлерінің (жеке, қоғамдық, жүк) жұмысын мониторингтеу және басқару, өңір аумағында көліктік қызмет көрсетуді ұйымдастыру туралы азаматтар мен кәсіпорындарды хабардар ету міндеттерін шешетін өзара байланысты автоматтандырылған жүйелер кешені.

Сурет 1. Көлікті басқарудың интеллектуалды жүйесінің ақпараттық ағындардың бағыттары.

ИКЖ енгізуде күтіледі:

- жол қозғалысы қауіпсіздігін арттырады;
- көше-жол желісінің өткізу қабілетін арттырады;
- жол қозғалысы қатысушыларына қызмет көрсету сапасын арттырады;
- көлік ағындарының қоршаған ортаға зиянды әсерін азайтады;
- көліктің жұмыс істеу тиімділігін арттырады;
- қаланың инвестициялық және туристік тартымдылығы артады.

Нақты көлік жүйелерінің пайда болуымен бірге жүретін негізгі тезистер:

- жол қозғалысы қатысушыларына және қозғалысты басқару орталығына жаһандық ақпарат пен білім беру;
- өмір салтын жақсарту және экономиканың тиімділігін арттыру;
- жұмыс қауіпсіздігін арттыру және экологиялық жағдайларды жақсарту.

Бірінші кезеңде өткен ғасырдың алпысыншы және жетпісінші жылдары негізгі принциптер сыналды. Мысалы, «қозғалысты басқарудың кешенді жүйесі» жобасында шамамен 30 км жер туралы айтылды. Бұл жағдайда жүргізуші баратын жерін көрсетеді, ал орталық компьютер оған жедел көлік жағдайына байланысты оңтайлы қозғалыс бағытын хабарлайды. Көлік құралдары қарапайым дисплеймен жабдықталған және жол бойында орналасқан радиомаяк жүйесі арқылы басқару орталығымен екі бағытта да байланыс орнатқан. Сонымен бірге, АҚШ-та жол бойында орналасқан ақпараттық тақталардың көмегімен көлік ағынына әсер ету мүмкіндігі сыналды, ал Еуропада олар көлік ағындарын басқарудың интегралды орталықтарын құра бастады.

Терминология тұрғысынан АҚШ пен Жапонияда осы жүйелер үшін «интеллектуалды көлік жүйелері» («Intelligent Transportation Systems» – ИКЖ) ұғымы пайдаланылды, ал Еуропада көп жағдайда «көлік телематикасы» ұғымы қолданылды. Бұл атау «Телекоммуникация» және «Информатика» сөздерін қосу арқылы пайда болды және екі саланың да тығыз байланысын көрсетеді. «Транспортты телематика» ұғымының ең сәтті анықтамаларының бірі келесідей:

Көлік телематикасы ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды көлік ағындарының қозғалысын ұйымдастырумен біріктіреді, осылайша қолданыстағы көлік инфрақұрылымының өткізу қабілеті артады, қозғалыс қауіпсіздігі артады және жолаушылардың психологиялық жайлылығы артады.

Қорытынды.

Қазіргі уақытта, шетел елдерінде жол жүйесін интеллектуалды жетілдірудің жоғарыда аталған мысалдарын ішінара немесе толығымен жүзеге асыратын көптеген ИКЖ прототиптері бар. Бұл Токиодағы көлік ағынының тығыздығын анықтайтын ультрадыбыстық датчиктер, нақты уақыт режимінде жұмыс істейтін Бейжіңдегі «ақылды» бағдарламалар (қаладағы кептелістерді 30%-ға қысқартқан), Чехиядағы «ақылды» бағдарламалар жүргізуші жылдамдық режимін бұзса, қызыл белгімен ескерту беріледі. Ресейде бұл технологиялар Мәскеу, Санкт-Петербург, Қазан сияқты ірі қалаларда ғана белсенді қолданылады. Басқа қалаларда бұл технология күнделікті қолдануға белсенді түрде енгізілуде және уақыт өте келе интеллектуалды көлік жүйесінің технологияларын қолдану тәжірибесі бүкіл елге таралады.

Осы мақаланы қорытындылайық. Мақаланың тақырыбы өзекті және практикалық маңызы бар екені сөзсіз, өйткені мақалада қолданылатын дереккөздердің өкілдігі мен өзектілігі оқырманға ИКЖ дамуының қазіргі деңгейі туралы пікір қалыптастыруға және оның перспективаларын көруге мүмкіндік береді. Авторлардың пікірінше, көлік жүйелерінің энергетикалық дербестігі тұрғысынан ең перспективалы бағыт – «күн» және «пьезоэлектрлік» энергетиканы дамыту. Мұны осы саладағы технологиялардың даму динамикасы, фото және пьезоэлементтердің пайдалану сипаттамаларының үнемі арзандауы және жақсаруы көрсетеді.

Авторлар жол құрылысында «ақылды материалдарды» пайдалануды келесі перспективалы бағыт деп санайды. Ғалымдар үшін де үлкен қызмет саласы бар: материалтанушылар, химиктер және т.б. мысалы, альбедро жол жабынын басқару туралы жоғарыда айтылды. Мұнда спектрлік басқарылатын материалдар бойынша жұмыстарды дамыту және қолдану мүмкіндігі бар. Сондай-ақ, материалдарды жол жабынының жай-күйінің датчигі ретінде пайдалануға болады, ал ақпарат көзі олардың меншікті жылу сәулелену спектрі болуы мүмкін. Бұл жол жабынын бақылау әдістерін байыта алады.

Интеллектуалды көлік жүйесін әртүрлі бейіндегі жоғары білікті мамандарды салу және пайдалану үшін талап ететін жоғары технологиялық объект болып табылатындықтан, авторлар автожол бейінінің жоғары оқу орындарында «ақылды жолдар» тұжырымдамасы шеңберінде заманауи ғылыми-білім беру кешені болып табылатын «ақылды километр» жобасын іске асыруды ұсынады. Мұндай жоба құрылыс кезеңінде (жобалаудан бастап пайдалануға беруге дейін) студенттерді автожол құрылысының заманауи технологияларын игеруге назар аударуға мүмкіндік береді. Осы жүйе пайдалануға берілгеннен кейін ЖОО оқу қызметі үшін де, ғылыми-зерттеу жұмыстары үшін де базалық алаң болып табылатын заманауи оқу-білім беру және ғылыми кешенін алады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Комаров В.В., Гараган С. Телематикалық көлік жүйелерінің интеллектуалды міндеттері және интеллектуалды көлік жүйесі // Т-Comm: Телекоммуникации және транспорт. 2012, Т. 6, № 4. – 34-38 б.

2 Алтухова Ю.В., Тонейн З.Г. Көліктегі Интеллектуалды ақпараттық жүйелер // «Интеллектуалды ақпараттық жүйелер: тенденциялар, мәселелер, «ИАЖ-2015» III аймақтық сырттай ғылыми-практикалық конференциясының материалдарының келешегі» жинағы. – Оңтүстік-батыс мемлекеттік университеті, 2015. – 19-25 б.

3 Ананд П., Навин Ч., Альфред Д., Мин Х. Ақылды автомобиль коммуникациялары // Ақылды автомобиль желілері және коммуникациялар, 2017. 1-20 б.

4 Дергунов С.А. Орехов Е.С. Бородин Болашақтың жолдары – өзгеріс жолдары // Ғылымдағы инновациялар. 2014. № 30-1. – 96-109 б.

6 Кельбах С. Ресейдің ақылы автомобиль жолдары желісіндегі ИКЖ // көлік стратегиясы. – XXI ғасыр. 2014, № 27. – 89 б.

ГТАМР 38.61.01

БАЛҚАШ СУ ЭКОЖҮЙЕСІНЕН БӨЛІНІП АЛЫНҒАН ЦИАНОБАКТЕРИЯЛАРДЫҢ ӨСУІНЕ ТЕМПЕРАТУРА ӘСЕРІН ЖӘНЕ ПИГМЕНТТІК ҚҰРАМЫН ЗЕРТТЕУ

Л. Асылбекқызы

Магистрант, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Зерттеу Балқаш көлінің экожүйесінің цианобактерияларының өсуіне және пигменттік құрамына температураның әсерін талдауға арналған. Үлгілер көлдің әртүрлі нүктелерінен жиналып, биологиялық зертханаларда әртүрлі температурада бақыланатын жағдайларда өсірілді. Нәтижелер температура факторлары цианобактериялардың өсуіне айтарлықтай әсер ететінін көрсетті. Пигмент құрамын талдау температуралық жағдайға байланысты хлорофилл, каротиноидтар және фикоцианиндердің құрамындағы өзгерістерді анықтады. Алынған нәтижелер су экожүйесін және цианобактериялардың қоршаған ортаның өзгеруіне бейімделу стратегияларын зерттеу кезінде температура факторларын есепке алудың маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: цианобактериялар, температураға әсер ету, хлорофилл, бейімделу, өсу, фикоцианин.

Су экожүйелері өзінің бірегей табиғатына байланысты экология және биология саласындағы ғылыми зерттеулердің назарын арттыру нысаны болып табылады. Олар әртүрлі организмдер өзара әрекеттесетін күрделі жүйелер, сонымен қатар температура мен жарық сияқты қоршаған орта факторлары. Су экожүйелерінің маңызды элементі цианобактериялар немесе көк-жасыл балдырлар болып табылады, олар заттардың айналымында маңызды рөл атқарады және су қауымдастықтарында биологиялық тепе-теңдікті қамтамасыз етеді [1].

Цианобактерияларды зерттеудің қызықты аспектілерінің бірі олардың температураның өзгеруіне және қоршаған орта әсерінен пигмент құрамының өзгеруіне реакциясы болып табылады. Орталық Азияда орналасқан Балқаш көлінің экожүйесін зерттеу контекстінде бұл аймақтың бірегей табиғи жағдайларын ескере отырып, бұл әсіресе өзекті болып табылады [2].

Бұл зерттеудің мақсаты Балқаш көлінің су экожүйесінен оқшауланған цианобактериялардың өсуі мен дамуына температураның әсерін зерттеу. Сонымен қатар, біз әртүрлі температура жағдайында осы микроорганизмдердің пигменттік құрамының өзгеруін де қарастырамыз.

Температураның өзгеруіне және пигмент құрамының өзгеруіне цианобактериялардың жауабын түсіну су экожүйелеріндегі биологиялық процестерді тереңірек түсіну үшін ғана емес, сонымен қатар климаттық факторлар мен антропогендік әсерлердің әсерінен болуы мүмкін өзгерістерді болжау үшін де маңызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Температураның цианобактериялардың өсуі мен дамуына әсерін зерттеу үшін зерттеу нәтижелерінің максималды дәлдігі мен сенімділігін қамтамасыз ететін бақыланатын эксперименттік жағдайлар жасалды. Осы мақсатта осындай эксперименттер жүргізу үшін арнайы жабдықталған стационарлық биологиялық зертханалар пайдаланылды.

Біріншіден, тәжірибені бастамас бұрын Балқаш көлінің су экожүйесіне тән әртүрлі климаттық жағдайларды жақсы көрсететін оңтайлы температура диапазоңдары таңдалды. Бұл нақты жағдайға жақын жағдайлар жасауға және цианобактериялардың температураның өзгеруіне реакциясын барынша дәл зерттеуге мүмкіндік берді.

Содан кейін биологиялық зертханаларда температура параметрлерін кең ауқымда бақылауға мүмкіндік беретін арнайы жағдайлар жасалды. Осы мақсатта инкубаторлар мен термостаттар жоғары дәлдікпен тұрақты температуралық жағдайларды сақтау мүмкіндігімен пайдаланылды. Бұл эксперимент кезінде температура өзгерістерінің қатаң бақылануын және алдын ала белгіленген параметрлер шегінде болуын қамтамасыз етті.

Зерттеу нәтижелеріне ықтимал сыртқы әсерлерді азайту үшін барлық эксперименттер бірдей жағдайларда жүргізілгенін атап өту маңызды. Сонымен қатар, статистикалық маңызды деректерді алу және алынған нәтижелердің сенімділігін растау үшін әрбір тәжірибе бірнеше рет қайталанды.

Осылайша, стационарлық биологиялық зертханаларда бақыланатын тәжірибелік жағдайларды пайдалану дәл және сенімді нәтижелерді алуға мүмкіндік берді, бұл Балқаш көлінің су экожүйесінде цианобактериялардың өсуі мен дамуына температуралық жағдайлардың әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Цианобактериялардың өсуі мен дамуына температураның әсері әртүрлі температурада культурадағы үлгілерді өсіру арқылы зерттелді. Осы мақсатта $\pm 0,1^{\circ}\text{C}$ дәлдікпен $+4^{\circ}\text{C}$ -тан $+40^{\circ}\text{C}$ -қа дейінгі диапазоңдағы белгіленген температураны ұстап тұру мүмкіндігі бар инкубаторлар пайдаланылды.

Цианобактериялардың пигменттік құрамы спектрофотометрия көмегімен талданды. Үлгілер пигменттік экстракцияға ұшырады, содан кейін пигменттердің оптикалық тығыздығы әртүрлі толқын ұзындығында өлшенді. Бұл хлорофилл, каротиноидтар және фикоцианин сияқты әртүрлі пигменттердің мазмұнын бағалауға мүмкіндік берді.

Алынған мәліметтерді статистикалық өңдеу үшін дисперсияны талдау (ANOVA) және t-тесттер сияқты стандартты әдістер қолданылды. Бұл әртүрлі тәжірибелік жағдайлар арасындағы статистикалық маңызды айырмашылықтарды анықтауға және цианобактериялардың өсуіне және

пигменттік құрамына температураның әсер ету заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері.

Жүргізілген тәжірибелер Балқаш көлінің су экожүйесінен оқшауланған цианобактериялардың өсуі мен дамуына температураның айтарлықтай әсерін анықтады. Нәтижелерді талдау цианобактериялардың қоршаған ортадағы температуралық жағдайлардың өзгеруіне әртүрлі жауаптарын анықтады.

Төмен температурада 10°C-тан төмен түскенде цианобактерияларда өсудің баяулауы және жасушаның бөліну жылдамдығының төмендеуі байқалды. Бұл төмен температурада жасушалардағы метаболикалық процестердің баяулауына байланысты болуы мүмкін, бұл белсенді өсу мен көбею үшін қажетті энергия мен қоректік заттардың шектеулі қол жетімділігіне әкеледі.

Температураның оңтайлы мәндерге дейін жоғарылауымен, 20-25°C шегінде цианобактериялардың өсуінің айтарлықтай өсуі байқалды, максималды мәндерге жетеді. Бұл осы температура диапазонында цианобактериялардың ең белсенді екенін және олардың дамуы үшін қолда бар ресурстарды тиімді пайдалана алатынын көрсетеді.

Алайда, 30°C-тан асатын жоғары температура кезінде кейбір цианобактериялық дақылдардың өсуінің баяулауы және тіпті өлуі байқалды. Бұл жоғары температура цианобактериялық жасушаларда стресс реакцияларын тудыруы мүмкін, бұл олардың метаболизмі мен жұмысының бұзылуына әкелуі мүмкін [3].

Осылайша, алынған нәтижелер су экожүйелеріндегі биологиялық процестерді зерттеу кезінде температура факторларын есепке алудың маңыздылығын көрсетеді және цианобактериялардың қоршаған ортадағы әртүрлі температуралық жағдайларға бейімделу механизмдерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Цианобактериялардың әртүрлі температуралық жағдайлардағы пигменттік құрамын талдау хлорофилл, каротиноидтар және фикоцианин сияқты негізгі пигменттердің құрамында айтарлықтай өзгерістерді анықтады. Бұл өзгерістер температураның өзгеруіне жауап ретінде организмдердің бейімделу стратегияларын көрсетеді және олардың өмір сүру үшін метаболикалық процестерді реттеу қабілетін көрсетеді [4].

Төмен температурада цианобактериялардағы хлорофилл мөлшерінің төмендеуі байқалды. Бұл осы процеске жауапты ферменттердің төмен белсенділігіне байланысты фотосинтездің шектелуіне байланысты болуы мүмкін. Фотосинтетикалық ферменттер жеткіліксіз болған кезде жасушалар энергия тапшылығына ұшырауы мүмкін, нәтижесінде фотосинтетикалық процесте жарық түсіру үшін қажет негізгі пигмент хлорофилл азаяды [5].

Бірақ жоғары температурада цианобактериялардың екінші маңызды пигменті фикоцианин мөлшерінің жоғарылауы байқалды. Бұл пигмент тиімді антиоксидант болып табылады және жасушаларды жоғары температурада пайда болуы мүмкін артық жарық қарқындылығының зақымдануынан

қорғайды. Осылайша, фикоцианин мөлшерінің жоғарылауын жоғары температурамен байланысты стресстік жағдайлардан қорғау үшін цианобактериялардың өтемдік механизмі ретінде қарастыруға болады.

Бұл нәтижелер цианобактериялардың өзгермелі қоршаған орта жағдайларына жауап берудегі икемділігі мен бейімделгіштігін көрсетеді және олардың биологиясы мен экологиясын зерттеу кезінде температура факторларын ескерудің маңыздылығын көрсетеді.

Мәліметтерді статистикалық талдау әртүрлі температура жағдайында цианобактериялардың өсуі мен пигменттік құрамындағы статистикалық маңызды айырмашылықтарды растады. Бұл нәтижелер су экожүйелеріндегі биологиялық процестерді зерттеу кезінде температуралық факторларды ескерудің маңыздылығын көрсетеді және осы салада әрі қарай зерттеулер жүргізу қажеттілігін көрсетеді [6].

Зертханалық жағдайда цианобактериялардың жинақтама дақылдар алу және кейінгі тәжірибелік зерттеулер Заррука қоректік ортасында, 3000 лк жарық көзінде, келемі 1 л колбаларда (қоректік орта көлемі 500 мл) өсіріліп, үздіксіз аэрациямен араластыру арқылы өсірілді. Цианобактериялардың өсу қарқындылығы 8 тәулік ішінде 20°C, 25°C, 30°C және 40 °C температуралық режимде жүргізілді. Өсу белсенділігін бақылау 750 нм-де (Genesys 10s UV Vis спектрофотометр дақылдың оптикалық тығыздығын анықтау арқылы жүзеге асырылды. Зерттеу барысындағы жалпы каротиноидтарды ацетон ерітіндісінде стандартты әдіспен анықталды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 8 тәулікте 25 және 30°C температураларда өскен *Anabaena sp.* В-5 дақылының өсу тығыздығы 1,67 және 1,85 жеткен болса, ал *Nostoc sp.* В-9 дақылы үшін бұл көрсеткіштер 1,45 және 1,72 мәнге ие болды. Ал, бұл кезде тәжірибедегі 40°C температурада өскен *Anabaena sp.* В-5 дақылының оптикалық тығыздығы 0,91 болса, ал *Nostoc sp.* В-9 дақылының тығыздығы 0,74 мәнге жеткені анықталды.

Тәжірибедегі 25 және 30°C температураларда өскен *Anabaena sp.* В-5 дақылының биомасса құрамындағы жалпы каротиноидтардың саны 0,57 және 0,68 жеткен болса, ал *Nostoc sp.* В-9 дақылы үшін бұл көрсеткіштер 0,39 және 0,46 құрап, яғни жоғары мәнге ие болды. Тәжірибедегі 40°C температурада өскен *Anabaena sp.* В-5 дақылы және биомассасының жалпы каротиноидтардың мөлшері 0.25 болса, ал *Nostoc sp.* В-9 дақылы үшін 0.13 мәнді көрсетті.

Талқылау.

Біздің зерттеу нәтижелеріміз Балқаш көлінің су экожүйесінің цианобактерияларының өсуі мен дамуына температураның айтарлықтай әсерін растайды. Бұл нәтижелер цианобактерияларды реттеуде температура факторларының негізгі рөл атқаратынын анықтаған алдыңғы зерттеулерге сәйкес келеді.

Төмен температурада цианобактериялардың өсуінің байқалатын баяулауы жасушаның бөлінуі мен зат алмасу процестеріне жауапты ферменттер белсенділігінің төмендеуімен түсіндіріледі. Бұл Балқаш көлінің су экожүйесінің

құрылымы мен жұмыс істеуі үшін маңызды салдары болуы мүмкін, әсіресе климаттың өзгеруі кезінде төмен температуралар жиілеп кетуі мүмкін.

Зерттеу барысында анықталған цианобактериялардың пигменттік құрамының өзгеруі де маңызды. Жоғары температурада фикоцианиннің жоғарылауы жасушаларды артық жарықтан және тотығу стрессінен қорғаудың бейімделу механизмі ретінде қызмет етуі мүмкін. Бұл климаттың өзгеруінің әсерінен цианобактериялардың фотосинтездік белсенділігі мен өнімділігінің өзгеруі мүмкіндігін көрсетеді.

Біздің нәтижелеріміз су экожүйелеріндегі өзгерістерді модельдеу және болжау кезінде, әсіресе жаһандық жылыну жағдайында температура факторларын ескерудің маңыздылығын көрсетеді. Осы саладағы әрі қарай зерттеулер цианобактериялардың бейімделу механизмдерін және олардың климаттық жағдайлардың өзгеруіне реакциясын жақсырақ түсінуге көмектесуі мүмкін.

Қорытынды.

Бұл зерттеу жұмысымызда Балқаш көлінің су экожүйесінен оқшауланған цианобактериялардың өсуіне және пигменттік құрамына температураның әсерін зерттедік. Алынған нәтижелер температура факторларының цианобактериялардағы биологиялық процестерді реттеуде, әсіресе олардың өсуі мен фотосинтездік белсенділігі жағдайында шешуші рөл атқаратынын растады.

Әртүрлі температурадағы цианобактериялардың өсуінің байқалған өзгерістері су экожүйелерінің өзгерістерін модельдеу және болжау кезінде температураны ескеру қажеттігін көрсетеді. Сол сияқты, цианобактериялардың пигментті құрамындағы өзгерістер су қауымдастықтарының жұмыс істеуі мен өнімділігіне әсер ете алатын маңызды бейімделу механизмін білдіреді.

Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, цианобактериялардың өзгермелі климаттық жағдайларға бейімделу механизмдерін жақсырақ түсіну үшін осы саладағы зерттеулерді жалғастырудың маңыздылығын атап өтеміз. Бұл су экожүйелеріндегі биоәртүрлілікті сақтау және өзгермелі ортада олардың тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін маңызды.

Қолданылған әдебиеттер

1 Гайсина Л.А., Фазлутдинова А.И., Кабиров Р.Р. Современные методы выделения и культивирования водорослей: учебное пособие. – Уфа: Изд-во БГПУ, 2008. – 152 с.

2 Темралева А.Д., Минчева Е.В., Букин Ю.С., Андреева А.М. Современные методы выделения, культивирования и идентификации зеленых водорослей (Chlorophyta). – Кострома: Костромской печатный дом, 2014. – 215 с.

3 Ильичев В.Н., Коршунов Н.А. Состояние плодородия почв севера Омской области и пути его повышения // Природа, природопользование и природообустройство Омского Прииртышья. – Омск: Курьер, 2001. – 150-152 с.

4 Заядан Б.К. Фототрофты микроорганизмдер биотехнологиясы. – Павлодар, 2010. – 432 б.

5 Заядан Б.К. Экологическая биотехнология фототрофных микроорганизмов. – Алматы, 2011. – 368 с.

6 Заядан Б.К., Акмуханова Н.Р., Садвакасова А.К. Коллекция микроводорослей и методы их культивирования. Научно-методическое пособие. – Алматы: Изд-во «Литер», 2013. – 158 с.

GTAMP 20.53

БИЗНЕС ПРОЦЕСТЕРДІ ОҢТАЙЛАНДЫРУ ЖӘНЕ БАСҚАРУ ШЕШІМДЕРІН ҚАБЫЛДАУ ҮШІН КӘСІПОРЫННЫҢ ЦИФРЛЫҚ ЕГІЗІ

М.Е. Сәбитбек

*Студент, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

К.Б. Бегалиева

*Аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

Бұл мақалада кәсіпорынның цифрлық егізінің тұжырымдамасы мен дамуы қарастырылады (Digital Twin of an Enterprise, DT-E). Кәсіпорынның цифрлық егізі-бұл оның құрылымы, процестері, ресурстары және қоршаған ортасы туралы ақпаратты біріктіретін нақты кәсіпорынның виртуалды көшірмесі. DT-E құру мен пайдаланудың технологиялық аспектілеріне, сондай-ақ оның бизнес-процестерді оңтайландырудағы және басқару шешімдерін қабылдаудағы рөліне баса назар аударылады.

Түйін сөздер: кәсіпорынның сандық егізі (DTE), бизнес-процестерді модельдеу, басқару шешімдері, график, диаграмма, SciPy.

Цифрлық технологиялар бизнестің барлық салаларына еніп, ұйымдарға қызметті оңтайландыру және тиімділікті арттыру үшін жаңа мүмкіндіктер береді. Осы контекст шеңберінде кәсіпорынның цифрлық егізі ұйымдарға өздерінің нақты іс-әрекеттерін виртуалды түрде көрсетуді қамтамасыз ететін негізгі құралға айналады.

Өнеркәсіптік кәсіпорынның бизнес-процестері кәсіпорынның экономикалық және әлеуметтік қызметінің барлық бағыттарын дерлік қамтитындықтан, бизнес-процестерді егжей-тегжейлі талдауға негізделген процестік тәсілді қолдану және оларды оңтайландыру бәсекелестік артықшылықтарды ұзақ мерзімді қалыптастырудың негізгі көзі болып табылады.

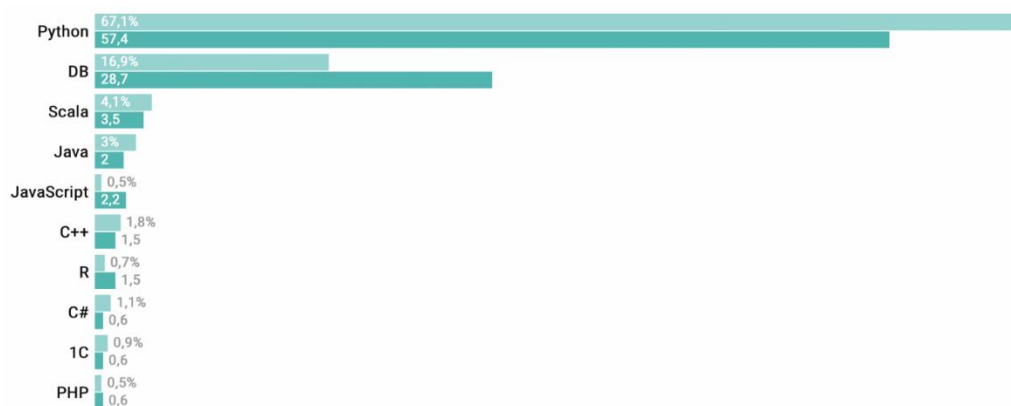
Кәсіпорынның басқару саясатының бизнес-процестерді басқару жүйелерін жетілдіруге және олардың негізінде бәсекелестік артықшылықтарды қалыптастыруға баса назар аударуы сыртқы тұрақтылық болмаған жағдайда ұзақ мерзімді жұмыс істеу тиімділігіне қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Шолу.

Цифрлық егізді құрастырғанда қолданба жасау үшін қолданылатын құралдарды таңдау қажет. Ең алдымен бағдарламалау тілі бойынша шешім қабылдау керек.

Деректердің көп мөлшерін өңдеу қабілетіне қарасақ, Python бағдарламалау тілі таңдаулы болып табылады. Python-да деректерді визуализациялау және талдау үшін қажетті құралдар жиынтығы бар – мысалдар:

SciPy кітапханасы ғылыми есептеулерді орындауға көмектеседі, пандалар деректер талдауын орындауға көмектеседі, ал Matplotlib графиктерді құрастыруға көмектеседі.

Сурет 1. Бағдарламалау тілдерін қолдану бойынша статистика.

Цифрлық егіз жасау.

Сандық егізді құрастырғанда қолданба жасау үшін қолданылатын құралдарды таңдау қажет. Ең алдымен бағдарламалау тілі бойынша шешім қабылдау керек.

Қосымшаның негізгі міндеті көп мөлшерде деректермен және есептеу жылдамдығымен жұмыс істеу болып табылады. Нақты кәсіпорынға байланысты міндет әртүрлі, сондай-ақ жазу құралдары да әртүрлі болуы мүмкін.

Деректердің көп мөлшерін өңдеу қабілетіне қарасақ, Python бағдарламалау тілі таңдаулы болып табылады. Python-да деректерді визуализациялау және талдау үшін қажетті құралдар жиынтығы бар – мысалдар:

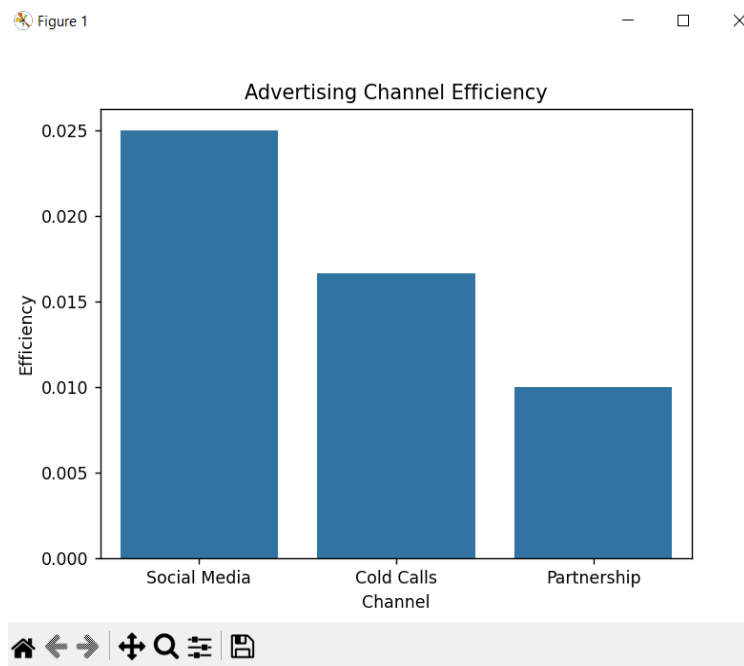
SciPy кітапханасы ғылыми есептеулерді орындауға көмектеседі, пандалар деректер талдауын орындауға көмектеседі, ал Matplotlib графиктерді құрастыруға көмектеседі. Бағдарламаның негізгі көрсеткіштері мен талаптарын анықтағаннан кейін оны әзірлеу басталады. Сандық егіз жазу кезінде 1-суретте көрсетілген кітапханалар пайдаланады.

```
import pandas as pd
import matplotlib.pyplot as plt
import seaborn as sns
import random
```

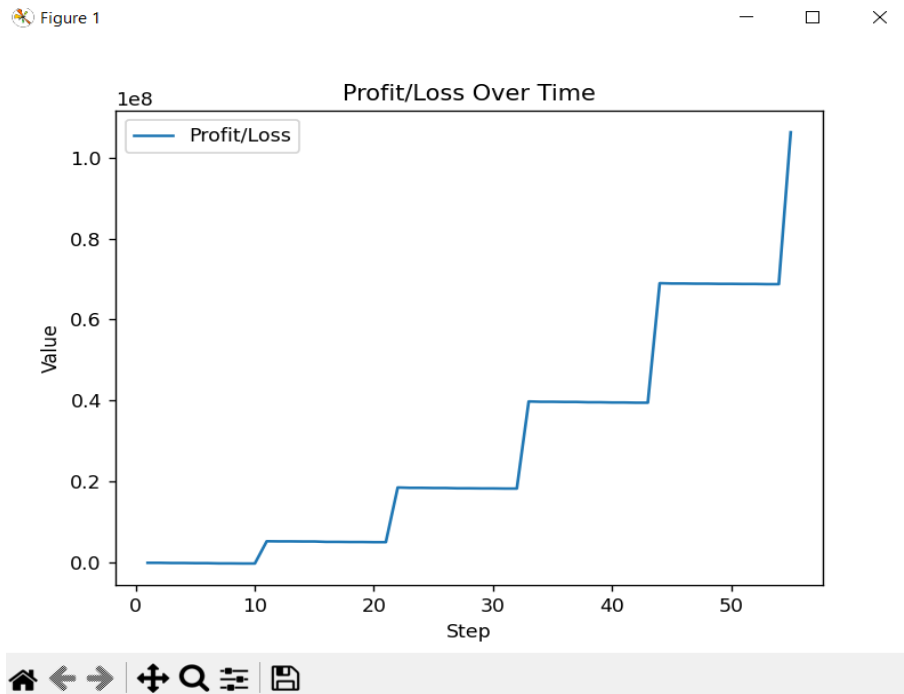
Сурет 2. Кітапханалар қосу.

Бұл кітапхана функционалдығының кең ауқымына ие және пайдаланушыларға әр түрлі мүмкіндіктер ұсынады. Соның арқасында әртүрлі кодтар мен класстар, кітапханаларды қосудың арқасында өзімізге керекті нәтижені көре аламыз.

Бағдарламаны іске асыру нәтижелері мынадай сандармен көрсетілген:

Сурет 3. Тапсырыс берушілерді сатып алу бойынша жұмыс нәтижелерінің графасы.

Сурет 4. Пайда диаграммасы.

Зерттеудің талдамалық тарауында сандық егіздерді Қазақстан мен шет елдердегі өнеркәсіптік кәсіпорындарда енгізу мысалдары қарастырылды.

Сондай-ақ, түрлі салаларда қолдануды талдау барысында сандық туыстастың негізгі артықшылықтары анықталып, сандық туыстас енгізу кезінде кәсіпорындардың алдында тұрған негізгі проблемалар қаралды.

Жұмыс қорытындысы бойынша, бірінші кезекте цифрландыру компанияның бизнес-процестерінің тиімділігі мен ашықтығын арттыруы тиіс деген қорытындыға келді. Ол ақпаратты өңдеу жылдамдығын арттырады және аналитиканы тереңірек, үлкенірек және жақсырақ алуға мүмкіндік береді. Бұдан басқа, цифрлық трансформация компанияның бизнес-процестерін ішкі және сыртқы клиенттердің преференцияларын өзгерту бағытында өзгертуі, сондай-ақ жаңа бизнес-процестерді құруға ықпал етуі тиіс.

Зерттеудің талдамалық тарауында сандық егіздерді Қазақстан мен шет елдердегі өнеркәсіптік кәсіпорындарда енгізу мысалдары қарастырылды.

Қолданылған әдебиеттер

1 МЕМСТ ИСО 9000-2015, Мемлекетаралық стандарт. Сапа менеджменті жүйелері. Негізгі ережелер мен сөздік / «Консультант-плюс» құқықтық анықтамалық жүйесі: URL:www.consultant.ru.

2 Акофф Р.О Менеджения [Басқару туралы]. – Санкт-Петербург: Питер Публ., 2008. – 448 б.

3 Дафт Р.Л. Басқару. – Санкт-Петербург: Питер Публ., 2000. – 832 б.

4 Бизнестегі ақпараттық технологиялар // ред. М. Желена. – Санкт-Петербург: Питер Публ., 2002. – 1120 б.

GTAMP 50.43

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕ ПАЙДАЛАНУШЫЛАРДЫҢ ҚҰПИЯЛЫЛЫҒЫН БАСҚАРУ ӘДІСТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Д.Л. Айтбек

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

А.А. Конырханова

Ғылыми жетекші, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ.

Қазіргі цифрлық әлемде әлеуметтік медиа біздің күнделікті өміріміздің ажырамас бөлігіне айналды. Дүние жүзіндегі миллиондаған пайдаланушылар өз өмірлерімен бөліседі, достарымен және отбасымен байланысады, ақпарат іздейді және әлеуметтік медиада көңіл көтереді. Алайда, желідегі белсенділіктің артуымен деректердің құпиялылығы мен қауіпсіздігі мәселелері өзекті бола түсуде. Бұл мақалада біз әлеуметтік желілердегі пайдаланушылардың құпиялылығын басқарудың заманауи әдістерін және пайдаланушылар мен әлеуметтік желілердің негізгі тәуекелдерін, сондай-ақ оларды азайтудың ықтимал тәсілдерін қарастырамыз. Құпиялылық параметрлері: барлық әлеуметтік желі жазбаларын құпиялылық параметрлерін мұқият жасап жиі қарап тұру қажет. Егер ақпарат сыртқы тараптан қорғалған болса да, барлық ақпарат әлеуметтік медиа платформасының серверлерінде жиналады.

Түйін сөздер: пайдаланушының құпиялылығы, құпиялылықты басқару, екі факторлы аутентификация, фишинг, әлеуметтік инженерия, жасанды интеллект, End-to-End Encryption.

Цифрлық ақпарат пен виртуалды қоғам дәуірінде әлеуметтік медиа біздің күнделікті өміріміздің керемет маңызды аспектісіне айналды, бұл Байланыс, ақпарат алмасу және желі құру үшін бірегей мүмкіндіктер берді. Алайда, әлеуметтік медианың танымалдылығының артуымен пайдаланушылардың жеке өміріне деген қауіп, жасырын ақпараттарының ашық ортаға жайылып кету ықтималдығы да арта түсуде.

Бұл мақаланың мақсаты – әлеуметтік желілердегі құпиялылықты басқарудың әртүрлі әдістерін талдау және зерттеу. Жеке деректер құнды ресурсқа айналатын әлемде құпиялылық құралдарын түсіну және тиімді пайдалану цифрлық кеңістіктегі қауіпсіз және саналы өзара әрекеттесудің ажырамас бөлігіне айналады.

Мақалада тек қана өткен шақ туралы ғана емес болашаққа көз жүгіртеміз. Біз деректердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету саласындағы жасанды интеллекттің дамуымен және әлеуметтік желілердегі құпиялылықты арттыруға бағытталған жаңа технологиялармен ашылатын перспективалар туралы сөйлесетін боламыз.

Ашық деректердің құпиялылығын қамтамасыз ету:

1. *Құпиялылықты дамыту*: соңғы жылдары әлеуметтік медиа компаниялары пайдаланушылардың жеке ақпаратын қорғауға қойылатын талаптардың өсуіне тап болды. Олардың көпшілігі құпиялылықты басқаруды жақсарту үшін жаңа саясаттар мен құралдарды енгізуде.

2. *Жеке құпиялылық параметрлері*: құпиялылықты басқарудың негізгі аспектілерінің бірі-пайдаланушыларға құпиялылық параметрлерін өз бетінше басқаруға мүмкіндік беру. Көптеген әлеуметтік медиа деректерді кім көре алатынын және өзара әрекеттесе алатынын басқаруға мүмкіндік беретін көптеген параметрлерді ұсынады.

3. *Деректерді өңдеу және жинау*: компаниялар сонымен қатар деректерді жинау және өңдеу саясатын жақсарту үшін белсенді жұмыс істейді. Анонимизация, шифрлау және басқа қауіпсіздік шараларын енгізу жеке ақпараттың ағып кету қаупін азайтуға көмектеседі.

4. *Пайдаланушыларды оқыту*: пайдаланушыларға желідегі қауіпсіздік негіздерін үйрету әдістерін дамыту әлеуметтік медиа стратегияларының міндетті бөлігіне айналады. Пайдаланушылардың тәуекелдер мен қорғаныс әдістері туралы білімін арттыру жалпы қауіпсіздікті айтарлықтай жақсарта алады.

5. *Заңнама және әлеуметтік жауапкершілік*: көптеген елдерде әлеуметтік желілерде деректерді жинау мен пайдалануды реттейтін заңдар мен ережелер бар. Компаниялар сонымен қатар қоғаммен белсенді қарым-қатынас жасай бастайды және әлеуметтік жауапкершілікке белсенді қатысады, бұл ашық және қауіпсіз ортаны құруға ықпал етеді.

Әлеуметтік желілердегі құпиялылықтың болашағы:

Әлеуметтік медиа дамып келеді және құпиялылық мәселелері басты сұрақ қалады. Болашаққа көзқарас құпиялылықты басқарудың қолданыстағы әдістерін күшейтуді ғана емес, сонымен қатар пайдаланушылардың қауіпсіздігін толық қамтамасыз ету үшін жаңа инновацияларды енгізуді де қамтиды.

1. Әлеуметтік желіде құпиялылықты басқару мақсатында жасанды интеллектті дамыту:

Жасанды интеллектті қолдану деректердің қауіпсіздігін едәуір арттыра алады. Машиналық оқыту жүйелері құпиялылықты бұзу әрекеттерін белсенді түрде анықтап, бұғаттай алады және қауіпсіздікті басқаруды жақсарту бойынша ұсыныстар бере алады.

2. Орталықтандырылмаған шифрлау технологиялары:

Блокчейн технологиялары мен орталықтандырылмаған құпиялылық жүйелерінің дамуы қауіпсіздіктің жаңа деңгейлерін уәде етеді. Мұндай тәсілдер

орталықтандырылған серверлермен байланысты тәуекелдерді жоя алады және деректердің ағып кету мүмкіндігін азайтады.

3. Жеке кілттерді басқару:

Пайдаланушылар өздерінің құпиялылығын басқаруға белсенді қатыса бола алады. Жеке шифрлау кілттерін басқару мүмкіндігі пайдаланушыларға олардың деректеріне қол жеткізуді бақылауды арттырады.

4. Екінші деңгейдегі биометриялық аутентификация:

Көз торын сканерлеу сияқты биометриялық аутентификацияның қосымша қабаттары әлеуметтік медианың қауіпсіздігінің стандартына айналуы мүмкін.

5. Тереңдетілген білім беру бағдарламалары:

Құпиялылықты басқарудың болашағы білімге назар аударуды қажет етеді. Пайдаланушының жеке өмірін қалай тиімді басқаруға болатындығы туралы егжей-тегжейлі бағдарламаларды дамыту әлеуметтік медиа стратегиясының ажырамас бөлігі болады.

6. Ұжымдық инициативалар мен нормативтер:

Әлеуметтік желілер құпиялылық саласындағы стандарттар мен нормативтерді жасау үшін ұжымдық (коллективті) деңгейде барған сайын белсенді ынтымақтасатын болады. Бұл бірыңғай ережелерді орнатуға ықпал етеді және қауіпсіздіктің жоғары стандарттарын қолдайды.

Әлеуметтік желілердегі құпиялылықты басқарудың тәуекелдері мен қиындықтары.

1. Жеке ақпараттың ағуы:

Бір жағынан, әлеуметтік медиа ақпарат алмасу алаңы ретінде қызмет етеді, бірақ екінші жағынан, рұқсатсыз кіру және жеке деректердің ағып кету қаупі бар. Бұл пайдаланушылардың жеке өміріне қауіп төндіретін жеке ақпаратты қажетсіз ашуға әкелуі мүмкін.

2. Хакерлердің шабуылдары және Фишинг:

Хакерлер мен алаяқтар пайдаланушының жеке деректеріне қол жеткізуге бағытталған шабуылдардың жаңа әдістерін үнемі дамытады. Фишингтік шабуылдар мен әлеуметтік инженерия пайдаланушыларды алдау және олардың жеке ақпаратын алу үшін пайдаланылады.

3. Қауіпсіздік саясатының жеткіліксіздігі:

Кейбір әлеуметтік желілерде деректердің сыртқа жариялануына және пайдаланушылардың ақпаратты теріс пайдалануына ықпал ететін қатаң қауіпсіздік саясаты болмауы мүмкін.

4. Спам және алаяқтық:

Спам-аккаунттар мен алаяқтық схемалар әлеуметтік желілерде жиі кездеседі. Бұл қажетсіз мазмұнға және кейбір жағдайларда пайдаланушылар үшін қаржылық шығындарға әкелуі мүмкін.

5. Психологиялық тәуекелдер:

Пайдаланушылардың әлеуметтік желілерде өткізетін уақытының ұлғаюымен әлеуметтік медиаға тәуелділік, психикалық денсаулықтың

нашарлауы және жеке қарым-қатынасқа әсер ету сияқты жаңа психологиялық қауіптер пайда болады.

б. Заңнамалық тәуекелдер:

Деректерді қорғау заңнамасындағы өзгерістер әлеуметтік желілерге қауіп төндіруі мүмкін, әсіресе олар жаңа талаптарға тез бейімделе алмаса, бұл заңды салдарға әкелуі мүмкін.

Тәуекелдерді қалай азайтуға болады:

Қатаң құпиялылық саясаты: қатаң және ашық құпиялылық саясатын әзірлеу және енгізу.

Шифрлау технологиялары: деректерді шифрлаудың озық әдістерін енгізу.

Пайдаланушылардың білімді болуы: пайдаланушылардың тәуекелдер мен қауіпсіздік шаралары туралы хабардарлығын арттыру.

Алаяқтыққа қарсы инновация: алаяқтық пен шабуылдардың алдын алу үшін жаңа технологияларды әзірлеу және енгізу.

Қауіпсіздік және құпиялылық мәселелері әлеуметтік медиа сайттарына қойылатын негізгі талаптар болып табылады. Бірақ осы әлеуметтік медиа сайттарының барлығында көптеген шығынға әкелетін шабуылдар болды және пайдаланушыларды осы жиіркенішті шабуылдардан қорғау көптеген әлеуметтік талдаушылар мен әзірлеушілердің міндеті болды. Негізгі қауіпсіздік шабуылдары 4 санатқа бөлінеді:

- кіру шабуылдары;
- модификация шабуылдары;
- қызмет көрсетуден бас тарту шабуылдары;
- міндеттемелерден бас тартуға шабуылдар.

Әлеуметтік медиа сайттары құпиялылық параметрлерін жақсарту үшін де жұмыс істейді. Facebook және басқа ұзақ қашықтықтағы байланыс программалар әдепкі параметрлерінің негізгі аспектісі ретінде қорғауды шектейді. Facebook сияқты программалар клиенттерге тұжырымдама күні, электрондық пошта мекенжайы, телефон нөмірі және бизнес күйі сияқты жеке деректерді көрсетпеуге мүмкіндік береді. Осы материалды орналастыруды таңдаған адамдар үшін Facebook клиенттерге өздерінің профиліне кіруді шектеуге мүмкіндік береді, бұл олардың профилін тек «қолданушы» деп таныған адамдарға көруге рұқсат береді. Қалай болғанда да, құпиялылықтың бұл деңгейі де осы серіктестердің біріне фотосуретті компьютерге сақтауға және оны басқа жерде орналастыруға кедергі бола алмайды. Қазіргі уақытта әлеуметтік медиа сайттарының клиенттері өздерінің профильдерін шектейді. Қорғау онлайн өзін-өзі жариялаудың алғышарты болып табылады, дегенмен өзін туралы ақпараттың ашық болуы әр түрлі клиенттерге қол жетімді онлайн деректердің көлемін кеңейту арқылы құпиялылықты одан әрі төмендетеді, бұл құрылымдар арасындағы байланыстарға сенім мен бақылау сияқты маңызды айнымалылар әсер ететін сияқты. Әлеуметтік желілердегі пайдаланушының құпиялылығын басқару әдістерін зерттеу академиялық ортада және салада жылдар бойы жүргізіліп келеді.

«Telegram» мессенджері бүкіл әлемде функционалдылық пен қауіпсіз қарым-қатынастың ерекше мүмкіндіктерінің арқасында үлкен танымалдылыққа ие. Қосымшаның деректерін шифрлау «Telegram» жасаушыларының өзіндік әзірлемесі болып табылатын MTProto криптографиялық хаттамасы арқылы жүзеге асырылады. «Telegram» үшін қауіпсіздік бірінші орында, бірақ қосымшаны пайдаланушылардың да рөлі бар, өйткені MTProto протоколы бойынша әрекет ететін әдепкі режимді қолдана отырып, сіз өзіңіздің профиліңізге әр түрлі құрылғылардан (тіпті бір уақытта) ішіндегі деректерді жоғалтпай кіре аласыз. Мұнда әркім қосымшадан нақты не алғысы келетінін таңдауға құқылы. Бұл қосымшада чаттың 2 түрі бар: тұрақты және құпия. Аты айтып тұрғандай тұрақты чаттар шифрлаумен қорғалмайды, тек құпия чаттар шифрлаумен қорғалады. Ең қауіпсіз құпия чаттарды пайдалану пайдаланушыларға толық құпиялылыққа кепілдік береді. Құпия чат жазбалары профильден шыққан кезде немесе хабарламаларды жоюдың арнайы таймері арқылы жойылады. Егер құпия әңгімеге қатысушылардың бірі ақпаратты өшіргісі келсе, ол екеуінде де жоғалады, ал хат алмасу деректерінің скриншотын түсіруге тырысқанда, 2-ші пайдаланушыға хабарлама келеді. Құпия чатқа 2 пайдаланушыдан артық қосылмайды, бұл параметрді жетістік деп санауға болмайды, өйткені кейде 2 адамнан көп болып талқылайтын нәрселер болады.

WhatsApp-тағы құпиялылық: жеке деректеріңізді қорғау.

WhatsApp, әлемдегі ең танымал мессенджерлердің бірі, деректерінің құпиялылығына үлкен мән береді. Facebook-ке тиесілі бұл қолданба миллиардтаған пайдаланушыларының жеке ақпаратын қорғау үшін әртүрлі технологиялар мен саясаттарды енгізеді.

«Энд-Ту-Энд» шифрлау түрі:

WhatsApp Энд-Ту-Энд Шифрлау (End-to-End Encryption) шифрлау протоколын қолданады, яғни хабарламалар шифрланған түрде беріледі және оларды тек деректі қабылдаушы ғана шеше алады. WhatsApp та, үшінші тараптар да хабарламалардың мазмұнына қол жеткізе алмайды.

Қоңыраулар мен топтық чаттардың қауіпсіздігі:

Бұл функция дауыстық қоңыраулар мен топтық чаттарда конечный-конечный шифрлау түрін кеңейтеді, әр түрлі форматтағы байланыстың толық қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

Анонимді метадеректер:

WhatsApp метадеректерді жинауды азайтуға тырысады. Қажетсіз пайдаланушы деректерін сақтамай, функционалдылықты қамтамасыз ету үшін қажетті ақпаратты ғана сақтайтынын ескеру маңызды.

Екі сатылы аутентификация:

WhatsApp пайдаланушының есептік жазбасының қауіпсіздігін күшейтетін екі сатылы аутентификацияны іске қосу мүмкіндігін ұсынады. Бұл дегеніміз жаңа құрылғыға кірген кезде құпия сөзді енгізуді талап етеді.

Хабарламаларды сақтау мерзімі:

WhatsApp өз серверлерінде хабарламалардың сақтау мерзімін азайтуға тырысады. Бұл ескі деректерге қол жеткізу мүмкіндігін азайтады және қолданбаның құпиялылықты сақтауға бағытталғанын көрсетеді.

Профильдің құпиялылығын басқару:

Пайдаланушылар өздерінің жеке ақпаратын, қай уақытта кіргенін және фотосуреттерін кім көре алатынын таңдау арқылы құпиялылықты басқара алады.

Осы салада қазіргі таңдағы 2 танымал мессенджерлерді қауіпсіздікті сақтау жағынан салыстыра кетейік.

WhatsApp:

End-Tu-End Шифрлау:

Артықшылығы: WhatsApp-тағы барлық хабарламалар шифрлаумен қорғалған, яғни хабарламаны тек жіберуші мен алушы оқи алады.

Шектеу: шифрлау хабарламалардың қауіпсіздігінің жоғары деңгейін қамтамасыз еткенімен, жіберу және қабылдау уақыты сияқты метадеректер әлі де қол жетімді болуы мүмкін.

Деректерді жинау саясаты:

Артықшылығы: WhatsApp жарнамалық мақсаттар үшін пайдаланушылардың жеке деректерін жинамайды деп уәде береді.

Шектеу: Facebook компаниясымен деректерді бөлісу контекстінде белгілі бір шектеулер бар, бұл құпиялылық туралы белгілі бір алаңдаушылық тудыруы мүмкін.

Telegram:

Құпия Чаттар:

Артықшылығы: Telegram қосымша шифрлау деңгейімен және хабарламалардың өзін-өзі жою уақытын орнату мүмкіндігімен «Құпия чаттарды» ұсынады.

Шектеу: Құпия чаттар хабарламаларды жіберу және бұлтты сақтау сияқты мүмкіндіктерді қолдамайды.

Хабарламалардың өзін-өзі жоюы:

Артықшылығы: Telegram пайдаланушылары хабарламаларды автоматты түрде өзін-өзі жоя алатындай етіп жасай алады.

Шектеу: WhatsApp-та мұндай мүмкіндік жоқ және хабарламалар алушылардың құрылғыларында сақталады.

Екі мессенджер де пайдаланушы деректерін қорғау үшін әртүрлі мүмкіндіктерді қамтамасыз ету арқылы құпиялылықтың жоғары деңгейін қамтамасыз етуге тырысады. WhatsApp пен Telegram арасындағы таңдау сіздің жеке өміріңізге, ыңғайлылығыңызға және функционалдылыққа байланысты. Қауіпсіздік пен құпиялылық тек технологияға ғана емес, сонымен қатар жеке деректерді қалай басқаруға және адамның білімділігіне байланысты болуы мүмкін.

Сондай-ақ, пайдаланушылардың жеке ақпаратын жинауға және пайдалануға қатысты әлеуметтік медиа тәжірибелерін талдау бойынша зерттеулер жүргізілуде. Бұл зерттеулер әлеуметтік медианың құпиялылық

саясатын бағалауды, сондай-ақ әлеуметтік медианың пайдаланушылардың жеке ақпаратын жарнамалық және басқа мақсаттарда қалай пайдаланатынын талдауды қамтуы мүмкін.

Қорытынды.

Әлеуметтік медиа сайттарындағы құпиялылық мәселелері өте әлсіз екендігі байқалды және пайдаланушылардың өздерінің әлеуметтік желілеріне тиісті өзгерістер енгізу әрекеттері қауіпсіздіктің басқа әдістеріне қарағанда айтарлықтай төмен. Сонымен қатар, көптеген әлеуметтік медиа пайдаланушыларында техникалық жетілдірулер жетіспейді және осылайша өз мазмұнының құпиялылығына төмен талаптар қойылады. Осылайша, біз сәтсіздіктердің ықтимал түпкі себебін атап өттік және әлеуметтік желі сайтының құпиялылығын қамтамасыз ететін өзгерістерді ұсындық.

Әлеуметтік желілердегі құпиялылықты басқарудың болашағы инновациялар мен жақсартулар мүмкіндіктеріне толы. Озық технологияларды енгізу, пайдаланушылармен белсенді өзара әрекеттесу және білім беру бастамалары қауіпсіз және сенімді цифрлық кеңістікті құрудың маңызды элементтері болады.

Әлеуметтік желілердегі құпиялылықты басқару әдістерін зерттеу тек техникалық инновацияларды енгізуді ғана емес, сонымен қатар пайдаланушылар үшін этикалық және ашық ортаны құруды да білдіреді.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Broder A. Graph structure in the web / Kumar, R., Maghoul, F., Raghavan, P.
- 2 Wellman B. Computer networks as social networks / Wellman, B //Science 293(5537). – 2001. – С. 2031-2034.
- 3 <https://link.springer.com/article/10.1007/s40747-021-00409-7>.
- 4 https://data4goodlab.github.io/MichaelFire/pdf/Social_Privacy_Protector_-_ProtectingUs.pdf.
- 5 Ito T. A comprehensive twohybrid analysis to explore the yeast protein interactome /Chiba, T., Ozawa, R., Yoshida, M., Hattori, M., Sakaki, Y // Proc. Natl. Acad. Sci. 98(8). – 2001. – С. 4569-4574.
- 6 <https://www.kaspersky.ru/blog/telegram-why-nobody-uses-secret-chats/34543/?ysclid=lg0u3dzlnp280198630>.
- 7 <https://nastroyvse.ru/programs/review/bezopasnost-prilozheniya-telegram.html?ysclid=lg0ua7s9gy937559126>.

ГРНТИ 81.93.29

ЗАЩИТА ЭКОСИСТЕМ ИНТЕРНЕТА ВЕЩЕЙ: СМЯГЧЕНИЕ УГРОЗ КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ

Н.Р. Набатов

Магистрант, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана

А.А. Конырханова

Научный руководитель, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Астана

Распространение устройств Интернета вещей (IoT) открыло новую эру подключения и удобства, преобразив различные аспекты нашей жизни. Однако наряду с преимуществами взаимосвязанных устройств надвигается угроза кибербезопасности. В этой статье мы углубляемся в сложности безопасности Интернета вещей, исследуя уязвимости, присущие этим экосистемам, и стратегии противодействия кибератакам.

Ключевые слова: Интернет вещей, безопасность, уязвимости, кибератаки, защита, риски, аудит безопасности.

Понимание уязвимостей безопасности Интернета вещей:

Понимание уязвимостей в системе безопасности Интернета вещей имеет первостепенное значение для разработки эффективных стратегий смягчения киберугроз во взаимосвязанных экосистемах. Эти уязвимости проистекают из различных факторов, присущих устройствам и сетям Интернета вещей.

Во-первых, устройствам Интернета вещей часто не хватает надежных мер безопасности из-за присущего им компромисса между функциональностью, стоимостью и безопасностью. Производители могут отдавать приоритет функциям и доступности, а не безопасности, что приводит к появлению устройств с паролями по умолчанию или с легко угадываемыми паролями, небезопасными протоколами связи и устаревшим встроенным программным обеспечением. Эти уязвимости создают точки входа для использования злоумышленниками, ставя под угрозу целостность и конфиденциальность данных, передаваемых или хранимых устройствами Интернета вещей.

Во-вторых, сам масштаб и неоднородность сетей Интернета вещей создают серьезные проблемы для поддержания согласованных стандартов безопасности на всех взаимосвязанных устройствах. Экосистемы интернета вещей охватывают широкий спектр устройств, начиная от потребительских гаджетов и заканчивая критически важными компонентами инфраструктуры, каждое из которых имеет свой собственный набор требований к безопасности и

ограничений. Управление безопасностью такой обширной и разнообразной сети по своей сути является сложным делом, требующим скрупулезного внимания к деталям и упреждающих мер по выявлению и устранению уязвимостей.

Более того, устройства Интернета вещей часто работают в средах с ограниченными ресурсами, что ограничивает их способность внедрять надежные меры безопасности. Устройства с ограниченной вычислительной мощностью, памятью и временем автономной работы могут испытывать трудности с эффективной поддержкой шифрования, аутентификации и других протоколов безопасности. В результате злоумышленники могут использовать эти ограничения для запуска таких атак, как отказ в обслуживании, утечка данных или компрометация устройства, ставя под угрозу общее состояние безопасности экосистем Интернета вещей.

Кроме того, быстрые темпы инноваций в сфере Интернета вещей создают новые проблемы безопасности, поскольку устройства становятся все более взаимосвязанными и интегрированными в критически важную инфраструктуру и повседневную жизнь. Поскольку число внедрений Интернета вещей продолжает расти в различных отраслях и секторах, поверхность атаки расширяется, предоставляя злоумышленникам больше возможностей для использования уязвимостей и проведения сложных кибератак.

Типы кибератак, нацеленных на Интернет вещей:

Различные типы кибератак нацелены на экосистемы Интернета вещей, используя уязвимости, присущие взаимосвязанным устройствам и сетям. Эти атаки создают значительные риски для целостности, конфиденциальности и доступности данных и сервисов в рамках инфраструктур Интернета вещей.

Одним из наиболее распространенных типов кибератак, нацеленных на Интернет вещей, являются распределенные атаки типа «отказ в обслуживании» (DDoS). В ходе DDoS-атаки злоумышленники заливают сети Интернета вещей огромным объемом трафика, делая устройства и сервисы недоступными для законных пользователей. Используя уязвимости во встроенном ПО устройств Интернета вещей или сетевых конфигурациях, злоумышленники могут организовывать крупномасштабные DDoS-атаки, способные нарушить работу критически важных служб и вызвать широкомасштабные сбои.

Еще одной распространенной угрозой безопасности Интернета вещей является вербовка в ботнет. Киберпреступники используют уязвимые устройства Интернета вещей для создания ботнетов, которые представляют собой сети скомпрометированных устройств, управляемых центральным сервером командования и контроля. Будучи скомпрометированными, устройства Интернета вещей могут использоваться для распространения вредоносного ПО, проведения DDoS-атак или других вредоносных действий без ведома или согласия их владельцев. Вербовка ботнетов представляет значительные риски для экосистем Интернета вещей, поскольку скомпрометированные устройства могут оставаться незамеченными в течение

длительного времени, позволяя злоумышленникам сохранять контроль и использовать ресурсы в неблагоприятных целях.

Утечки данных представляют собой еще одну серьезную киберугрозу, с которой сталкиваются при развертывании Интернета вещей. Устройства интернета вещей часто собирают и передают конфиденциальные данные, включая личную информацию, медицинские записи и промышленную телеметрию. Неадекватные меры безопасности, такие как слабые механизмы аутентификации или незашифрованные каналы связи, могут подвергнуть эти данные перехвату или несанкционированному доступу злоумышленников. Утечка данных не только ставит под угрозу конфиденциальность конфиденциальной информации, но и подрывает доверие к системам Интернета вещей и подрывает доверие потребителей к этой технологии.

Кроме того, устройства интернета вещей уязвимы для использования в целях целенаправленных атак на критически важную инфраструктуру и промышленные системы управления. Компрометируя устройства Интернета вещей, подключенные к сетям критически важной инфраструктуры, злоумышленники могут нарушать работу основных служб, манипулировать производственными процессами или наносить физический ущерб объектам. Такие атаки представляют значительный риск для общественной, национальной безопасности и экономической стабильности, что подчеркивает важность обеспечения безопасности развертывания Интернета вещей в критически важных секторах.

Снижение рисков безопасности Интернета вещей:

Снижение рисков безопасности Интернета вещей требует комплексного и упреждающего подхода, направленного на устранение уязвимостей на каждом этапе жизненного цикла устройства, от проектирования и разработки до развертывания и текущего обслуживания. Внедряя надежные меры безопасности и перенимая передовой опыт, организации могут повысить устойчивость экосистем Интернета вещей и снизить риски, связанные с киберугрозами.

Одним из фундаментальных аспектов снижения рисков безопасности Интернета вещей является обеспечение приоритета безопасности на протяжении всего процесса разработки устройства. Производители должны учитывать принципы обеспечения безопасности при проектировании и производстве устройств Интернета вещей, гарантируя, что функции безопасности будут интегрированы с самого начала. Это включает в себя внедрение надежных механизмов аутентификации, протоколов шифрования и безопасных процессов загрузки для предотвращения несанкционированного доступа и защиты целостности данных. Кроме того, производителям следует уделять приоритетное внимание регулярным обновлениям встроенного ПО и исправлениям безопасности для устранения уязвимостей, обнаруженных после развертывания, тем самым снижая риск использования злоумышленниками.

Кроме того, организации, внедряющие решения Интернета вещей, должны принять комплексную стратегию защиты для усиления своей защиты

от киберугроз. Этот подход предполагает внедрение нескольких уровней контроля безопасности, таких как брандмауэры, системы обнаружения вторжений и сегментация сети, для создания барьеров против потенциальных атак. Разделяя устройства Интернета вещей на отдельные сетевые зоны в зависимости от их требований к безопасности и привилегий доступа, организации могут ограничить влияние нарушений безопасности и предотвратить боковое перемещение злоумышленников внутри сети.

Регулярные аудиты безопасности и оценки уязвимостей являются важными компонентами эффективной стратегии обеспечения безопасности Интернета вещей. Проводя периодические оценки устройств и сетей Интернета вещей, организации могут выявлять и устранять слабые места в системе безопасности до того, как ими смогут воспользоваться злоумышленники. Кроме того, непрерывный мониторинг сетевого трафика и поведения устройств позволяет организациям обнаруживать инциденты безопасности и реагировать на них в режиме реального времени, сводя к минимуму влияние потенциальных взломов и обеспечивая целостность и доступность критически важных служб.

Сотрудничество между заинтересованными сторонами отрасли имеет решающее значение для решения сложных задач, связанных с безопасностью Интернета вещей. Производители, поставщики услуг, регулирующие органы и конечные пользователи должны работать сообща над установлением отраслевых стандартов, передовой практики и нормативной базы, которые повышают безопасность и устойчивость всей экосистемы Интернета вещей. Платформы для обмена информацией и совместной работы могут способствовать обмену информацией об угрозах и передовым опытом, позволяя организациям опережать возникающие угрозы и уязвимости.

Новые технологии открывают многообещающие возможности для повышения безопасности экосистем Интернета вещей. Алгоритмы машинного обучения, например, могут анализировать огромные объемы данных, генерируемых устройствами Интернета вещей, для обнаружения закономерностей, указывающих на потенциальные угрозы безопасности или вредоносную активность. Технология блокчейн обеспечивает защищенные от несанкционированного доступа и децентрализованные решения для хранения данных, обеспечивающие целостность и конфиденциальность данных, которыми обмениваются в сетях Интернета вещей. Более того, аппаратные модули безопасности, такие как модули доверенной платформы (TPMs) и secure elements, обеспечивают повышенную защиту от физических и удаленных атак за счет защиты криптографических ключей и конфиденциальных данных.

В заключение, снижение рисков безопасности Интернета вещей требует упреждающего и комплексного подхода, направленного на устранение уязвимостей на каждом этапе жизненного цикла устройства. Внедряя надежные меры безопасности, развивая культуру осведомленности о безопасности, используя новые технологии и разрабатывая планы реагирования на инциденты, организации могут укрепить уровень безопасности экосистем Интернета вещей и снизить риски, связанные с киберугрозами. Только

благодаря согласованным усилиям и постоянной бдительности мы можем эффективно защититься от меняющегося ландшафта угроз и реализовать весь потенциал технологий Интернета вещей.

Литература

1 Смит Дж. Обеспечение безопасности интернета вещей: лучшие практики для производителей» // Журнал безопасности Интернета вещей, 2020, 10 (2). – С. 45-58.

2 Научно-исследовательский институт кибербезопасности. // Возникающие угрозы в безопасности Интернета вещей. <https://www.cybersecurityinstitute.com/emerging-threats-iot-security>.

3 Джонсон Р., Ли С. Технология блокчейн для безопасного обмена данными в сетях Интернета вещей // В Материалах Международной конференции по безопасности Интернета вещей, 2018. – С. 112-125.

4 Национальный институт стандартов и технологий. (2021). «Руководство по безопасности Интернета вещей: рекомендации для организаций». Специальная публикация NIST 800-183. <https://www.nist.gov/publications/iot-security-guidelines>.

5 Джонс М. Смягчение последствий кибератак в экосистемах Интернета вещей: комплексный подход // IEEE Transactions по информационной криминалистике и безопасности. 2017, 12 (4). – С. 789-802.

GTAMP 20.53

ҚҰРЫЛЫС КОМПАНИЯСЫНЫҢ БИЗНЕС-ПРОЦЕСТЕРІН ӘЗІРЛЕУ

Д.Ш. Алтынбек

*Студент, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

К.Б. Бегалиева

*Аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ.*

Заманауи динамикалық құрылыс нарығында бизнес-процестерді тиімді басқару құрылыс компаниялары үшін сәттіліктің негізгі факторына айналады. Бұл ғылыми еңбек құрылыс саласындағы бизнес-процестерді әзірлеу әдістері мен тәсілдерін зерттеу болып табылады. Заманауи басқару теориялары мен практикалық тәжірибеге сүйене отырып, компанияларға жоғары тиімділік пен бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізуге мүмкіндік беретін интеграцияланған тәсіл ұсынылады. Заманауи экономикалық жағдайларда құрылыс компаниялары қатаң бәсекелестікке және құрылыс сапасы мен жұмыстарды аяқтау мерзімдеріне қойылатын талаптардың жоғарылауына тап болады. Бизнес-процестерді дамытудың өзектілігі өндірістік және басқару процестерінің икемділігін, тиімділігін және басқарылуын арттыру қажеттілігінде жатыр.

Түйін сөздер: бизнес-процестер, процестерді оңтайландыру, Lean Management, жүйелік талдау, тиімділік, интеграцияланған тәсіл, қызметтердің сапасы.

Құрылыс саласы экономиканың ең серпінді және бәсекеге қабілетті салаларының бірі болып табылады. Процестердің күрделілігі, жоғары тәуекелдер және үнемі жетілдірудің қажеттілігі бизнес-процестерді басқаруды осы саладағы компаниялар үшін стратегиялық басымдыққа айналдырады.

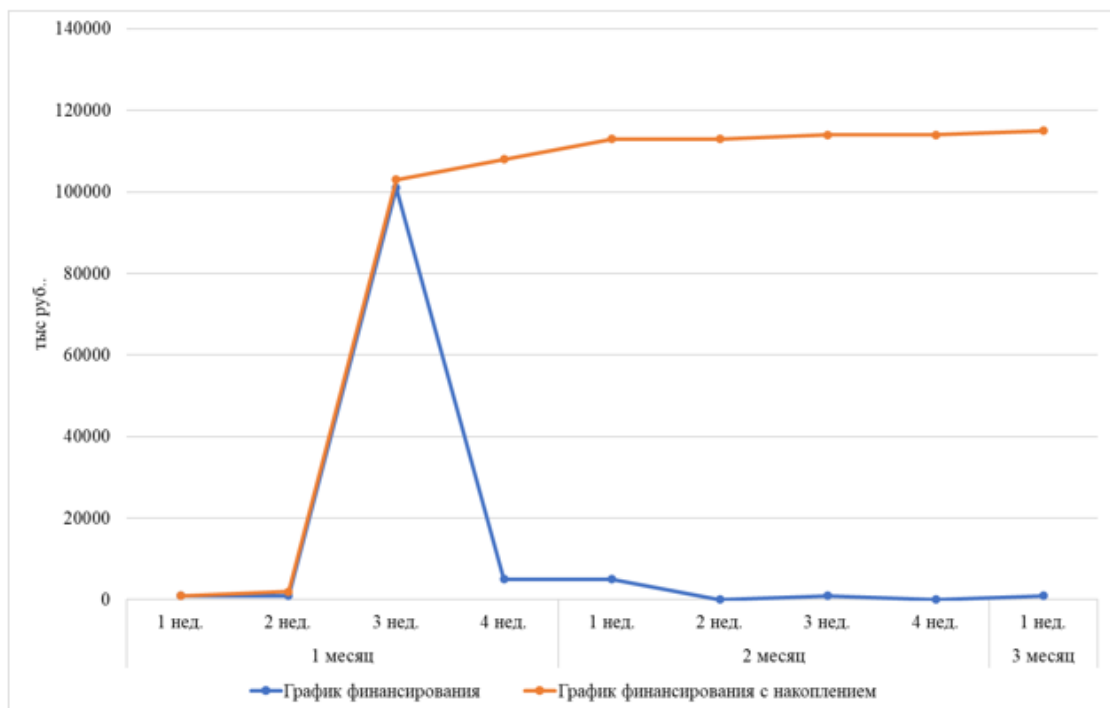
Құрылыс саласындағы бизнес-процестерді басқару қазіргі жағдайда қажетті көрсеткіштерге қол жеткізудің кілті ғана емес, сонымен қатар ұзақ мерзімді перспективада компанияның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ететін маңызды құрал болып табылады. Мақалада бизнес-жүйелерді модельдеу, өлшеу және талдауды қоса алғанда, бизнес-процестерді басқарудың заманауи әдістері қарастырылады. Мақалада бағалау және талдау үшін қолданылатын құралдар сипатталған, мысалы, Бағдарламаны қаржыландыру кестесі диаграммасы, ERP жүйесінде -өнімділіктің негізгі көрсеткіштеріне негізделген талдау.

Кәсіпорынның басқару саясатының бизнес-процестерді басқару жүйелерін жетілдіруге және олардың негізінде бәсекелестік артықшылықтарды қалыптастыруға баса назар аударуы сыртқы тұрақтылық болмаған жағдайда ұзақ мерзімді жұмыс істеу тиімділігіне қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Шолу.

Өндірістік, әкімшілік және қаржылық процестерді бағалауды қоса алғанда, құрылыс қызметінің ерекшелігін ескере отырып, бизнес-процестердің ағымдағы жай-күйін жүйелі талдау жасалды.

Бағдарламаны қаржыландыру кестесі

Сурет 1. Бағдарламаны қаржыландыру кестесі.

BPMN (Business process Model and Notation) сияқты құралдарды қолдана отырып, ұйымдағы негізгі процестерді және олардың өзара байланыстарын анықтаймыз.

Талдау және анықталған әлсіз жақтар негізінде оңтайландыру мақсаттарын белгілеу, сондай-ақ бизнестің ерекшелігі мен компанияның мақсаттарын ескере отырып, оларға қол жеткізу жұмысын әзірленді.

Жобаларды, ресурстарды басқару және клиенттермен өзара әрекеттесу процестерін автоматтандыру және жақсарту үшін заманауи ақпараттық технологияларды енгізуге болады. Сонымен қатар, тиімділікті арттыру, артық заттарды жою және ресурстарды оңтайландыру үшін сапаны басқару әдістемелерін (мысалы, Six Sigma) және Lean Management қолдануға болады.

Бизнес процестер мен жобаларды басқару ерекшеліктерін ескере отырып, құрылыс саласында Lean Management қағидаттарының қолданылуын егжей-тегжейлі талдай аламыз. Бизнес-процестің иесі – оның қарамағында процесті басқару үшін қажетті ресурстар бар, сондай-ақ осы процестің нәтижелері мен оның тиімділігіне жауапты лауазымды адам (басқару органы).

Бизнес-процесті енгізу – процестің мақсаттарына жету үшін қажетті ресурстар. Бұл ретте ресурстар процесс барысында толығымен айырбасталуы немесе тұтынылуы мүмкін. Балама ретінде бизнес-процесті енгізу процесті орындау кезінде шығарылымға түрленетін өнім ретінде айқындалуы мүмкін.

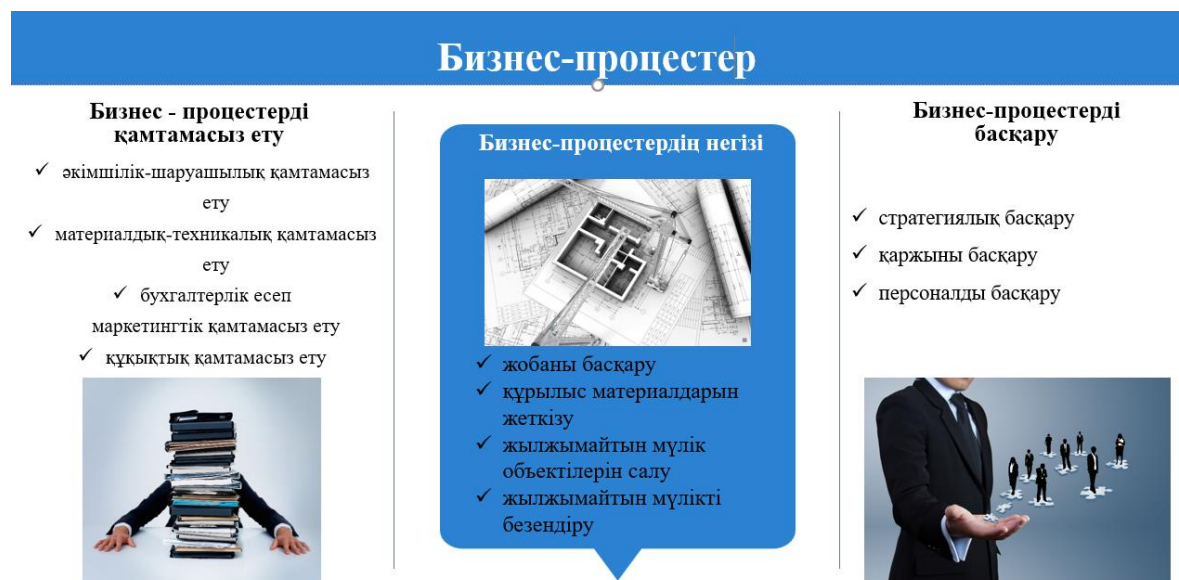
Бизнес-процестің шығуы – процестің мақсаттарына қол жеткізген кезде алынған нәтиже, яғни процеске сыртқы тұтынушылар тұтынатын материалдық немесе ақпараттық объект немесе қызмет. Бизнес-процесс шығарылымының әрқашан өз тұтынушысы болады. Тұтынушы басқа бизнес-процесс болуы мүмкін, бұл жағдайда бір процестің шығуы басқа бизнес-процеске енгізу болып табылады. Бұдан басқа, бизнес-процестің шығуы басқа бизнес-процесс үшін ресурс болуы мүмкін, себебі шығарылымдар: ақпарат, кадрлар, қызметтер, құжаттама және т.б. болуы мүмкін.

Бизнес-процестің тұтынушысы – бизнес-процестің шығысын (нәтижесін) пайдаланатын субъект (процесс, жеке немесе заңды тұлға).

Бизнес-процесс тұтынушыларын екі ірі топқа бөлуге болады:

– Ішкі тұтынушылар – бұл ұйым құрамындағы тұтынушылар. Мысал ретінде ағымдағы қызметті жүзеге асыру барысында басқа бөлімдердің бизнес-процестерінің нәтижелерін (шығуларын) пайдаланатын ұйымның бөлімшелері мысал болып табылады.

– Сыртқы тұтынушылар – сыртқы ортада жүрген және бизнес-процестің соңғы нәтижесін пайдаланатын тұтынушылар. Сыртқы тұтынушылар акционерлер, инвесторлар, тапсырыс берушілер, сондай-ақ билік органдары бола алады.

Сурет 2. Бизнес-процестер.

Жұмыстың қорытындысында жүргізілген зерттеудің қорытындылары шығарылды, құрылыс компаниясындағы бизнес-процестерді дамыту және оңтайландыру бойынша негізгі тұжырымдар мен ұсынымдар қаралады. Процестерді басқарудың интеграцияланған тәсілінің маңыздылығына, сондай-ақ нарықтың өзгеретін жағдайларына үнемі мониторинг жүргізу және бейімделу қажеттілігіне назар аударуымыз қажет.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Джонс М., Джонс Дж. Lean Thinking: жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін жылдам бастау. – М.: Манн, Иванов және Фербер, 2009.
- 2 Коттер Дж. Өзгерістер жүргізушісі: табысты ұйымды қалай құруға және керемет нәтижелерге қол жеткізуге болады. – М.: Альпина Паблишер, 2012.
- 3 Харрис Ф. Операциялық басқару: негіздері мен модельдері. – Санкт-Петербург: Питер, 2005.

ГТАМР 20.01.07

РОБОТОТЕХНИКА ОҚУШЫЛАРДЫҢ НЕГІЗГІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ

Ә.Ш. ШЫҢҒЫС

Магистрант, Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Бұл мақалада «Робототехника» оқушылардың бойында құзіреттіліктерін қалыптастыру құралының бірі екендігі қарастырылады. Құзыреттілік дегеніміз алған жеке және кәсіби білімдерін, іскерліктері мен дағдыларын практикалық іс-әрекетте белсенді пайдалана білуі. Құзіреттілікке негізделген әдіс бірінші кезекте оқушының саналылығын емес, өз жұмысын ұйымдастыра білуін алға қояды. Заманауи білім беру технологиялары білім алушылардың арнайы ұйымдастырылған іс – әрекеттерін оқу процесіне қосуды қамтамасыз етеді. Құзіреттілікке негізделген тәсілдің бұл механизмі оқу үдерісіне робототехника курсы енгізу арқылы жақсы үлгіленген.

Түйін сөздер: құзыреттілік, робототехника, ақпараттық құзыреттілік коммуникативтік құзыреттілік, оқу-танымдық құзыреттілік.

Заманауи білім беру мектебі жалпыға бірдей білімнің, қабілеттердің, дағдылардың, сондай-ақ оқушылардың өз бетінше әрекет ету тәжірибесі мен жеке жауапкершілігінің, яғни білім мазмұнының заманауи сапасын айқындайтын негізгі құзыреттердің тұтас жүйесін қалыптастыруы керек.

Мұғалімдер үшін бұл білім беруден оқушылардың белсенді оқуы мен тәжірибелеріне жағдай жасауға көшу. Білім алушылар үшін – ақпаратты пассивті ассимиляциядан белсенді іздеуге, сыни тұрғыдан ойлауға және тәжірибеде пайдалануға көшу. Мұғалімнің басты мәселесі – бағдарламаны сапалы меңгеруді қамтамасыз ететін шарт ретінде білім алушылардың білім беру құзыреттілігін дамытудың құралдары мен әдістерін іздеу.

Бүгінгі таңда мұғалімнің негізгі мақсатты мектеп түлектерінің «үлгілері» параметрлері интеграциялық принцип ретінде білім беру нәтижесіндегі құзыреттер болып табылады.

Қазіргі уақытта қоғамда бұрын өмір сүруге міндетті болған кейбір тұлғалық қасиеттердің рөлі артты, мысалы: өзгермелі әлемде жылдам бағдарлау, жаңа мамандықтар мен білім салаларын меңгеру, адамдармен ортақ тіл таба білу. әртүрлі кәсіптердің, мәдениеттердің және т.б. Бұл қасиеттер негізгі құзыреттер атауын алды.

Мектептегі білімге қатысты негізгі құзіреттіліктер деп оқушылардың

жағдайда өз бетінше әрекет ету қабілеті түсініледі.

Құзыреттілік – бұл:

– тиісті мәселелерді шешуде нақты тұлғаға немесе ұйымға заңмен, жарғымен немесе келісіммен берілген өкілеттіктер мен құқықтардың ауқымы;

– адам білуге және практикалық жұмыс тәжірибесіне ие болуға тиіс белгілі бір білімнің, дағдының және дағдының жиынтығы.

Құзыреттілік – алған жеке және кәсіби білімдерін, іскерліктері мен дағдыларын практикалық іс-әрекетте белсенді пайдалана білу.

Құзыреттілікке негізделген әдіс бірінші кезекте оқушының саналылығын емес, өз жұмысын ұйымдастыра білуін алға қояды. Есте сақтау және жауап беру – білім жинақтау және өз білімдері мен дағдыларын сабақтан тыс практикалық жағдайда қолдану құзыреттілік болып табылады.

Құзыреттілікке негізделген көзқарас идеялары В.И.Байденко, И.Д.Белоновская, И.А. Зимняя, Н.А. Селезнева, Ю.Г. Татур, Н.С. Сахорова, А.В.Хуторский зерттеулерінде толық ашылған. Құзыреттілікке негізделген әдістің мәні мынада: оқушы тапсырманың өзін тұжырымдауды білуі, жаңа тәжірибені бағалауы және өз әрекеттерінің тиімділігін бақылауы керек. Бұл тәсілмен оқу қызметі кезеңді түрде зерттеушілік немесе тәжірибелік-трансформациялық сипатқа ие болады [1].

Заманауи білім беру технологиялары білім алушылардың арнайы ұйымдастырылған іс-әрекеттерін оқу процесіне қосуды қамтамасыз етеді. Құзыреттілікке негізделген тәсілдің бұл механизмі оқу үдерісіне робототехника курсын енгізу арқылы жақсы үлгіленген.

Робототехника – модульдік құрылымы мен қуатты микропроцессорлары бар интеллектуалды робот механизмдерінің барлық түрлерін жобалау және құрастыру.

Робототехника бұл автоматтандырылған техникалық жүйелерді жасаумен айналысатын қолданбалы ғылым. Робототехниканы оқу процесін де, сабақтан тыс жұмыстарды да ұйымдастыруда кеңінен қолдануға болады. Оқу робототехникасын информатика, биология, физика, технология және басқа да пәндер сабақтарында шектеулі көлемде де (көрсету, бақылау), пән бойынша жеке тақырыптарды меңгеруде де қолдануға болады. Балалардың физикалық заттарды салуға белсенді араласуы ұғымдық және сөйлеу аппаратының дамуына ықпал етеді, бұл өз кезегінде мұғалімнің дұрыс қолдауымен балалардың заттардың мәнін жақсы түсінуіне және одан әрі дамуына көмектеседі.

Робототехникада дизайнерлермен жұмыс істегенде пәнаралық байланыстар қолданылады: математика және информатика, технология және физика, математика және физика, биология және информатика.

Пәнаралық байланыстар – білім беру процесінің мазмұнында, формалары мен әдістерінде көрініс табатын және тәрбиелік, дамытушылық және тәрбиелік қызметтерді атқаратын шындықтың объектілері, құбылыстары мен процестері арасындағы синтездік, интегративті қатынастарды белгілеуге арналған педагогикалық категория [2].

Құрастыру білім алушылардың жаңа білімді меңгеру ынтасын арттырады. Осы пән бойынша оқытылатын теорияның практикалық қолдану аясын кеңейту үшін басқа пәндерден алынған түсініктерге сүйену қажет. Жаңа эксперименттік мәліметтер алу үшін сабақтас пәндер сабақтарында алған практикалық дағдылар мен дағдыларды пайдалану. Білім алушылардың тиісті пәндер бойынша қажетті ақпаратты қайталау мүмкіндігі бар. Жаңа оқу материалын оқу кезінде әртүрлі оқу пәндерінен фактілер мен тұжырымдамалар қолданылады. Оқушылар нақты немесе жеке білімдерін өз бетінше жаңғыртады іргелес пәннен теориялық сипатта болады және жаңадан алған білімдерін басқа пәннің сабақтарында бекіту үшін бір пән сабақтарында олар меңгерген фактілер мен түсініктерді қатыстырады. Басқа оқу пәнінің сабақтарында оқытылатын құбылыстарды түсіндіру үшін теорияны өз бетінше тарту. Мұның бәрі келесі параметрлер бойынша қалыптасқан негізгі құзыреттердің деңгейін арттыруға мүмкіндік береді:

Ақпараттық құзыреттілік: Интернетте андроид роботтары туралы ақпаратты іздеу, модельдердің табылған үлгілерін зерттеу және олардың дизайнын талдау.

Коммуникативтік құзыреттілік:

- табылған құрылымдарды жүзеге асырудың мүмкін болатын тақырыбына хабарлама дайындау;
- жаңа элементтерді енгізу, жеке білім алушылардан немесе білім алушылар тобынан хабарламалар дайындау;
- жобаны жүзеге асырудағы жұмыстың жалпы тәртібін ұжымдық талқылау, топтық жобалық жұмыс;
- әр оқушының іс-әрекетін бағалау.

Оқу-танымдық құзыреттілік:

- белгілі схемалар бойынша андроид моделін құру;
- үлгі бойынша роботтың әрекеттерін бағдарламалау;
- конструкторлық модельдеу бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары;
- бағдарламаны түзету бойынша зерттеу жұмыстары;
- жұмысты тіркеу және қорғау, схемалар мен нұсқауларсыз робот құрылымын өз бетінше салу;
- мақсатқа байланысты роботтың әрекеттерін бағдарламалау;
- дайын үлгілерді көрсету;
- роботтар арасында жарыс өткізу және жеңімпаздарды анықтау;
- сәтті шешімдер мен дизайн кемшіліктерін анықтау [3].

Робот техникасы пәнаралық курс бола отырып, білім алушыларда қалыптасқан негізгі құзыреттілік деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, компьютермен жұмыс жасау, роботтарды құрастыру, қоршаған ортаны зерттеу бойынша эксперименттер жүргізу мемлекеттік білім беру стандарттарында көрсетілген жалпы білім берудің білім беру бағдарламасын меңгеру нәтижелеріне қол жеткізуге ықпал етеді. Танымдық, оқу-зерттеу және жобалық іс-әрекет дағдылары, есептерді шығару дағдылары.

Мұндай іс-шаралар оқу пәндері бойынша айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізуге ықпалын тигізеді [4-5].

Әртүрлі жобаларды әзірлеу барысында білім алушылар өздері үшін жаңа немесе ұмыт болуы мүмкін әртүрлі ғылымдардан түсініктер мен заңдылықтарға тап болады және олардың міндеті мұғаліммен кенесу немесе күмәнді анықтауға көмектесетін өз бетінше зерттеу жүргізу болады. Роботтарды құруға өз идеялары мен теорияларын енгізу өмірлік және кәсіби мәселелерді шешудің әмбебап әдісін қалыптастыруға негіз болады, сондықтан білім алушылар шешімдерді нақты және қол жеткізуге болатын нәтижелерге айналдыруға ұмтылуы өте маңызды.

Қолданылған әдебиеттер

1 Абушкин Х.Х., Даданова А.В. Межпредметные связи в робототехнике как средство формирования ключевых компетенций учащихся // Учебный эксперимент в образовании. 2014, № 3. – С. 32-35.

2 Образовательная робототехника: дайджест актуальных материалов / ГАОУ ДПО «Институт развития образования Свердловской области»; Библиотечно-информационный центр; сост. Т.Г. Попова. – Екатеринбург: ГАОУ ДПО СО «ИРО», 2015. – 70 с.

3 Тарапата В.В., Самылкина Н.Н. Робототехника в школе: методика, программы, проекты. – М.: Лаборатория знаний, 2017.

4 Қалугин Д.Ю., А.М., Осокина О.М. Робототехника ресурстық қамтамасыз ету // Білім беру робототехникасы: жай-күйі, проблемалары, перспективалары: Бүкілресейлік ғылыми-практикалық конференция мақалаларының жинағы. – Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2016.

5 Дахин А.Н. Педагогика робототехники как возникающая инновация школьной технологии // Народное образование. 2015, 34. – С.157-161.

ҒТАМР 50.01.85

СМАРТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Н.С. Касымбекова

«Бағдарламалау және есептеу техникасы» кафедрасының меңгерушісі, М. Өтебаев атындағы жоғары жаңа технологиялар колледжі, Шымкент қ.

XXI ғасыр – бұл ақпараттық технологиялар адамның өмірлік кеңістігінің ажырамас бөлігіне айналған ғасыр. Бүгінгі таңда ұялы телефон, компьютер және Интернет табиғат пен қоғам сияқты олардың өмірлік кеңістігінің табиғи элементтері болып табылатын адамдардың жаңа сандық (сандық) ұрпағының болу фактісін сенімді түрде айтуға болады.

Түйін сөздер: смарт-технология, SMART білім беру, SMART оқыту, ақпараттық технологиялар.

Соңғы жылдары біздің студенттер айтарлықтай өзгерді. Планшеттер, смартфондар, ноутбуктер, IP-телефондар, ВК және Twitter – олар біз білетін 10 жыл бұрынғы студенттерге мүлдем ұқсамайды. Студенттермен қалыспай компьютерлік бағдарламаларды, жаңа технологияларды, интерактивті тақтамен жұмыс істеуді үйренуіміз қажет. Ақпараттандыру қоғамның барлық салаларын түбегейлі өзгертті, соның ішінде білім саласын. Біздің студенттер оқығысы келетіні анық, олар үшін ең қолайлы білім беру ортасында біз емес, олар үйреніп қалған технологияларды қолдану арқылы. Мұндай жағдайда студенттер өзімізден асып түседі. Ақпараттық сауаттылықта оқытушылар жеткілікті пәнді оқытудың дұрыс әдісін таңдау қиын. Аудиовизуалды, жобалық сияқты әдістерді, іскерлік және рөлдік ойындар, презентациялар мен баяндамалар, «дөңгелек үстел», театрландыру және т.б. үйреншікті болды. Дәстүрлі оқыту әдістерімен үйлескенде, бұл әлі де бар. «Миға шабуыл», кейс-стади, қашықтықтан оқыту, интерактивті тәсілдер жаңа технологиялар. Жалпы білім ордалары компьютерлік сыныптармен, бейне проекторлармен, экрандармен жабдықталған. Электрондық оқу басылымдары электрондық оқулықтар, мультимедиялық құралдар белсенді қолданылады.

SMART – білім және смарт-технологиялар – он жылдан бері талқыланатын, бірақ педагогикалық зерттеулер мен білім беру қызметінде өз орнын таба алмайтын білім беру ортасындағы жаңа терминдер. Ақылды (зияткерлік) орта қоршаған ақыл-ойдың жұмыс істеуіне мүмкіндік беретін физикалық инфрақұрылым ретінде анықталады. Кез келген орта мен өндірісті дамыту үшін базалық құрамдас (базалық технологиялар) болып табылатын, қызметтің барлық

салаларына, соның ішінде білім беруге кіретін «ақылды» немесе смарт-технологияларды дамытусыз ақылды ортада жұмыс істей алмайды. Білім берудегі SMART талқылау ресейлік басылымдарда соңғы 8-10 жыл, шетелдік зерттеулерде одан да ұзақ болып келеді және жаңа (ақпараттық, электрондық, смарт-технологиялар мен ресурстарды) пайдалану негізінде білім беру жүйелерін трансформациялау үшін жаңа негіздерді көрсетуге мүмкіндік береді.

SMART қоғам алдына жаңа жаһандық міндет қояды: шығармашылық әлеуеті бар, жаңа әлемде ойлана және жұмыс істей алатын кадрларды даярлау. Ол үшін оларға жаңа практикалық дағдыларды үйрету қажет: әлеуметтік желілерде қарым-қатынас жасау, пайдалы ақпараттарды таңдау, электрондық көздермен жұмыс жасау, жеке білім базаларын жинақтау, бұл оқу процесінің сипатын өзгертуді талап етеді.

SMART білім беру ұсынады:

- интерактивті білім беру ортасында оқытудың икемділігі;
- оқытуды дараландыру және бейімдеу;
- бүкіл әлем бойынша мазмұнға ақысыз қол жетімділік.

SMART оқыту технологиялық инновациялар мен Интернетті қолдану арқылы жүзеге асырылады, бұл студенттерге жүйелі көпөлшемді көзқарас пен пәндерді оқып-үйрену негізінде олардың көпөлшемділігі мен мазмұнын үнемі жаңартып отыру негізінде кәсіби құзыреттіліктерге ие болуға мүмкіндік береді.

SMART білім алу мүмкіндігінше тыңдаушының өміріне енуі керек, бейресми болуы керек, сонымен қатар қазіргі кезде бәріне таныс технологияларға негізделуі керек. Болып жатқан өзгерістер мен SMART студенттерінің өсіп келе жатқан талаптарына сай болу үшін университеттер келесі талаптарға сай болуы керек: икемділік, бейімділік, сапа көрсеткіштері, инновациялар. Ақылды технологиялар білім беруде үлкен маңызға ие болып келеді, бір жағынан олар университеттің материалдық-техникалық қамтамасыз ету шығындарын оңтайландыруға, екінші жағынан білім беру қызметтері мен өнімдерінің сапасын жаңа деңгейге шығаруға мүмкіндік береді.

Smart Campus – Еуропалық Комиссияның қолдауымен, негізгі пайдаланушылармен (студенттермен, оқытушылармен, зерттеушілермен) өзара әрекеттесу арқылы университет пайдаланатын жабдық пен энергия ресурстарының тиімділігін арттыруға бағытталған жоба. Smart технологиялар білім беру бағдарламаларын іске асыруда қолданылады, олар тек оқу процесін жүргізуге арналған инструменталды технологиялардан емес (ақылды тақта және т.б.), сонымен қатар инновациялық оқу жоспарлары мен пәндерінен тұрады. Дәл осы ақылды технологиялар революциялық оқу-әдістемелік материалдарды жасауға, сондай-ақ студенттер үшін жеке оқыту жолдарын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

SMART білім беру тұжырымдамасына мыналар кіреді:

1. Оқу үдерісіне қатысушылардың құзыреттіліктерін, соның ішінде формальды және формальды емес оқыту үдерісінің іс-әрекеттерін қоса, үздіксіз дамуы үшін интеллектуалды ортаны құру, оның нәтижесі алынған жаңа құзыреттерді пайдалану арқылы көрсетілген мінез-құлықтағы өзгерістер.

2. Мақсат – цифрлық қоғамда және ақылды экономикада сәттілікке жету үшін қажетті дағдыларды қамтамасыз ету. SMART білім берудің негізгі сипаттамалары:

1. Әр түрлі операциялық жүйелер үшін жасалған бағдарламалық жасақтама арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз ету.

2. Уақыт пен мекеннен тәуелсіздік, ұтқырлық, барлық жерде, үздіксіздігі және білім туралы ақпаратқа қол жетімділік.

3. Оқу ақпаратына қол жеткізу үшін мобильді құрылғыларды пайдалану арқылы мұғалім мен оқушының дербестігі.

4. Әр түрлі мотивациялық модельдердің анықтамасы.

5. Жұмыс берушілер мен мекеменің жеке және ұйымдастырушылық мақсаттары арасындағы байланыс.

6. Көрсетілген құзыреттердегі өзгерістерді бағалау – білім беру процесінің тиімділігі алынған біліммен емес, оны практикада қолдана білуімен өлшенеді.

7. Студенттің қалауы мен жеке мүмкіндіктері тұрғысынан икемді оқыту.

Интерактивті жабдықты пайдаланатын презентацияның жаңа түрі – SMART Boards интерактивті тақталары, Symposium интерактивті дисплейлері.

SMART Boards интерактивті тақталарында арнайы маркермен жазуға, оқу материалын көрсетуге және экрандағы кескінге жазбаша түсініктеме беруге болады. Сонымен бірге SMART Board интерактивті тақтасында жазылғандардың барлығы студенттерге беріледі, магниттік тасымалдағыштарда сақталады, басылады және электронды почта арқылы сабаққа келмеген студенттерге жіберіледі. SMART Board интерактивті тақтасында дәріс кезінде құрылған сабақ материалы кіріктірілген видеорегистратор арқылы жазылады және оны бірнеше рет көруге болады.

Интерактивті тақтаның барлық мүмкіндіктерін пайдалану бағдарламалық жасақтаманың (Smart Notebook, Bridgit, SynhronEyes) әсерінен жүзеге асырылады. Әр бағдарламаның өзіндік ресурстары және өзіндік функционалдығы бар:

SMART Notebook мәтінмен және объектілермен жұмыс істеуге, ақпаратты сақтауға және жазылған мәтінді терілген мәтінге айналдыруға мүмкіндік береді.

Bridgit бағдарламасы бүкіл әлемдегі серіктестерге тұсаукесерлерді тез және оңай жеткізуге, құжатыңыз бойынша кері байланыс алуға мүмкіндік береді. Жалпы жұмыс үстеліндегі сөйлеуіңіздің негізгі позицияларын бөле салысымен, бағдарлама сіздің барлық жазбаларыңызды конференцияның қалған қатысушыларының экрандарында нақты уақыт режимінде дереу көрсетеді.

SynhronEyes бағдарламалық жасақтамасының көмегімен оқытушы студенттердің не істеп жатқанын бақылай алады, барлық студенттердің мониторларын тақтаға шығарады, студенттердің мониторларын блоктайды, интерактивті тақтадан оқу материалын, мысалы, тестті барлық компьютерлерге жібере алады.

Интерактивті SMART тақталарында жұмыс жасау кезінде студенттердің зейіні шоғырланады, оқу материалы тез сінеді, нәтижесінде әр студенттің үлгерімі артады.

Жалпы қорытынды жасай отырып, біз кәсіптік және әмбебап құзыреттіліктерді дамыту мақсаттарын қоя отырып, колледждегі білім беру процесі шығармашылық сипатқа ие бола бастайтынын атап өтеміз, Smart технологиялар білімге деген қызығушылықты арттырады және оны алуға ынталандырады, шығармашылық ойлауды қалыптастырады бір мәселені шешудің әр түрлі тәсілдерін ұсына білу. Білім берудегі жаңа технологиялар бүгінде 10-15 жыл бұрынғыға қарағанда жылдамырақ қарқынмен пайда болады, бұл тәжірибе, ақпарат, білім және іскерлік дағдылармен бөлісудің маңыздылығын дәлелдейді.

Білім беру саласына жаңа технологияларды енгізу білімді репродуктивті берудің ескі схемасынан білім берудің жаңа, шығармашылық түріне көшуге әкеледі. Қазіргі білім берудің негізгі міндеттерінің бірі – студенттердің білім алуына тұрақты мотивацияны қалыптастыру, екіншісі – шығармашылық шешімдердің көмегімен осы білімді игерудің жаңа формалары мен құралдарын іздеу.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 На пути к SMART-обществу. www.econorus.org/c2013/files.
- 2 Мир на пути к SMART-обществу. www.elearning-russia.ru/upload/doc.
- 3 Тихомирова Н.А. Глобальная стратегия развития SMART-общества. – <http://SMARTmesi.blogspot.ru/2012/03/SMART-SMART.html>.
- 4 Тихомиров В.П., Тихомирова Н.А. SMART education: новый подход к развитию образования. <http://www.elearningpro.ru/>.

GTAMP 67.01.75

ТҰРҒЫН ҮЙ ҒИМАРАТТАРДЫҢ СЫРТҚЫ ҚАБЫРҒАЛАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Г.Р. Қарасаева

*Аға оқытушы, Сафи Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ университеті,
Атырау қ.*

Р.К. Салпакаева

*Аға оқытушы, Сафи Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ университеті,
Атырау қ.*

Г.Р. Айманова

*Аға оқытушы, Сафи Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ университеті,
Атырау қ.*

Бұл мақалада тұрғын үй ғимараттардың сыртқы қабырғаларының экономикалық тиімділігін бағалау әдістемелері қарастырылады. Инвестициялық объектінің жұмысындағы қаражат ағымы және инвестициялық жобалардың абсолютті тиімділігін экономикалық бағалаудың сипаттамалары беріледі. Тұрғын үйдің сыртқы қабырғаларының стандартты қызмет ету мерзімдері және оларға жөндеу жүргізудің құнын есептеуде нұсқаулы формулалар беріледі. Сыртқы қабырғалардың қалыпты қызмет ету мерзімінде күрделі жөндеу шығындарының дисконтталған (ағымдағы) құнын анықтау әдістемелері ұсынылады.

Түйін сөздер: инвестициялық жоба, таза ағымдағы құн, сыртқы қабырға, экономикалық тиімділік, қоршау құрылымы, жылу оқшаулағыш.

Қазіргі уақытта инвестициялық жобалардың тиімділігін бағалаудың әдіснамалық негізі ретінде «Инвестициялық жобалардың тиімділігін бағалау және оларды қаржыландыруға арналған нұсқаулық» қолданылуы тиіс. Олардың артынан әр түрлі инвестициялық жобаларды (немесе жобалық нұсқаларды) салыстырып, олардың қатысушыларының мүдделерін және жобаның ерекшеліктерін көрсететін әртүрлі индикаторларды пайдалана отырып, ең тиімдісін таңдап алу ұсынылады.

Инвестициялық жобалардың абсолютті тиімділігін экономикалық бағалауда қолданылатын негізгі әдістердің бірі осы таза ағымдағы құнды есептеу (ТАҚ), ол қаражат ағымдарының дисконтталған құнын есептегенде, яғни қаражат ағымдарының дисконтталған құнын айқындауға тиіс. Бұл әдіс

әртүрлі уақыт мәндерін салыстыру мақсатында бір мән шкаласы бойынша қаражат ағымының мәндерін, әдетте, ағымдағы уақытқа дейін қысқартуды (дисконттауды) көздейді [1].

Қаражаттардың ағымы уақытында бөлінгендіктен, ол дисконт мөлшерлемесі, E капиталының пайыздық мөлшерлемесі бойынша дисконтталады. Осыған байланысты негізгі мәселе дисконттау жүргізілетін пайыздық мөлшерлемені таңдау болып табылады. Мысалы, халықаралық нұсқауларға сәйкес, инвестициялардың тиімділігін бағалау тәртібін реттейтін 12% дисконттау мөлшерлемесі қолданылады.

ТАҚ математикалық есептеулерін бір жолмен есептеу формулаға сәйкес жүзеге асырылады

$$ТАҚ = \sum_{i=1}^n \frac{P_i}{(1+E)^i} - I, \quad (1)$$

*мұндағы P_i – инвестициялық объектінің жұмысындағы қаражат ағымы i -уақыт аралығы;
 E – дисконттау қаражаты; n – уақыт интервалдарының қабылданған саны (экономикалық талдаудың горизонты); I – инвестицияларды бастау.*

Коммерциялық емес өндірістер үшін (мемлекеттік тұрғын үй секторы) инвестициялық жобаларды бағалау кезінде тиімділіктің әртүрлі критерийлері қолданылады. Өндірістік емес нысандар қоғамның және оның жеке құрылымының тұрғын үй, тұрмыстық және мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған. Экономиканың мемлекеттік секторындағы тұрғын үйлер, әлеуметтік және мәдени нысандар және басқа да ғимараттар мен құрылыстар қазіргі уақытта олар тапсырыс берушіге күрделі салымдармен сәйкес келетін кірістер алуға мүмкіндік бермейді [2].

T_n тұрғын үй ғимараттарының сыртқы қабырғаларының пайдалы қызмет мерзімі ішінде экономикалық бағалау моделінің капиталы мен пайдалану шығындарын анықтаймыз.

Барлық меншік түрлеріне жасалған төлемдер келесі құрылымға ие:

- техникалық қызмет көрсету және жөндеу үшін төлемдер (капиталды қоса алғанда);
- коммуналдық қызметтер үшін төлемдер;
- оның құрылысына жұмсалған шығындарды өтеу үшін төлем (тұрғын үйді жалдау жалға берушілер үшін, мүлік салығы – иелері үшін).

Сыртқы қабырға ағынын және T_n уақытына арналған қаражатты есепке алсақ, онда мынадай төмендегі құрылымдары бар:

1) Теріс салдары – күрделі және ағымдағы жөндеу шығындары, қоршаулар арқылы өтетін жылу шығындарын өтеу құны (орталық жылу құнына қосылған шығындардың бөлігі);

2) оң салдары – амортизациялық аударымдар (сыртқы қоршаулардың құрылысына жұмсалған шығындарды өтеу үшін төлем) [3].

Ғимараттарда сыртқы қабырға құрылымдары үшін жобалық шешімдердің тиімділігін бағалаудағы салыстырмалы индикаторды өлшеу бірлігін таңдау

үлкен маңызға ие, алынған нәтижелердің объективтілігі айтарлықтай дәрежеге байланысты. Құрылыс құрылымдарын техникалық және экономикалық есепке алу кезінде сыртқы қабырғаның 1 м^2 құрылымын құру кезінде, бір уақыттық өзіндік құнын анықтау үшін өлшеу бірлігі ретінде, сондай-ақ операциялық шығындардың құны ретінде қабылданады.

Осылайша, күрделі салымдардың экономикалық тиімділігін анықтау үшін, сондай-ақ қолданылатын көрсеткіштердің ерекшеліктеріне байланысты әдіснамалық әдебиеттерде баяндалған негізгі қағидағарға сәйкес, тұрғын үй ғимараттарының сыртқы қабырғалары үшін арнайы формулалар бойынша нұсқаларын бағалау орынды.

$$ТАҚ = \sum_{t=1}^{T_H} \frac{(C_A - C_{mn} - C_{mp})}{(1+E)^t} - \sum_{t=T_M}^{T_p} \frac{C_{кр}}{(1+E)^t} - I, \quad (2)$$

мұндағы T_H – қоршау құрылымының қалыпты жұмыс мерзімі, жылдар; C_A – ғимарат құрылымын толық қалпына келтіру үшін амортизациялық аударымдар, тг/м²; C_{mp} – ғимараттың құрылымына өтетін жылу шығындарын өтеу құны, тг/м²; $C_{кр}$ – кедергінің мерзімді уақытына арналған шығындар, тг/м²; T_p – толық жөндеу уақыты, T_H жыл; T_M – күрделі жөндеу кезеңі, тг/м²; I – қоршаулардың біржолғы құны, тг/м².

Осылайша, тұрғын үй ғимараттарының сыртқы қабырғаларының өмірлік циклі бөлінген бес негізгі қаражат ағымынан тұрады.

- ғимарат құрылымын пайдаланудағы жылдық ағымдар ($C_A, C_{mn}, C_{кр}$);
- капиталды қалыптастыру бойынша шығындар ($C_{кр}, I$).

Теңдеуде (2) құрамдас компоненттің болмауы, таза ағымдағы құнының (ТАҚ) мөлшерін анықтауда конструкциялау құрылымының құрылысы мен жұмыс істеуінің тиімділігі қоршаудың бүкіл өмірлік циклі үшін ТАҚ-ның ең аз теріс мәнімен сипатталады [2].

Сыртқы қабырғалардың қалыпты қызмет ету мерзімінде күрделі жөндеу шығындарының дисконтталған (ағымдағы) құнын анықтау.

Сыртқы қабырғалардың күрделі жөндеуі барлық тозған құрылымдық элементтердің ақауларын жоюды қамтиды (мысалы, сыртқы оқшаулағыш қабаты): қалпына келтірілу немесе оларды ауыстыру (жүктеме қабырғаларын толық ауыстыруды қоспағанда), ұзақ мерзімді немесе үнемді болып есептеледі, олар есептелген жылу техникасын және жөндеуден өткен сыртқы тосқауыл элементтерінің беріктік сипаттамаларын жақсартады.

Қазіргі уақытта тұрғын үйді күрделі жөндеуге арналған инвестициялық бағдарламаларды қалыптастырудың әдістемелік негізі ретінде «Тұрғын үйлерді, коммуналдық шаруашылық объектілерін және әлеуметтік-мәдени мақсаттағы объектілерді қайта құру, жөндеу және күтіп ұстауды ұйымдастыру және жүргізу ережесі» барлық күрделі санаттағы ғимараттардың құрылымдық элементтерін жөндеу және жөндеудің жеке кестесі қарастырылған. Мысалы, панельдік ғимараттарда күрделі жөндеу мерзімі 25 жылдан 50 жылға дейін, тас және кірпіштен 25-тен 40-50 жылға дейін, жеңіл қабырғалар үшін 15-тен 30

жылға дейін ұзартылады. Сонымен қатар, нормативтік құжатта жылу оқшаулаудың жоғары деңгейі бар қазіргі заманғы сыртқы қабырғалардың тізімі жоқ, бірақ жіңішке сыртқы бет қабаттары болады [3].

Сыртқы қабырғаларды күрделі жөндеуге арналған жыл сайынғы төлем стандарты ғимараттың құрылысына жұмсалған бір уақыттың шамасына байланысты, тұрғын үй және қоғамдық ғимараттардың құрылымдық элементтеріне техникалық қызмет көрсету және экономикалық тұрғыдан бағалау шығындарын есептеудің әдістемесін белгілейтін ҚН 547-82 нұсқауына сәйкес қызмет мерзіміне байланысты ашық есік қоршаулар есептеледі [4]. Жөндеу жұмыстары кезінде алынған тәжірибені синтездеуге негізделген жыл сайынғы күрделі жөндеуді анықтауға осы тәсіл, ғимараттардың сыртқы қабырғаларының әмбебап типтерін пайдаланады. Бұл тәсілдің жетіспеушілігі – сыртқы қоршауға арналған жобалық шешімдердің ерекшеліктерін ескере отырып, белгіленген шығындардың жеткіліксіздігі. Құрылыс құрылымының әрбір түрі үшін олардың тұрақтылығына негізделген күрделі жөндеу стандарттары үшін егжей-тегжейлі шешімдерді ұсынған жөн.

Нұсқаулықта келтірілген күрделі жөндеу жұмыстарының минималды мәндері тұтастай сыртқы қабырғалардың (мысалы, жылу оқшаулағыш құрылымы) қызмет ету мерзімін қамтитын қоршау элементтерін ауыстыруды (толық немесе ішінара) қамтамасыз етпейді. Бұл, көбінесе, жұмыс кезінде термиялық-инженерлік қасиеттерін өзгертпейтін қабаттардан жасалған бір қабатты сыртқы қабырғаларға арналған шегерім мөлшерінің бағдарлануымен байланысты. Толық ауқымды термофизикалық зерттеулермен көрсетілгендей, оқшауланған көп қабатты сыртқы қабырғалар уақыт өте келе жылу сақтау қасиеттерін айтарлықтай төмендетеді, бұл негізінен жылу оқшаулағыш материалдары мен жылу сипаттамаларының нашарлауына байланысты. Сондықтан, көп қабатты сыртқы қабырғаларды оқшаулаумен және санитарлық-гигиеналық тұрмыс жағдайымен қамтамасыз ету үшін көп қабатты сыртқы қоршаулардың жылу сақтау қасиеттерін толықтай қалпына келтіру қажет.

Санитарлық-гигиеналық жағдайларды қамтамасыз ету талаптарына негізделген көп қабатты тұрғын үйлердің қоршауларын күрделі жөндеуіне T_M дейін (оқшаулағыш материалды толығымен ауыстыру немесе қоршаудың қосымша оқшаулауы) белгіленген ұзақтығы (1) теңдеулермен анықталады [5].

Егер тұрғын үйдің сыртқы қабырғаларының T_H стандартты қызмет ету мерзімі ішінде толық ауқымды күрделі жөндеу құны T_p жөндеу кезеңінде өзгеріссіз қалса, онда дисконтталған шығындардың сомасы $C_{кр}$, тг, жөндеу үшін қажетті формула бойынша анықталады.

$$C_{кр}^Д = \sum_{t=T_M}^{T_p} \frac{C_{кр}}{(1+E)^t} =$$

$$= C_{кр} \cdot \left[\frac{1}{(1+E)^{T_M}} + \frac{1}{(1+E)^{2 \cdot T_M}} + \dots + \frac{1}{(1+E)^{T_p - N \cdot T_M}} \right], \quad (3)$$

мұндағы, $C_{кр}$ – толық ауқымды күрделі жөндеу, $тг/м^2$; T_p – жалпы жөндеу кезеңінің ұзақтығы, жыл; T_m жөндеу уақытына және сыртқы қабырғалардың қалыпты пайдалану мерзіміне қажетті күрделі жөндеулердің саны; N – жалпы жөндеу кезеңінің ұзақтығы кезінде жөндеу жұмыстарының саны; n_1, n_2, n_3, n_4 – халықтың күрделі жөндеу жұмыстарына ақы төлеуі, $тг$;

Ескерту, бұл сома $\sum_{t=T_m}^{T_p} \frac{1}{(1+E)^{T_m}}$ геометриялық прогрессияның азайған құрылымдарының сомасы S_n , ол формула бойынша есептеледі

$$S_n = (a_1 - a_n \cdot q)/(1-q), \quad (4)$$

мұндағы, a_1 және a_n – өсудің бастапқы және соңғы мәні; q – өсу еселігі.

Себебі, $a_1 = 1/(1+E)^{T_m}$, $a_n = 1/(1+E)^{T_p=N \cdot T_m}$, $q = 1/(1+E)^{T_m}$, содан кейін тиісті өзгерістерге қол жеткіземіз

$$\sum_{t=T_m}^{T_p=N \cdot T_m} \frac{1}{(1+E)^t} = \frac{(1+E)^{T_p-1}}{(1+E)^{T_p} \cdot [(1+E)^{T_m}-1]}, \quad (5)$$

мұндағы, N – нормативті мерзім ішінде ғимараттардағы күрделі жөндеу жұмыстарының саны.

Осындай бағытта,

$$C_{кр}^Д = C_{кр} \cdot \frac{(1+E)^{T_p-1}}{(1+E)^{T_p} \cdot [(1+E)^{T_m}-1]} \quad (6)$$

Сыртқы қабырғалар арқылы бөлінген трансформаторлық жылу шығынын өтеу үшін шығындардың дисконтталған құны (ағымдағы) мен оларды қалыпты пайдалану мерзімін анықтау.

Ғимараттардың сыртқы қабырғаларын жобалаудағы техникалық және экономикалық есептерге арналған көптеген басылымдар ғимарат қоршауындағы жылу жоғалудың құны ғимараттардың стандартты қызмет ету мерзімі ішінде тұрақты мәнге ие болатыны жөнінде көрсетеді [5]. Толық ауқымды термофизикалық зерттеулер көрсеткендей жылуды жоғалту шамасы және ғимаратты жылытуға жұмсалатын шығындар уақыт өте келе ұлғаяды, бұл негізінен көп қабатты ғимараттардың жылу сақтау қасиеттерінің азаюына байланысты, ол оның құрылымында тиімді изоляцияға ие болып келеді.

Кремний негізінде жасалған материалдар. Бұл жылу оқшаулағыштары жоғары температураға төзімділікке назар аударады – олар тіпті 1000 градустарда қауіпсіз пайдалануға болады. Кремний талшықтары негізінде жылу изоляторлары ғана емес, сонымен қатар үйдегі жақсы жылу изоляторлары да бар. Мұндай материалдар қабырғаларды өрттің әсерінен, сондай-ақ қосымша қауіпсіздікке мұқтаж бөлмелерден қорғау үшін кеңінен қолданылады.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Технологические процессы в строительстве: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования / А.Ф. Юдина, В.В. Верстов, Г.М. Бадьин. – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 304 с.
- 2 «ҚазҚСҒЗИ» АҚ, «ҚазКСЖДИ» ШЖҚ, «ҚарМТУ» РМҚ, Ғимараттардың сыртқы қоршау конструкцияларын жылу – техникалық тексеру. – М.: Ресми басылым, 2015. – 18-19 б.
- 3 Турашев А.С. Азаматтық ғимараттардың құрылыстық-сәулеттік конструкциялары. – Алматы, 2012. – 33 б.
- 4 Стецкий С.В. Архитектура и строительство, Вводный курс. 2021.
- 5 Захаров М.С. Инженерно-геологические и инженерно-геотехнические изыскания в строительстве. – М.: АСВ, 2014. – 738 с.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ
ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ
FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

ҒТАМР 14.15.01

ОҚУЛЫҚ САПАСЫНЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

А.Ф. Акимбекова

Аға оқытушы, в.ғ.м., С.Сейфуллин атындағы ҚАТЗУ, Астана қ.

Е.Т. Акимбеков

Аға оқытушы, т.ғ.м., С.Сейфуллин атындағы ҚАТЗУ, Астана қ.

Мақалада оқу орындарындағы білім алушылардың білім сапасының қазіргі ахуалы және білім сапасына әсер ететін кейбір жәйттер сөз болады. Қазіргі кезеңде білім сапасының маңыздылығы өзекті мәселелердің бірі болғандықтан, мектеп оқулығының сапасы да білімнің сапалы болуына әсер ететіндігі сөзсіз. Соған байланысты оқулық сапасының да кейбір мәселелерін айта кеткен жөн деп санадық. Себебі оқулық – білімнің қайнар көзі.

Түйін сөздер: білімді ұлт, сапалы білім, сапалы оқулық.

Қазақстан Республикасында Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламаларында еліміздегі барлық оқушыларды сапалы біліммен қамтамасыз ету мақсат етіп қойылған. Отандық білім беру жүйесін әлемдік білім кеңістігіне шығару үшін педагогтердің мәртебесін арттыру, олардың кәсіби құзыреттілігін дамытуды қамтамасыз ету және сол арқылы оқушылардың білім сапасын арттыру мәселелеріне басты назар аударылған [1].

Білім сапасы туралы айтқанда Мемлекет басшысының Ұлттық жобалар тізбесін бекіту туралы Жарлығы негізінде анықталған 10 жобаның бірі 2021-2025 жылдарға арналған «Білімді ұлт» сапалы білім беру» ұлттық жобасын негізге алуға болады.

Одан кейін ел Президентінің халыққа арнаған Жолдауында еліміздегі білім алушы жастарға сапалы білім беру мәселесі сараланып, бүгінгі заман талабына сай білім мазмұнын жетілдіруге назар аударған. Мұғалімдерге жүктелген міндеттердің бірі – оқытуды жаңаша ұйымдастыру, әрбір пәннің ғылыми сипатын арттырып, ұлттық деңгей дәрежесіне жеткізу, «жаңа буын» оқулықтарын сапалы негізде құрастыру, жарыққа шығару [2].

Сапалы білім арқылы тәрбие беруде орын алып отырған олқылықтарды жойып, дүние жүзілік өркениеттілікке жету ХХІ ғасырдың үлесіне тиіп отыр. Сапалы білім беру дегеніміз – жас ұрпақты ғылымға негізделген жүйелі бағдарлама бойынша пайдалы іске, еңбекке баулу, дүниетанымын кеңейту. Білім алушының бойындағы бар қабілетін кемеліне келтіріп жетілдіру болып табылады.

XXI ғасыр білімділердің заманы демекші, қазіргі кезеңде экономикалық, әлеуметтік салалармен қатар білім беру саласы да қарқынды дамуда. Соның бірі – «жаңартылған білім беру жүйесі». Жаңартылған білім беру дегеніміз сапалы білім алуға негізделген, білім алушыларды заманауи үлгіде оқытудың бір жүйесі. Бұл негізінен жаңа технологияларды білім саласында қолдана отырып, құзыреттілікке және сапалы білім беруге бағытталған жүйе [3].

Білім сапасының қазіргі кезеңде өзектілігі кезек күттірмейтін мәселе. Осыған орай ҚР Оқу ағарту министрлігінің дайындауымен «Баршаға қолжетімді сапалы білім» ұлттық баяндамасының жобасы ұсынылды. Бұл елімізде білім берудің жаңа бір бағдарламасы ретінде қолға алынып, жүзеге асырылатын болады. Мұны ұлттық бағдарлама жобасы деп атасақ та болады.

Педагогтердің 2023 жылғы I съезіне Ұлттық баяндама жобасында еліміздегі білім сапасы жайында төмендегідей ақпарат берілген.

Білім сапасы мектеп оқушыларының сапасын тексеру бойынша шығарылған қорытынды білім беру сапасының төмендігін көрсетті. Айталық, PISA – 2018 қорытындысы бойынша, қазақстандық оқушылар әлемнің 78 елі ішінде 69-орында (OECD), PIRLS-2021 нәтижесі – 65 елдің ішінде 35-орын (IEA). Колледждердің 15 жастағы білім алушылары арасында жүргізілген бағалау (PISA-2018), олардың мектепте оқитын қатарластарынан 27 балға артта екенін көрсеткен (OECD). PIAAC мәліметтеріне сәйкес, Қазақстанның жоғары білімі бар ересек тұрғындарының көрсеткен нәтижесі ЭЫДҰ мемлекеттеріндегі ересектерден оқу бойынша да, математикалық сауаттылық бойынша да 35 балға төмен (OECD). Демек, кәсіптік оқытудың Қазақстанда базалық дағдыларды дамытуға айтарлықтай әсері жоқ. Орта, жоғары кәсіби және жоғары оқу орнынан кейін де білім алған қазақстандықтар шамамен математикалық және оқу сауаттылығы бойынша тек екінші деңгейге ғана жеткен. Қазіргі жағдай білім беру сапасын көтеру үшін тиімділігі жоғары кешенді шаралар қабылдауды, сонымен қоса білім беру жүйесінің барлық деңгейін қамтитын білім сапасын бағалаудың тәуелсіз жүйесін енгізуді талап етеді [4].

Білім сапасын арттырудың әртүрлі әдістері мен тәсілдері бар екендігі белгілі. Сабақ барысында оқытушының шеберлігі де, тәжірибесі де, қолданатын әдісі де білім сапасының көрсеткіші болары сөзсіз. Сонымен қатар білім сапасына мектеп оқулықтарының да сапасы әсер етеді деген қорытындыға келдік. Елімізге белгілі педагог Аятжан Ахметжанның 2015 жылы жазған «Оқулық сапасын арттыруға ұсыныс», «Оқулық олқы болса... оқушы қайдан оңады? деген мақалаларында мектеп оқулықтарының сын көтермейтінгін мәселе етіп көтерген. Өз ұсыныстарын айтқан. Бірақ содан бері әлі өзгеріс байқалмайды.

2019 жылы 8 тамызда Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінде оқулықтар сапасы және мектептерді оқулықтармен қамтамасыз ету мәселелері бойынша өткен жиында да министр мектеп оқулықтары авторларының жұмысын, оқулықтарды сараптау рәсімін және республикалық ғылыми-практикалық «Оқулық» орталығының жұмысын сынға алған еді. Сол ескертулер мен айтылған сын әлі күнге дейін түзелмей отыр. Сапасыз оқулықтан алған білімнің де сапасы болмайтыны белгілі.

Кейінгі жылдары жоғарғы оқу орындарына түскен мектеп түлектерінің көпшілігінің білім сапасының төмендігі байқалуда. Оның себептері де әр алуан және оған оқулық сапасының да әсер ететіндігін атап өттік. Оқулықтардың кейбір тақырыптарда мәтінде түсініксіз сөйлемдер кездесіп қалады. Мектептің физика оқулығы туралы айтатын болсақ, әр сыныптың бірнеше оқулықтарынан біраз есептердің шартында немесе жауаптарында қателер кездеседі. Есептің жауабы қате беріліп тұрғаннан кейін оқушы ол есепке басын қатырмай, әрі қарай ойлануды тоқтатады да, қызығушылығы басылып қалады. Берілген мәтін түсінікті жазылса, қатесіз болса, есептің жауаптары дұрыс берілген болса, оқушы оқуын одан әрі жалғастырып, тапсырманы өз бетімен орындауға да мүмкіншілігі арта түсер еді. Бір ғана оқулықтан мысал келтірсек, Алматы «Мектеп» баспасынан 2019 жылы шыққан «Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық», 10 сынып, 1-бөлім. 211-беттегі 6-сұрақта: «Екі атомды газ берілген. Олардың меншікті жылусыйымдылығын табындар» деген сұрақ бар. Есептің шартында бір ғана газ берілген, олардың деп сұрақты дұрыс қоймаған. Оның меншікті жылусыйымдылықтарын табындар десе дұрыс болар еді. Осындай сұрақтан кейін оқушы қандай газдар, неше газ берілген деген оймен тығырыққа тіреледі. Осы тарауда 214-беттегі жаттығудың 2-есебі: «Бір атомды идеал газ адиабаталық ұлғайған кезде оның температурасы екі есе артады. Газдың температурасы неше есе өзгереді?» Газдың температурасы екі есе артады дейді де, неше есе өзгереді деп сұрақ қояды. Міне, сөйлемдерді еш өзгеріссіз беріп отырмыз, тек бір оқулықтың бір ғана тарауынан. Осы сыныпқа арналған оқулықтың 2-бөлімінде де қателер өте көп кездеседі. Оқулықтың 68-бетінде 1-есептің шарты толық берілмеген, яғни бір ғана сөйлем берілген. Есеп шарты толық болмағандықтан оны шығару мүмкін емес. Дәл осы жаттығудың 5-есебінің жауабын дұрыс көрсетпеген, оқушы тағы да сенімсіз күйге түседі. Осы тәрізді мысалдарды басқа да тақырыптардан, басқа сыныптың да оқулықтарынан көптеп келтіруге болады. Мұндай оқулықпен оқушы қандай сапалы білім алады. Мына есептің жауабы қате берілген екен деген мұғалімге оқушы сенімсіздікпен қарауы сөзсіз.

Болашақ инженер өз мамандығын меңгеруде физика пәнінің ролі зор екенін жақсы біледі. Қазіргі заманға сай техникаларды өмірге әкелуші, ғылыми-техникалық прогрессті дамытушы болашақ инженерлердің ғылыми көзқарастарын қалыптастырудағы физика мен кәсіби-техникалық пәндердің интеграциясына ерекше мән берілуі керек.

Қазіргі балаларды бұрынғылармен салыстыруға келмейді. Оның үстіне, бүгінгі жеткіншектердің көбі әдеби, көне сөздердің мән-мағынасын түсіне бермейді. Оқулық сапасы білім сапасына әсер етеді деген ойға келген себебіміз, білімалушы оқулықта қателердің бар екенін көргеннен кейін одан ары қарай оқуға құштарлығы да төмендейді, содан оқу сапасы да төмендейді. Оқулықта мәтіндер орыс тілінен аударылғанда кейбір сөздер, сөз тіркестері түсініксіз аударылады. Оқулықты баспаға ұсынғанда тексерістен өтпей ма деген ой

келеді. Есептің жауабы қате берілгеннен соң, мәтін түсініксіз болған соң оқушының есеп шығаруға ары қарай құлқы болмай қалады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2011-2021 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. <http://adilet.zan.kz>.

2 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі. – 2022.

3 Дауленова Г.Ж. Жаңартылған білім берудің тиімділігі мен ерекшеліктері // Молодой ученый. – 2021. № 25.1. – С. 4-5.

4 Баршаға қолжетімді сапалы білім. Педагогтердің І съезіне Ұлттық баяндама жобасы, Астана, 2023.

5 <https://massaget.kz/okushyilarga/58198/>.

6 <https://massaget.kz/basty-zhaalytar-438/92144/>.

ҒТАМР 14.25.07

БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНА БЕЙІМДЕЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

С.Б. Дауленбекова

Магистрант, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Г.Е. Садыканова

Ғылыми жетекші, С.Аманжолов атындағы ШҚУ, Өскемен қ.

Мақалада оқытудың әртүрлі формаларының оқушылардың функционалды жағдайына әсері қарастырылады. Жас ұрпақтың денсаулық жағдайы және соңғы жылдары оның деңгейінің айтарлықтай төмендеуі өсіп келе жатқан ағзаның функционалды жағдайын бақылау қажеттілігін анықтайды.

Түйін сөздер: оқушылардың денсаулық жағдайы, білім беру ортасының қауіп факторлары, инновациялық білім беру технологиялары, қозғалыс белсенділігі, бейімделу.

Оқушылардың мектепке бейімделуі – үздіксіз өсу процестері фонында компенсаторлық-бейімделу жүйелерінің айтарлықтай шиеленісімен бірге жүретін күрделі динамикалық әлеуметтік-психофизиологиялық процесс. Оқушылардың жұмыс қабілеттілігінің тұрақты деңгейін сақтау, функционалды және бейімделу мүмкіндіктерін арттыру мақсатында оқушылардың ағзасына оқытудың инновациялық стратегиялары мен технологияларының әсерін мұқият зерделеу қажеттілігі туындайды.

«Инновация» ұғымы жаңалықты, өзгерісті білдіреді; инновация құрал және процесс ретінде жаңа нәрсені енгізуді бағамдайды. Педагогикалық процеске қатысты инновация оқыту мен тәрбиелеудің мақсаттарына, мазмұнына, әдістері мен формаларына жаңаны енгізуді, мұғалім мен оқушының бірлескен қызметін ұйымдастыруды білдіреді.

Марклунд білім берудегі жаңалықтардың үш деңгейін атап өтеді:

- 1) мектептің сыртқы құрылымы және ең алдымен сыныптардың саны, білім дәрежесі (жасы) және оқытудың әртүрлі пәндерге (курстарына) бөлінуі;
- 2) оқытудың мақсаттары мен мазмұнын көрсете отырып, оқу пәндерінің тәртібі мен жоспарлары;

3) оқытушының оқыту әдістері, оқушылардың жұмыс тәсілі, білім беру материалдары (құралдары), қандай материал зерттеледі және бағалау формалары.

Қазіргі заманғы жалпы білім берудің ерекшелігі – оқытудың жаңа тәсілдерін, құралдары мен нысандарын іздеу. Қазіргі уақытта білім беруге оқу-тәрбие процесінің қарқындылығымен сипатталатын инновациялық оқу орындары (лицейлер, гимназиялар, кадет мектептері, жекеменшік мектептер) кеңінен енгізілуде. Алайда бастамалардың сипаты олардың жеткіліксіз әлеуметтік және ғылыми негізділігін тудырды.

Оқытудың инновациялық формалары мектепті ізгілендіру міндеттерін іске асыруға ықпал етеді, мектептің ашық адами қарым-қатынас орнына айналуына әкеледі, ал оның психологиялық климаты шығармашылық ойлаудың дамуына, педагогикалық процестің барлық қатысушыларының жеке өсуіне ықпал етеді деп саналады.

Жаңа бағдарламалар оқу еңбегінің типтік жоғары қарқындылығынан ерекшеленеді, оқушылардан айтарлықтай психоэмоционалды шығындарды талап етеді. Үлкен энергия шығындары функционалды жүйелердің кернеуіне әкеледі, бұл өз кезегінде баланың сомалық денсаулығына әсер етеді.

Баланың жасына және жеке ерекшеліктеріне сәйкес келмейтін инновациялық әдістемелік тәсілдер мен білім беру технологияларын қолдану оның денсаулығында елеулі ауытқулар тудыруы мүмкін екендігі белгілі. Бұл балалар мен жасөспірімдердің аурушандығының өсуіне әкеледі. Шамадан тыс оқу жүктемелері, ұтымсыз демалу, үнемі жұмыс істейтін және өсіп келе жатқан стресстік жағдайлар психикалық денсаулыққа ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік бейімделмеген жасөспірімдердің өсуіне, олардың девиантты мінез-құлқына ықпал ететін әлеуметтік бейімделуге де кері әсер етеді.

Заманауи инновациялық оқу-тәрбие процесі өзінің технологиясымен, ақпарат көлемімен, сабақтарды физиологиялық-гигиеналық ұйымдастырудың ерекшелігімен оқушыларға зор талап қояды, олар, әдетте, мектеп оқушысының бейімделу және функционалдық мүмкіндіктерінің шеңберінен асып түседі.

Жаңа типтегі мектептердегі оқу жүктемесінің артуы ізсіз қалмайды. Гимназия оқушыларының 50%-ы оқу күнін қатты және айқын шаршау белгілерімен аяқтайды. Жалпы білім беретін мектептерде мұндай балалардың үлесі 20-30%-дан аспайды. Оқу жылының соңына қарай гимназия оқушыларында гипертониялық реакциялардың жиілігі 2 есе артады, ал қан қысымындағы қолайсыз өзгерістердің жалпы саны 90%-ға дейін жетеді. Невротизацияның жоғарылауының көріністері жаңа типтегі мектеп оқушыларының көпшілігінде (80%> дейін) кездеседі. Оқу аптасының соңына қарай ағзаның функционалдық резервтері бастауыш сынып оқушыларының 30%-да, 5-9 сынып оқушыларының 24% – және жоғары сынып оқушыларының 20%-да төмендейді.

А.Г. Хрипкова мектеп оқушыларының денсаулығындағы қолайсыздықтың себептерін зерттей отырып, мектептердегі оқу жоспарлары оқушыларды шамадан тыс жүктемеге ұшыратады деп мәлімдейді. Сонымен

қатар, шет тілдерін оқытуға сағат саны артып келеді, жаңа курстар енгізіледі, тереңдетілген бағдарламалар бойынша сабақтар өткізіледі. Оқушылардың денсаулығының нашарлау дәрежесі мен сипатына және оқу жүктемелерінің көлемі мен қарқындылығына айқын тәуелділік анықталды.

Е.П. Воробьева атап өткендей, оқу жылының соңына қарай физикалық дамудың төмен және орташа деңгейінен төмен лицей оқушыларының саны өсуде, бұған дене салмағының төмендеуі және өзгермейтін кеуде қуысының көлемі себеп.

Ал В. П. Осотованың зерттеу нәтижелері жалпы білім беретін мектепке қарағанда лицейлер үйлесімді физикалық дамуымен, сондай-ақ лицейде оқитын қыздардың ертерек жыныстық жетілуімен сипатталатындығын көрсетеді.

Ағзаның функционалдық мүмкіндіктерінің төмендеуі және патологиялық өзгерістердің дамуы үшін қауіп факторларының әсері қан айналымы жүйесінің бейімделу әлеуетін төмендеуі есебінен жүзеге асырылады. Н.Н. Сиваков лицей-оқушылардың ағзасына қоршаған ортаның әсер ету дәрежесін «денсаулық құрылымын» анықтау арқылы бағалады, яғни қоршаған орта жағдайларына бейімделудің әр түрлі дәрежесі бар адамдардың пайызы градациялар бойынша деңгейлерге бөлді. Автор «денсаулық құрылымының» қанағаттанарлық бейімделу аймағынан дәстүрлі бағдарлама бойынша оқитын балалардағы толық емес немесе ішінара бейімделу аймағына ауысуын атап өтті. «Денсаулық құрылымы» дамыту бағдарламасы бойынша білім алушыларда іс жүзінде өзгерген жоқ.

Балалар мен жасөспірімдерді оқыту және тәрбиелеу әрқашан ақыл-ой белсенділігімен, мидың интегративті жұмысын қамтамасыз ететін көптеген функционалды жүйелерді белсендірумен байланысты. Оқу жұмысы балалардың тірек-қимыл аппараты мен бұлшықет жүйесіне айтарлықтай жүктеме тудыратын мәжбүрлі жұмыс қалпын ұзақ уақыт сақтауды талап етеді. Қарқынды немесе ұзақ ақыл-ой белсенділігі кезінде оқушыларда шаршау дамиды.

Н.Н. Хасанова эксперименттік және дәстүрлі сыныптарда оқитын 7 жасар оқушыларда оқу күнінің бойында ақыл-ой жұмыс қабілеттілігінің көрсеткіштерінің нашарлайтындығын байқап, тіпті жұмыс қабілеттілігінің төмендеуі оқу күні ішінде бастапқы кезеңдерінде басталатындығын анықтаған. Келеңсіз өзгерістер гимназиямен салыстырғанда гимназиялық және дәстүрлі сынып оқушыларында айқын болған.

Шаршау ағзаның физиологиялық жүйелерінің функционалдық күйінің күндік, апталық және жылдық уақыт кезеңдеріндегі ақыл-ой жұмыс қабілеттілігінің, жүрек ырғағының статистикалық параметрлерінің, симпатол-адренал жүйесіндегі және зат алмасу процестеріндегі өзгерістерден көрінеді. Көбінесе ұлдар мен қыздарда оқу жылының соңына қарай шамадан тыс оқу жүктемесі, оқытуды ұйымдастырудың физиологиялық-гигиеналық принциптерін сақтамау, күн тәртібін бұзу салдарынан бейімделу процесінің аяқталмауы (дезадаптация) байқалады.

Оқушылардың оқу іс-әрекеті функцияларды реттеудің жүйкелік және эндокриндік механизмдеріне кешенді әсер етеді. М.В. Антропова оқу іс-әрекеті өзара байланысты үш компоненттен тұрады: ақыл-ой жұмысы, статикалық толық ширығу және динамикалық физикалық жұмыс. Оқушының күнделікті өмірінде, әдетте, статикалық компонент басым болады, ал қозғалыс белсенділігі төмендейді, бұл оның ағзасындағы жүйелерінің функционалды жағдайына теріс әсер етеді.

Оқу жүктемесі оқушылардың денсаулық жағдайына айтарлықтай әсер етеді, бұған топтың жалпы аллергиялық аурулармен, тыныс алу органдарының ауруларымен және мектептегі психоэмоционалды шиеленіс деңгейін сипаттайтын көрсеткіштер арасындағы жоғары корреляциялық коэффициенттер дәлел бола алады.

Күндізгі ұзақ белсенділіктен кейін тек толық түнгі ұйқы ми қыртысының жасушаларының функционалды жұмыс қабылеттілігін қалпына келтіретіні белгілі. Әдебиеттерде жинақталған деректер оқушылардың ашық ауадағы демалыстары мен түнгі ұйқысының азайғандығын көрсетеді. Инновациялық сипаттағы мекемелердің оқушыларында күн тәртібінің бұзылуы айқынырақ болды. Шамадан тыс жүктеме және тиімсіз демалыс реттеуші жүйелердің кернеуін тудырады, ағзаның бейімделу қабілетінің төмендеуіне әкелетін бірқатар күрделі өзгерістерге әкеледі.

Оқу процесімен байланысты ақыл-ой қызметі балалар үшін ең қиын әрекеттердің бірі болып табылады. Балалардың ми қыртысының жүйке жасушалары әлі де салыстырмалы түрде төмен функционалдылыққа ие, сондықтан үлкен ақыл-ой жүктемесі олардың әлсіреуіне әкелуі мүмкін.

Әдебиеттерде оқушылардың денсаулығына оқу жүктемесі де (оқу түрі, жалпы сағат саны, жеке жетістіктер, жеке сабақтар және т.б.), оқу ортасының сапасы да (оқу ортасының микроклимат факторлары, жұмыс орындарының жарықтандырылуы, жылыту және т.б.), сондай-ақ мектептегі қызмет көрсету сапасы (тамақтану, спорттық іс-шаралар, мектептің ғимараттары мен негізгі оқу орындары және т.б.) айтарлықтай және бірдей дәрежеде әсер ететіні туралы деректер бар. Сонымен қатар аталған факторлар мектеп жасына тән жалпы және спецификалық аурушандыққа – сезім мүшелерінің, жүрек-тамыр және жүйке жүйелерінің, асқазан-ішек жолдарының ауруларына, сондай-ақ кейбір эндокриндік ауруларға әсер етеді.

Қорытындыласақ, бүгінгі мектептердің көпшілігінде орын алған үздіксіз білім беру инновациялары жас ұрпақтың денсаулығын сақтау мәселесін бірнеше рет шиеленістірді. С.В. Степановтың пікірінше, өзгерген әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайдан кейін білім беру мазмұнын бейімдей отырып, инновациялық мектептерде ілеспе педагогикалық технологиялар әрдайым сәйкес келе бермейді. Нәтижесінде оқушы шамадан тыс жүктемелерге толы оқу жоспарлары мен бағдарламаларының кепіліне айналады, мемлекеттің дәстүрлі «экстенсивті оқытуының» құрбаны болады, бұл баланың денсаулығының нашарлауына әкеледі.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Логутова Е.В., Медведев А.В. Особенности адаптации и успешности в учебной деятельности старшеклассников различных образовательных профилей // АНИ: педагогика и психология. 2017, Т. 6, № 2(19). – С.265-267.
- 2 Иванов В.М., Хагай В.С. Психолого-педагогическая безопасность современной образовательной сферы // Мир науки, культуры, образования. № 2 (93), 2022. – С.123-126.
- 3 Иванченко И.В., Пилюгина Е.И., Шелпова Е.В., Петков В.А., Романов Д.А. Методика диагностики рисков образовательной среды. Вестник Адыгейского государственного университета. 2018, № 3 (223). – С. 45-50.
- 4 Кочеров А.В. Агрессивное поведение подростков как фактор риска психологической безопасности образовательной среды. Инновационное развитие. 2018, № 1 (18).
- 5 Силантьев М.Н. Особенности адаптации детей и подростков к инновационным образовательным технологиям // Вестник Адыгейского государственного университета. Естественно-математические и технические науки. 2007. № 4. – С. 168-175.
- 6 Ткачук Е.А., Филиппов Е.С., Жданова-Заплесичко И.Г. Состояния здоровья школьников в условиях реформирования образования // Сибирский медицинский журнал, 2012, № 3. – С. 14-17.
- 7 Воробьева Е.П. Состояние и динамика развития учащихся лицейских классов // Проблемы детской антропологии. Всероссийская научная конференция: Тез. докл. – Ставрополь, 2001. – С.148
- 8 Осотова В.П. Особенности физического и полового развития школьников с различным профилем обучения // Гигиена и санитария. – 1998. – № 3. – С. 44-46.

ҒТАМР 14.15.27

БІЛІМ АЛУШЫЛАРҒА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Г.Т. Калманова

Аға оқытушы, т.ғ.м., М. Оспанов атындағы БҚМУ, Ақтөбе қ.

Елімізде жүргізіліп жатқан білім саясаты әлемдік білім кеңістігімен жалпы білім берудің басымдылық мақсаты – өзгермелі өмір жағдайына тез бейімделетін өз жолын дұрыс таңдай білетін, оң шешім қабылдай алатын тұлға дайындау болып отыр.

Түйін сөздер: инновациялық оқыту, білім беру жүйесі, инновация, модульдік технология.

Қазіргі кезде білім беру жүйесін инновациялық білім беру жүйесіне көшіруге жұмыстар жасалуда. Ол үшін педагогтың жаңашыл білім беру жүйесі мен инновациялық білім беру мекемесін дамыту қажет. Білім беру саласындағы инновацияны жасау, игеру және тарату – жаңа білім беру жүйесін қалыптастырады. Бұл икемді, ашық, жеке тұлғалық, жасампаздық білімнің, адамның бүкіл өмір бойы үздіксіз білім алуының жаһандық жүйесі. Инновациялық білім беру мекемесі – ол дарын мектеп, мектепке дейінгі немесе мектептен тыс мекеме, мамандар даярлау немесе қайта даярлау орталығы және т.б.: баланың өмірін ұйымдастырудың бұқаралық мектептегіден өзгеше моделін жасап, жүзеге асыру; білім берудің дәстүрлі мазмұнынан өзгеше, өзін өзі сезіну, өзін-өзі реттеу, өздігінен білім алу, өз өмір жолын анықтау іскерлігі мен құралдарын меңгертуді қамтитын мазмұнын жасау; педагогтың еңбегінің басқа мазмұны іздестіріледі, оқытушының жеке басының шығармашылық білімдерін, өз еңбегінің мазмұны мен нәтижесі үшін жеке жауапкершілігін дамытуға бағытталаған оның жұмысының жаңа құралдары мен әдістері сыналып, байқаудан өтеді.

Инновация – жаңалық, жаңашылдық, өзгеріс деген ұғымды білдірсе, олай болса оқу процесіне әлдебір жаңалықты ендіру деген сөз. Білім беру саласындағы инновациялық процестердің мәнін түсінуде екі маңызды мәселе жатыр – қалыптасқан педагогикалық тәжірибені жалпылау, ауқымын кеңейтіп тарату, оқыту және психология-педагогикалық ғылымдағы жетістіктерді қолданысқа енгізу мәселелері. Қазіргі қоғам, мәдениет және білім беру

саласының дамуы жағдайында педагогикалық бағытта инновациялық бағдарды енгізудің қажеттілігі бірнеше жағдайлармен анықталады.

Біріншіден, қазіргі таңдағы саяси-экономикалық қайта құрулар түрлі типтегі оқыту мекемелерінде білім беру саласының жүйелерін, оқу ісі мен тәрбие процестеріндегі ұйымдастырудың әдіс-тәсілдері мен амалдарын түбірімен өзгертуге алып келіп отыр. Педагогикалық жаңалықтарды ашуды, меңгеру мен қолдануды өз бойына сіңіре білген оқытушылар мен тәрбиешілердің қызметінің инновациялануға бағыттылығы білім беру саясатын жаңартудың құралы ретінде танылады.

Екіншіден, білім беру мазмұнын гуманитаризациялау, оқу пәндерінің көлемі мен құрамын үздіксіз өзгерту, жаңа оқу пәндерін енгізу оқытудың жаңа технологияларды үздіксіз іздестіріп отыруға міндеттейді. Аталған жағдайда оқытушылық ортада педагогикалық білімнің рөлі мен беделі өседі.

Үшіншіден, оқытушының педагогикалық жаңалықтарды меңгеру мен қолдану фактісінің өзіне қатынасының өзгеруі.

Төртіншіден, жалпы білім беретін мекемелердің нарықтық қатынасқа енуі, жаңа мемлекеттік, сонымен қатар мемлекеттік емес білім мекемелерін ашу олардың арасында бәскелестік жағдайын тудырады [3]. Қазіргі таңда, білім беру саласында жүріп жатқан демократияландыру мен ізгілендіру мектептің осы күнге дейін дағдарыстан шығаратын қуатты талпыныстарына жол ашты. Елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалып, білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда. Бұл педагогика теориясы мен оқу-тәрбие үрдісіндегі елеулі өзгерістерге байланысты болып отыр: білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарып, жаңа көзқарас, басқаша қарым-қатынас, өзгеше менталитет пайда болуда [1, 2, 3]. Білім беру мазмұны жаңа үрдістік біліктермен, ақпараттарды қабылдау қабілетінің дамуымен ғылымдағы шығармашылық және нарық жағдайындағы білім беру бағдарламасының нақтылануымен байланысқа түсуде. Ақпарат дәстүрлі әдістері: ауызша және жазбаша, телефон және радио байланыс – қазіргі заманғы компьютерлік құралдарға ығысып орын беруде.

XXI ғасыр табалдырығында тұрған азамат дамуының жаңа кезеңі білім беру прогрестің ең маңызды факторларының бірі болып саналатын кезең. Қазақстан Республикасының орта білімді дамыту тұжырымдамасында қазіргі мектептер:

- практикалық қызметте жинақталған барлық игіліктердің сақталуы;
- қоғамның интеллектуалды қуатын жетілдіру;
- еліміздің материалдық-қаржылық әл-ауқатын әрі қарай дамыту;
- орта білім беру жүйесін әрі қарай дамыту тағы сол сияқты міндеттерді

көздейді. Қоғамдағы қазіргі кезде қайта құрулар экономиканы дамытудағы жаңа стратегиялық бағдарлар қоғамның алдағы, оның жедел ақпараттануы мен қарқынды дамуы білім беруге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті. Әлемнің жетекші елдерінің көпшілігінің білім берудің мақсатын, мазмұны мен технологиялары, оның нәтижесіне қарап бағалайтын болды. Білім берудің қазіргі негізгі мақсаты білім алып, білік пен дағды – машыққа қол жеткізу ғана

емес, солардың негізінде дербес, әлеуметтік және кәсіби біліктілікке – ақпаратты өзі ізденіп табу, талдау және ұтымды пайдалану, жылдам өзгеріп жатқан бүгінгі дүниеде лайықты өмір сүру және жұмыс істеу болып табылады. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі әлемде болып жатқан өзгерістермен педагогикалық қоғамдастықтың алдында білім берудің жаңа модулін құрудың, сынақтан өткізу мен енгізудің ауқымды міндеттері тұр. Оның жүйесінің негізгі ұстанымдары: «Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында» көрсетілген [3; 2]. Қазіргі кезде әлемдік қауымдастық Қазақстанды нарықтық экономика елі ретінде танып отыр. Тәуелсіздік алған қысқа тарихи кезең ішінде Қазақстан экономикада сілкініс жасады, әлемдік өркениетпен ықпалдасуда жаңа прогресшіл технологияларды пайдалануда. Елдің әлеуметтік– экономикалық даму перспективалары айқындалған. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруді мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі.

Инновациялық процесті зерттеу барысында жүйенің бір жағдайдан екінші жаңа жағдайға көшуі және жаңалықты енгізу процесіне басшылық жасау мәселелерін зерттеу маңыздылығы Н.В. Горбунова, М.В. Кларин, А.В.Лоренсов, М.М. Потащник, В.И.Загвязинский, Т.И.Шамова, Н.Р. Чосуорбекова және т.б. зерттеулерінде қарастырылған [4, 5, 6, 9]. Бүгінгі таңда Д.Б. Эльконин мен В.В. Давыдовтың дамыта оқыту технологиясы, Ш.А.Амоношвилидің ізгілікті тұлғалық теориясы, В.А. Шаталовтың оқу материалының тірек белгілерімен тірек конспектілері (сызба үлгілері)негізінде қарқынды оқыту технологиясы, П.И.Третьяковтың, К.Вазинаның, М.М. Жанпейісованың модульдік оқыту технологиясы, В.М.Монаховтың, В.П.Беспальконың және басқа да көптеген ғалымдардың технологиялары кеңінен танымал. Сонымен қатар Лысенкованың «Перспективті дамыта оқыту технологиясы», «В.В. Фирсовтың «Міндетті нәтижелер негізіндегі саралап оқыту технологиясы», Н.Н.Пиканның «Саралап деңгейлеу технологиясы», В.Дьяченконың «Жобалап оқыту технологиясы», М. Жанпейісованың «Модульдік оқыту технологиясы», В.М. Монаховтың технологиясы, Д.Б.Эльконин, В.В Давыдовтың «Дамыта оқыту технологиясы», В.Занковтың дамыта оқыту жүйесі, И.П. Волковтың «Шығармашылық пен дамыта білім беру технологиясы», Ш.Амоношвилидің «Ізгілікті – тұлғаны оқыту технологиясы», В.Д.Шадриков «Жеке бағытталған оқу жоспары негізінде оқыту технологиясы», «Ұжымдық тәсілмен оқыту технологиясы», «Ақпараттық оқыту технологиясы», «Проблемалық оқыту технологиясы», «Ойын арқылы оқыту технологиясы», және т.с.с. жаңа технологиялық оқыту түрлері зерттелді. Сонымен қатар, қазіргі таңда медицина мамандығы студенттеріне үздіксіз білім берудің интеграцияланған медициналық білім беру бағдарламасымен оқыту үрдісін (TBL, PBL, case – study) айтып өтуге болды. Ғылым мен техникалық прогрестің дамуы, қоғамның өзгеруі, жаһандану заманының басталуы, білім мазмұнын жаңа оқулықтар арқылы жаңартуға мол мүмкіндіктер туғызды. Білім теңіз, оның тереңін жетік білетін, сырын меңгерген адамдарды дайындайтын

мұғалім. Әрбір ұстаз өз Отанын шексіз сүйетін, білімді, іскер, адамгершілігі мол, парасатты, мәдениеті жан-жақты жетілген ұрпақ дайындауға міндетті. Ол үшін мұғалім өзі оқытатын пәндердің ғылыми әдістемелік деңгейін ғылыми ұйымдастырғанда, яғни сабақта әртүрлі әдіс-тәсілді кешенді жоспармен пайдаланғанда ғана қолы жетеді. Қазіргі таңда әлемдік оқу процесінің өзегі жаңа технологиялар мектеп практикасына енгізілген. Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үрдісін ұйымдастыру жаңа педагогикалық технологияларды ендіруді міндеттейді.

1) Болашақ мұғалімдерді ақпаратты қоғам жағдайында оқып білім алуға, өмір сүруге бейімдеу;

2) Жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологияға бейімделген білім берудің ғылыми әдістемелік базасын жасау, білім беру жүйесін жақсарту;

3) Дүниежүзілік ақпараттық білім кеңістігіне орта білім беру мен жоғары білім беру жүйесін сәйкестендіре отырып кіріктіру;

4) Білім берудің иллюстративтік түсіндірмелі жүйесін дамыта оқыту жүйесіне көшу. Оқыту үрдісінде білім алушы шығармашылығына негізделген оқыту әдістерін пайдалануға түбегейлі көшу.

Білім беру саласы қызметкерлерінің алдына қойып отырған басты міндеттемелердің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіру. Бүгінгі ғылыми-техникалық прогрестің қарқындап дамуы кезінде өндірісті автоматтандыру, компьютерлендіру мәселесімен тығыз байланысты өркендетіп отырған өтпелі кезеңде мектеп оқушыларына ғылым негіздерін меңгеруде білімді әлемдік стандартқа жақындату, оқытудың мазмұны мен әдістерін жаңарту арқылы білім сапасын көтеру мемлекеттік мәселе болып отыр. Бұл мәселелерді ойдағыдай шешу мектептің материалдық базасына, оқу-әдістемелік құралдардың ғылыми-әдістемелік негізде жасалуына мұғалімдердің ұстаздық еңбекті жаңа технологиялық тұрғыда ұйымдастыруына, сонымен бірге мектеп басшыларының педагогикалық бірлігіне, оқу-тәрбие үрдісінің бүгінгі күн талабына сай ұйымдастыра білуімізге байланысты болмақ.

Қорыта келе, білім – ел қазынасы, халқымыздың білімділігі – ел байлығы. Уақыт талабына сай білім беру үшін оқытудың жаңаша әдістерін қолдануымыз қажет. Оқушылардың алатын негізгі білімдерінің сапасы оқыту дәрежесіне тәуелді. Сондықтан әрбір ұстаз – өз ісінің шебері, яғни жан-жақты ізденгіш жаңашыл болып, оқушының білімге ықыласы мен қызығуын арттыру мақсатында сабақтың құрылымы мен әдіс тәсілдерін өзгертіп отыруы қажет. Жұмыстың тақырыбы бойынша негізгі міндеттерді орындау үшін көптеген педагогикалық әдістемелік және жаңа талаптарға арнайы әдебиеттерге ізденістер жасалып, әдебиеттік шолулар келтірілді. Қазіргі заман талабына сай педагогика ғылымының алдында тұрған міндеттерді ең қолайлы жинақы түрде шешу үшін алғы шарт жасайтын – инновациялық, модульдік технология оңтайлы әдіспен оқытуда тиімді пайдалану арқылы баланы бір тұлға деп қарап, оны оқытушы мен тең әріптестік қалыпта ұстап, білім алу арқылы дамуын, танымдық қабілетін, шығармашылық ізденісін тереңдетуге, сөздік қорын

дамытуға, дарынды балалармен жүйелі жұмыс жасауға болатынын зерттеу барысында педагогикалық іс-тәжірбиелер арқылы көрсетілген. Сонымен қатар бұл:

- Қазіргі кезеңдегі жоғары сынып оқушыларына инновациялық-дидактикалық оқыту технологиясы арқылы білім берудің ғылыми-теориялық негіздері.
- Жаңа педагогикалық технология – модульдік технологияның мазмұны және оны пәнді оқыту сапасын арттыруда пайдалану.
- Оқыту процесін жаңа педагогикалық технологиялар арқылы оңтайландыр;
 - Оқытуды оңтайландыру тәсілдерінің жүйесі;
 - Жаңа технологияны білім саласында пайдаланудың маңыздылығы;
 - Оқу модулін даярлау технологиясы;
 - Оқу модуліне білім алушы қызметін бағалау;
 - Студенттердің білім, білік, дағдыларын бақылау және тексеру;
 - Оқу модулінің сөйлесу бөлімінде оқытудың белсенді әдісін пайдалану;
 - Деңгейлеп саралап оқыту ерекшеліктері. Жаңа педагогикалық технологияларды пайдаланудың білім беру үрдісіндегі маңызы бүгінгі күні дәлелденуде.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы // 6 шілде 1999 ж.
- 2 Қазақстан Республикасы «Білім» мемлекеттік бағдарламасы // 28 қазан, 2000 ж.
- 3 Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // №1, 2004 ж.
- 4 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологий. – М.: «Педагогика», 1989. – 21-38 б.
- 5 Жанпейісова М.М. Технология модульного обучения. – Ақтөбе: РИПК: СО, 1999.
- 6 Мұхамбетов С.Қ. Педагогика. – Ақтөбе, 2001.
- 7 Педагогика. Дәріс құралы. – Алматы: «Нұрлы әлем», 2003.
- 8 Инновационное обучение: Стратегия и практика // Под. ред В.Я.Ляудие. – М., 1994.
- 9 Сабыров Т.А Оқушылардың өз белсенділіктерін арттыру жолдары. – Алматы: Мектеп, 1978.
- 10 Дьяченко В.К. Новая педагогической технологии. – М: Педагогика, 1989.

ҒТАМР 14.33.01

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ БІЛІМ ПЕДАГОГТЕРІН МОБИЛЬДІ ТЕХНОЛОГИЯ АРҚЫЛЫ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІН ОҚУШЫЛАРҒА ДАЯРЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ұ.Н. Шора

Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада болашақ бастауыш педагогтерін мобильді технология арқылы жаратылыстану пәнін оқушыларға даярлау теориялық тұрғыда негізделді. Бастауыш сынып педагогтерінің ақпараттық-технологиялық қабілеттерін сабақ барысында іске асыра алу қабілеттері басты назарда болуы керектігі дәлелденіп, оқушыларды жаратылыстану пәніне деген ынтасын арттыру басты мақсат екендігі айтылды. Мобильдік ақпараттық технологиялардың оқу процесіне енгізілу барысы дәлелдермен және мысалдармен келтірілді. Бастауыш сынып мұғалімдерінің аталған технологияны қолдануда қандай артықшылықтарға ие болатындығы жайлы көптеген мәліметтер көрсетіліп, нақтыланды.

Түйін сөздер: технология, мобильдік технология, күзиреттілік, дағды, іскерлік, қабілет.

Қазіргі білім беру жүйесінің басты талабы – жан-жақты дамыған, ақпараттық технологияларды жетік меңгерген, сауатты тұлғаны қалыптастыру. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасындағы бес басым бағыттарының бірінде: «Адами капиталды дамыту» – жаңа жағдайға – білім экономикасына көшуді қамтамасыз ету үшін креативті құруды қамтитын түрлендіру бағыты» деп көрсетіледі. Аталған бағыттың бірқатар бөлігі білім беру жүйесінде іске асырылуда. Осы тұста, өскелең ұрпақтың цифрлық сауаттылығы мен ақпараттық дағдыларын дамыту керек екендігі айқындала түседі.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдері келер ұрпақтың сауаттылығының негізі болса, оның астарында ақпараттық техникалық білімдерінің дамуы жатыр. Білім беру реформасының да көздегені – еліміздің әрбір азаматы білікті маман ретінде таныла алатындай деңгейге көтерілу болып табылады. Мобильді ақпараттық технологиялар арқылы болашақ бастауыш сынып мамандарының қабілеттіліктерін қалыптастырудың негізгі бағыты – қазіргі қоғамның талабына сай, өз еркімен шешім қабылдай алатын, бәсекеге қабілетті, ақпараттық білімділігі мен біліктілігінің қойылып отырған талапқа сәйкес келуімен сипатталады.

Осы тұста, мобильдік технологиялар (ұялы телефондар, смартфондар, планшеттік компьютерлер, компьютерлер) адамның сандық өмірінің басты бөлігіне айналғанын баса айтқан жөн. Статистикалық мәліметтерге сәйкес, соңғы бес жыл ішінде компьютерлер мен мобильді ақпараттық технологияларды (МІТ) қолдана алатын жасөспірімдер саны шамамен он есеге артқан. Қазіргі уақытта барлығында мобильді құрылғылар бар, бұл кез келген ақпаратқа, атап айтқанда білім беру түріне қол жетімді құрал. Бұл тақырып Е.В.Вульфович, Н.Голицын, Н.Л.Половникова, Н.В.Самохин – зерттеушілер кезінде қозғалған болатын. Бұл проблемамен К.Бетти, В.М. Фрэнк, С.Фрейник, Д.Ричардсон және басқалары – сияқты шетелдік зерттеушілер айналысқан. Ал отандық ғалымдардан Б.Баймұханов, Б.Д.Сыдықов өздерінің «Компьютерлік оқу әдістемелік кешенді құрудың негізгі дидактикалық принциптері» деп аталатын еңбектерінде былай дейді: заманауи ақпараттық технологияларды пайдалану оқушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып білім берудегі дараландыру проблемаларын шешуде жаңа мүмкіндіктер ашады. Сонымен қоса, Н.Е. Исабек зерттеу жұмысында студенттерді компьютерлік графиканы кәсіби іс-әрекеттерде пайдалануға даярлау жүйесін жасау және оны жүзеге асырудың педагогикалық шарттарын айқындаған.

Жалпы, «Техника» терминінің екі мағынасы бар екені айқын:

– біріншісі – өндіріс құралдарының жиынтығы;

– екіншісі – бір істі орындағанда қолданылатын тәсілдер жинағы.

«Технология» термині сол тәсілдер жүйесі (ілім) деген мағынаны білдіреді. «Технология» деген термин гректің түп тамыры *techne* – өнер, шеберлік, кәсіп және *logos* – ғылым, білім деген сөздерінен шыққан. Екі түп тамырының бірлігін шеберлік туралы ғылым немесе білімді беретін деген сөзді құрайды. Ол өндірістік үдерістерді жүргізудің тәсілдері мен құралдары туралы білімдер жиынтығы.

Зерттеушілер білім беру құралы ретіндегі мобильдік ақпараттық технологиялардың бірнеше артықшылықтарын атап көрсетеді:

1. Ұтқырлық (көшеде, ғимаратта, үйде т.б. қолдануға болады) және оқуға лезде ауысу мүмкіндігі.

2. Мультимедиялық оқу материалдарын жасауға мүмкіндік беретін мыңдаған қосымшалардың тегін болуы.

3. Көпфункционалдылық (бейне, мәтіндік және дауыстық жазбаларды жазу, сканерлеу, мәтінді синхронды аудару, маршрутты есептеу және т.б.) және ондаған басқа сандық құрылғыларды ауыстыру.

4. Ақпаратты әлеуметтік желілерде және мессенджерлерде басқаларға жылдам беру.

5. Сатып алу кезінде де (смартфонның бағасы орташа айлық жалақының жартысынан аспайды) және пайдалану кезінде де салыстырмалы түрде арзан құрылғы (жұмыс үстелімен салыстырғанда электр қуатын аз тұтыну).

6. Көптеген позицияларда жұмыс істеуге мүмкіндік береді (отыру, жату, тұру, иілу) және оны бір қолмен басқаруға (кішкентай, жеңіл және өте эргономикалық).

7. Смартфонды өзіңізге бейімдеу және жекелендіру оңай.

Қазіргі уақытта жаратылыстану-ғылыми білім беруде сабақ барысында интерактивті құралдарды қолдануда. Интерактивті құралдардың көмегімен мұғалімнің, оқушының шығармашылықпен жұмыс істеуіне жол ашылып отыр. Интерактивті тақта дегеніміз – бұл компьютердің қосымша құрылғыларының бірі және де дәріс берушіге немесе баяндамашыға екі түрлі құралдарды біріктіретін: ақпараттың кескіні мен қарапайым маркер тақтасын біріктіретін құрал.

Енді, қазіргі бастауыш сынып педагогтерінің мобильді технологияларды жаратылыстану пәнінде табысты пайдалану үшін қажетті білімі, іскерлігі мен дағдыларына тоқтала кетейік (1-кесте).

Кесте 1. Қазіргі бастауыш сынып педагогтерінің жаратылыстану пәнін оқушыларға оқыту процесінде мобильді технологияларды сәтті пайдалану үшін қажетті білімі, іскерлігі мен дағдылары.

БІЛІМ	Мобильді құрылғылардың ең маңызды техникалық ерекшеліктері туралы
	Мектепте жаратылыстану пәнін оқыту процесін жетілдірудің перспективалары және онда мобильді технологияларды қолдануды кеңейтуге байланысы туралы
	Гаджеттермен жұмыс барысында оқушылардың психикасының жұмыс істеу ерекшеліктері туралы
	Сабақта мобильді технологияларды тиімді пайдалану үшін қолданылатын негізгі мүмкіндіктер туралы
ІСКЕРЛІК	Мобильді технологияларды пайдалана отырып оқу сабақтарын өткізуді тиімді жоспарлау
	«Сенімді әрі еркін пайдаланушы» деңгейінде заманауи мобильді құрылғыларды пайдалану
ДАҒДЫ	Оқу сабақтарын өткізу үшін қажетті ақпаратты тиімді іздеу және оны мобильді құрылғыларды қолдану арқылы нәтижелі пайдалану
	Оқушылардың жеке және топтық жұмысын, оның ішінде мобильді технологияларды пайдалана отырып ұйымдастыру дағдылары
	Оқушыларды қашықтықтан оқыту дағдылары

Мобильдік, интерактивті құралдарды сабаққа пайдаланғанда дидактикалық бірнеше мәселелерді шешуге көмектеседі:

- Пән бойынша базалық білімді меңгеру;
- Алған білімді жүйелеу;
- Өзін-өзі бақылау дағдыларын қалыптастыру;
- Жалпы оқуға деген ынтасын арттыру;
- Оқушыларға оқу материалдарымен өздігінен жұмыс істегенде әдістемелік көмек беру.

Бұл технологияны оқу материалын хабарлау және оқушылардың ақпаратты меңгеруін ұйымдастыру арқылы, көзбен көру жадын іске қосқанда арта түсетін қабылдау мүмкіндіктерімен қамтамасыз ететін әдіс деп қарауға болады. Бастауыш сынып оқушыларының көпшілігі естігенінің 5 % және

көргенін 20 % есте сақтайтыны белгілі. Аудио- және видеоақпаратты бір мезгілде қолдану есте сақтауды 40-50 % дейін арттырады.

Қорытындылай келе, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін мобильдік ақпараттық құралдарды қолдана отырып, жаратылыстану пәнін оқыту барысында бірнеше тұжырым жасауға болады:

- мобильдік ақпараттық технологияларды оқу процесінде қолдану балалардың сапалы оқуы мен дамуына толық мүмкіндік береді;
- компьютерлік технологияны бастауыш мектепте қолданудың өзіне тән ерекшелігі – сабақты ойын үлгісінде жүргізу;
- аталған технологияны қолдану барысында балалармен қашықтан қарым-қатынас орната алу мүмкіндігі орын алады.

Қолданылған әдебиеттер

1 Жүнісбек Ә. Қазіргі заманғы педагогикалық технология негізі – сапалы білім // Қазақстан мектебі, №4, 2008.

2 Кеңесбаев С.М. Жоғары педагогикалық білім беруде болашақ мұғалімдерді жаңа ақпараттық технологияны пайдалана білуге даярлаудың педагогикалық негіздері: пед. ғыл. докт.... дисс.: 13.00.08. – Түркістан, 2006.

3 Досжанов Б.А. Мультимедиалық технологияларды пайдалану арқылы оқыту процесін жетілдірудің дидактикалық негіздері: пед. ғыл. канд.... дисс.: 13.00.01. – Түркістан, 2007. – 150 б.

4 Шарифбаева Х.Я. Применение мобильных технологий в сфере образования. Проблемы педагогики. 2018; № 2 (34). – С. 106-107.

ҒТАМР 14.25.01

ЖАСӨСПІРІМ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ОҚУ ІС- ӘРЕКЕТІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Т.Т. Абенова

Магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Мақалада жас жасөспірімдердің даму ерекшеліктері қарастырылады. Осы жас тобындағы балаларды оқыту процесін тиімді ұйымдастыруға ықпал ететін психологиялық-педагогикалық ерекшеліктер мен жағдайлар анықталады. Өзін-өзі реттеуді дамыту үшін қызметті ұйымдастырудың тиімді әдістері сипатталған.

Түйін сөздер: өзін-өзі реттеу, мектеп оқушылары, оқу қызметі, жоспарлау, модельдеу және оқу қызметін бағалау.

Мектепте мұғалімдер жұмыс істейтін оқушылардың көпшілігі жасөспірімдер психологтары деп аталатын жас тобына жатады. Жасөспірімдік шақ – бұл балалық шақтың ең қиын кезеңі, ол жеке тұлғаны қалыптастырумен байланысты. Сонымен бірге, бұл дамудың ең жауапты кезеңі, өйткені мұнда адамгершілік негіздері қаланады, әлеуметтік көзқарастар, өзіне, адамдарға, қоғамға деген көзқарас қалыптасады, құндылықтар мен сенімдер қалыптасады. Жеке тұлғаның өзін-өзі жетілдіруге деген белсенді ұмтылысымен байланысты осы жас кезеңіндегі негізгі мотивациялық сызықтар – өзін-өзі тану, өзін-өзі көрсету және өзін-өзі растау.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде жасөспірімнің шекаралары туралы нақты анықтама жоқ, әр түрлі зерттеушілер оларды бірдей анықтамайды және 10 (11) мен 16 (17) жас аралығындағы кезеңді қамтиды (Л.С. Выготский, А.В.Мудрик, И.С. Кон, Г.С. Абрамова, В.С. Мухина, Н.Н. Толстой, Д.Б.Эльконин, Д.И. Фельдштейн және т.б.). Дәстүр бойынша, жасөспірімдік шақ балалардың орта мектепте білім алуымен байланысты. Бұл 10-11 мен 14-15 жас аралығындағы балалар.

Г.А.Цукерман бастауыш мектеп пен жасөспірімді бөлетін шекара бұлыңғыр, анықталмаған және әлі күнге дейін нақты санға сәйкес келмейтінін атап өтті. Кейбір ғалымдар бұл жас аралығын балалық шақтың аяқталуы деп санайды және 10-12 жастағыларға 8-10 жас аралығындағы ерекшеліктерді жатқызады, ал басқалары сол жас аралығындағы жасөспірімдердің барлық

рудименттерін көреді және оны «жасөспірімдер психологиясы» тарауында қарастырады.

Алайда, 10-12 жастағы оқушылар тиімді мнемоникалық стратегияларды қолдана білуде және сөздердің дерексіз анықтамаларын бере білуде 6-7 жастағы оқушылардан сапалы асып түседі. Дәл осы жаста балалар тілдік метафораларды талдауда металлингвистикалық дағдыларды ашады, ал балалардың ауызша және жазбаша әңгімелері мен қайталауларында кейіпкерлердің ойлары мен сезімдерін сипаттауға көп көңіл бөлінеді. Когнитивті функциялардың дамуындағы бұл рефлексиялық жетістіктер пайда болуын анықтайды. Тілдік қарым-қатынастың жаңа деңгейі: жеке тәжірибенің маңызды салалары қарым-қатынас объектісіне, басқа адаммен бөлінген эмоционалды-ойлау оқиғасына айналуы мүмкін. Қарым-қатынастың жаңа деңгейі, оның тақырыбы рефлексивті жеке тәжірибенің элементтері болып табылады, жаңа интерпсихикалық кеңістік ретінде қызмет ете алады – жасөспірімдердің өзі-даму процестері дами бастайды.

Баланың дамуындағы екі кезеңді – кіші мектеп пен жасөспірімді салыстыра отырып, бұл тұлғаның белсенді, қарқынды қалыптасуы мен даму кезеңдері екенін көруге болады. Бастауыш сынып оқушысының психикалық дамуы негізінен осы жастағы жетекші іс-әрекеттің-ілімнің негізінде жүреді. Бұл баланың психикасында айтарлықтай өзгерістер болатын кезең. Л.С.Выготский осы жастағы негізгі психологиялық құбылыстарға барлық психикалық процестердің еріктілігі мен хабардарлығы, сондай-ақ олардың интеллектуализациясы мен ішкі делдалдығы жатады. «Ойлаудың жаңа, жоғары сатыға ауысуының арқасында барлық басқа психикалық процестер қайта құрылады, есте сақтау ойлауға және қабылдау ойлауға айналады», – деп жазады Д.Б.Эльконин. Тұжырымдамалық ойлаудың дамуы бастауыш мектеп жасының соңына қарай рефлексияның пайда болуына ықпал етеді, бұл жасөспірімнің құбылысы бола отырып, оқушылардың танымдық белсенділігін ғана емес, сонымен бірге олардың айналасындағы адамдарға және өздеріне деген қарым-қатынасының сипатын өзгертеді.

Бастауыш мектеп жасындағы психологиялық неоплазма ретінде рефлексияның дамуы балалардың қоршаған әлемге және өзіне деген көзқарасын өзгертеді, олардың жеке қарым-қатынасын түсіну енді басталады. Л.И.Божович баланың өзін-өзі тануы оның сыртқы әлемді тануы сияқты жалпы заңдарға сәйкес-сезімнен идеяға және одан ойға қарай жүретінін атап өтті. Күрделі түрлендірулер арқылы бала жасөспірімнің өзін-өзі тану формасына келеді, ол өзінің жеке басының қасиеттері туралы идеялар мен ойлардың пайда болуынан және оларды бағалаудан тұрады [1].

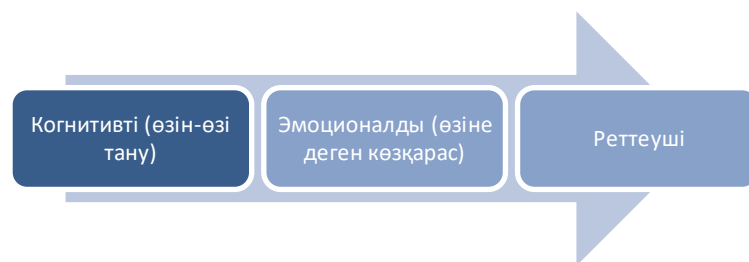
Өзін-өзі танудың сапалы жаңа деңгейінің пайда болуы, оның негізі оқушының өзіне және басқаларға деген жаңа ұстанымы жасөспірім кезеңінің басталуының психологиялық критерийі болып саналады. 9-10 жастағы баланың ересек әлемге деген жаңа көзқарасы мен оған қатысты өзін-өзі тануы ғана емес, сонымен бірге жаңа әлеуметтік ұстаным қалыптасатыны, яғни әлеуметтік әлем туралы сапалы жаңа түсінік беретін Өзін-өзі танудың осындай компоненті

пайда болатындығы анықталды (Д.И. Фельдштейн). Зерттеу деректері Г.А.Цукерман осы жас аралығындағы өсудің таза когнитивті міндеттері де «мен» жаңа туылуымен байланысты екенін және ең алдымен оқушының өзін-өзі тану саласына және оның өзін-өзі өзгертуге, «мен-өзім» шекараларын белгілеуге арналған жеке ерекшеліктеріне қызмет ететін рефлексия бастауыш мектептен ауысуда психикалық дамудың барлық аспектілерінің негізгі қозғаушы күшіне айналатынын куәландырады.

Д.Б. Элькониннің периодизациясында, Л.С. Выготскийдің теориясындағыдай, жасөспірім кез келген психологиялық жас сияқты дамуда жаңаның пайда болуымен байланысты. Алайда, оның пікірінше, бұл құбылыстар алдыңғы кезеңнің жетекші қызметінен туындайды. Оқу іс-әрекеті баланы әлемге бағыттаудан өзіне бағыттауға «бұрады». Бастауыш мектеп жасының соңына қарай баланың жаңа мүмкіндіктері пайда болады, бірақ оның не екенін әлі білмейді. Жасөспірімнің басында оқу қызметі жаңа, жоғары деңгейге ауысады. Ол оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуге және өзін-өзі жетілдіруге бағытталған іс-шараларға айналады.

Д.Б. Элькониннің пікірінше, жасөспірімнің алдында тұрған міндеттерді шешу құралы ретінде өзінің қасиеттерін бағалау өзін-өзі тану генезисін түсіну және жасөспірімдердің психикалық даму ерекшеліктерін түсіну үшін өте маңызды.

Д.И. Фельдштейн өзін-өзі танудың даму ерекшеліктерін зерттей отырып, жасөспірім тұлғасының стадиялды дамуының ең дөңес ерекшеліктері үш жақтың ажырамас бірлігінде болатын өзін-өзі тану құрылымының өзгеруі арқылы байқалатынын атап өтті: когнитивті (өзін-өзі тану), эмоционалды (өзіне деген көзқарас) және реттеуші, олардың интегралды өнімі «мен» бейнесі.

Сурет 1. Өзін-өзі тану құрылымы.

Кейбір жасөспірімдер зерттеушілері, И.А. Донцов, А.Г. Ковалев, А.И.Кочетов, Д.В. Колесов, И.Ф. Мягков және т.б., бұл өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігі айқын көрінетін және өз бетімен белсенді жұмыс жүргізілетін жасөспірім кезеңі деген қорытындыға келді. Бұл ересектердің ортасында жасөспірімнің өзін-өзі анықтау және өзін-өзі растау қажеттілігінде көрінетін тәуелсіздіктің қалыптасу, өзін-өзі бағалау сезімін қалыптастыру жасы.

Жасөспірімдердің интроспекцияға бейімділігі, жеке рефлексияның дамуы іс-әрекеттің өзін-өзі реттеуін дамытудың қолайлы алғышарттары мен қажетті шарттары болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, жасөспірім кезінде өзін-өзі

реттеу процесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылатын өзін-өзі тәрбиелеу алғаш рет мүмкін болады.

Жасөспірім кезінде ерікті белсенділік құрылымында түбегейлі өзгерістер болады. Бастауыш сынып оқушыларынан айырмашылығы, жасөспірімдер өздерінің мінез-құлқын ішкі ынталандыру (өзін-өзі ынталандыру) негізінде едәуір реттейді. Алайда, олардың ерікті белсенділік механизмдері әлі жеткіліксіз қалыптасқан, бұл эмоционалды-ерікті деңгейде өзін-өзі реттеуді қиындатады. Мотивациялық саладағы сәйкессіздік өзін-өзі реттеуде қиындықтар туғызады.

Осы кезеңде байыпты тәуелсіз іс-әрекетке қажеттілік пайда болады, бірқатар педагогика және білім беру психологиясы бұл мектепте оқыту шеңберінде қанағаттандырылуы мүмкін. А.К.Осницкий жасөспірімнің шешуі керек міндеттер шеңберіне тәуелсіз болу немесе болмау, өз бағаларын әзірлеуге кірісу немесе қазіргі уақытта ыңғайлы басқаларды сөзсіз қабылдау туралы мәселені шешу кіреді деп атап өтті. Көптеген адамдар тәуелсіздікке, ізденіске мұқтаж емес, ешқашан тәуелсіз болмайды. Олар біреудің еркінің қарапайым орындалуына қанағаттанады, оның заңдылығына ешқашан күмәнданбай, алдын-ала белгіленген тәртіпті ұстанады. Олар өздері қабылдаған бағалаудың «дұрыстығын» негіздеу үшін өздерінің қайта бағалауын, тексерулерін, өз әрекеттерін жасамайды, сондықтан олар үнемі сәтсіздікке ұшырайды.

Жасөспірім кезеңінде белсенділік туралы хабардар болу механизмдерінің қалыптасуы аяқталады. Ал өзін-өзі тану (өзін-өзі танудың танымдық және реттеуші аспектілері рефлексияда ең көп ұсынылған) күрделі мәселелерді шешуге қызмет ете отырып, дами алады және жетілдіре алады немесе оның дамуында жеткіліксіз психикалық білім ретінде «тоқтата тұрады». Өзін-өзі тану мен өнімді тәуелсіздіктің дамуы, ең болмағанда, өзін-өзі реттеудің тиісті дағдыларын қалыптастыруда өзін-өзі анықтайтын қызметті саналы реттеу жүйесін жетілдірумен қатар жүреді және ықпал етеді.

Жасөспірімнің басталуы оқушылардың бастауыш мектептен орта мектепке ауысуымен сәйкес келеді. Бесінші сынып – балалық шақтың соңы, жасөспірімнің алдындағы кезең. Бұл кезде балалар негізінен байсалды, сабырлы, ересектерге ашық және сенімді, олардың беделін мойындайды, мұғалімдерден, ата-аналардан және басқа ересектерден көмек пен қолдау күтеді. Алайда, осы кезеңде дамудың әлеуметтік жағдайында және оқу іс-әрекетінің талаптарында айтарлықтай өзгерістер орын алады: бір мұғалімнің орнына бірнеше пән мұғалімдері келеді, құрдастарымен қарым-қатынас шеңбері кеңейеді, жаңа оқу пәндерін игеру қажеттілігі туындайды, оқыту әдістері мен әдістері айтарлықтай өзгереді.

Оқушының оқу іс-әрекетін айтарлықтай қайта құру жасөспірім кезеңіне өтумен байланысты. В.А.Крутецкийдің пікірінше, оқу іс-әрекетінің жаңа, жоғары деңгейі оның тәуелсіздік дәрежесімен анықталады. Зерттеу Д.Б.Эльконин, Т.В.Драгунова және басқалар. жасөспірімдік шақтың басында оқу іс-әрекетінің даму деңгейлерінде үлкен әртүрлілік бар екенін көрсетеді – ең төменгі деңгейден бастап, тәуелсіз жұмысты ұйымдастырудың қарапайым

дағдылары болмауы мүмкін, бірқатар аралық формалар арқылы, мысалы, өзіндік жұмыс тек үй тапсырмаларын орындау кезінде байқалады, ең жоғары деңгейге дейін, онда оқушы өздігінен игереді және жаңа оқу материалы, тіпті жаңа білім салалары.

Көптеген жасөспірімдер үшін оқыту формальды қызметке айналуы мүмкін, деп жазады В.С. Мухина. Жасөспірімнің оқу белсенділігі, кейде дәстүрлі оқу іс-әрекеттерінен гөрі, таңдау мен өзін-өзі анықтаудың көптеген мәселелерін шешуге көмектеседі [6, 356 б.].

Жасөспірім оны өз көзімен де, құрдастарының көзімен де ересек ететін оқу әрекеттеріне дайын сезінеді. Мұндай дайындық ілімнің мотивтерінің бірі болуы мүмкін. Жас жасөспірімдерді оқытудың маңызды ынталандыруы сонымен қатар құрдастарын тануға, сыныпта белгілі бір позицияны алуға ұмтылу болып табылады. Сонымен қатар, жасөспірім үшін олардың қызметі мен нәтижелерін бағалау маңызды болып қала береді, өйткені жоғары баға олардың қабілеттерін растауға мүмкіндік береді. Жасөспірім үшін сабақтың тәуелсіз формалары тартымды болады. Ол таң қалдырады және мұғалім тек көмекші болған кезде әрекет ету тәсілдерін оңай меңгереді.

Оқу іс-әрекетінде және қарым-қатынас қызметінде жасөспірімдерде жасқа байланысты психологиялық өзгерістер болады. Мысалы, интеллекттің дамуы жасөспірімнің гипотетикалық-дедуктивті ойлау қабілетіне ие болуымен сипатталады. Көбінесе бұл қабілеттің қалыптасу кезеңі теориялық құбылыспен сипатталады. Дамудың осы кезеңінде жасөспірімдер қарым-қатынас, мағынаны іздеу мәселелеріне белсенді қызығушылық таныта бастайды.

Жасөспірім кезіндегі дамудың негізгі міндеттері:

- 1) мектептегі негізгі білім мен дағдыларды игеру;
- 2) орта мектепте оқу қабілетін қалыптастыру;
- 3) оқу мотивациясы мен қызығушылықтарын дамыту;
- 4) құрдастарымен ынтымақтастық дағдыларын, басқалармен бәсекелесу, өз нәтижелерін басқалардың жетістіктерімен дұрыс және жан-жақты салыстыру дағдыларын дамыту;
- 5) табысқа жету және жетістіктер мен сәтсіздіктерге дұрыс қарау қабілетін қалыптастыру, өзіне деген сенімділікті дамыту;
- 6) үлкен даму мүмкіндіктері бар шебер адам ретінде өзін-өзі бейнелеуді қалыптастыру [9].

Осы оқушылармен жұмыс істейтін мұғалімдер дамудың барлық мәселелерін бір уақытта шешуге тырысады, өйткені олар бесінші сынып оқушылары мен басқа орта мектеп оқушыларын бірдей талаптармен ажыратпайды. Тәжірибе көрсеткендей, мұғалімдер мен ата-аналар көбінесе бесінші сынып оқушыларын «өсіреді» және олардан ұйымшылдықты, тәуелсіздікті талап етеді және олардың «балалық шақтарын» атап көрсетеді, бұл талаптар жүйесінің екіұштылығын және қарым-қатынастың қайшылығын тудырады.

Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау бізге оқуды білетін оқушының дамуы үшін жағдай жасау оқу іс-әрекетінің барлық

компоненттерінің дамуына ықпал етеді, ал бұл өз кезегінде іс-әрекеттің өзін-өзі реттеуін дамытуға ықпал етеді және оқушыларға мұғалімдер мен ата-аналардың педагогикалық, тәрбиелік әсерінің объектісіне ғана емес, сонымен бірге негізінен процестің субъектілеріне айналады деген пікірге келуге мүмкіндік береді оқыту және тәрбиелеу.

Іс-әрекеттің өзін-өзі реттеуін тиімді дамыту шарттарына біз мыналарды жатқызамыз:

– оқытуды ұйымдастыру кезінде жастың жеке психологиялық ерекшеліктерін есепке алу, алдыңғы және қазіргі жас кезеңіндегі психологиялық құбылыстарға сүйену;

– мұғалім мен оқушылардың өзара әрекеттесу схемасын өзгерту. Мұғалім мен оқушылардың бірлескен дидактикалық ұйымдастырған, оқытушы оқушылардың оқу міндеттерін шешудегі пәндік-субъектілік, тең серіктестік оқу ынтымақтастығының сызбасы. Мұғалімнің ақпараттық-бақылау функциялары үйлестірушіге көбірек жол беруі керек;

– оқушылардың өздері нақты оқу міндеттерін (танымдық, зерттеу, түрлендіру, проективтік және т.б.) қоюға және шешуге оқыту процесін қайта бағдарлау;

– оқушылардың өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыру, оқушыға оқу міндеттерін шешудің ұтымды тәсілдері мен тәсілдерін өз бетінше таңдауға, өз бетінше жаңалықтар ашуға мүмкіндік беру;

– оқушылардың оқу іс-әрекетінің жалпыланған тәсілдері мен әдістерін әзірлеуге, жаңа білімді игеруге, зерттелетін қызметтің барлық түрлерінде неғұрлым жетілдірілген дағдыларды қалыптастыруға өзіндік оқу қажеттілігін қалыптастыру;

– танымдық жағдайларды құру, яғни оқушыға өзін-өзі ашу, оның мүмкіндіктері мен қабілеттерін білу оңайырақ болатын орта;

– жасөспірімдердің өз дамуына және олардың өзгеруіне деген қызығушылығын сақтау, оқушының әртүрлі жағдайларды шешуге жұмсайтын күш-жігерін атап өту. Оқушылардың алдында өзін-өзі дамыту бойынша міндеттер қою, мақсатқа сәйкес әрекет ету қабілетін дамыту;

– сабақта оқытудың ұжымдық және диалогтық әдістерін қолдану; оқушының өзін-өзі реттеу жүйесінің жеке қасиеттерін ашуға ықпал ететін құрдастарымен бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру.

– оқушылар алдында оқу іс-әрекетінің мәнін ашу және оқушылардың өздерін осы ашуға ынталандыру.

Қорытынды.

Біздің ойымызша, жасөспірім – бұл өзін-өзі реттеуді дамытудың негізгі кезеңдерінің бірі. Дәл осы уақыт психиканың дамуында өзін-өзі реттеу дағдыларын игеру үшін қажет нәрсенің бәрі біріктіріледі. Жасөспірім оқу өзара әрекеттесуінің жаңа түрлеріне дайын, оны өз қызметін ұйымдастырудың және мұғалімнің тапсырмаларын орындаудың тәуелсіз формалары қызықтырады. Мұның бәрін жасөспірім балаларды оқытуды ұйымдастыру кезінде ескеру қажет.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Бондырева С.К. Психолого-педагогические проблемы интегрирования образовательного пространства. – М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2003. – 352 с.
- 2 Материалы V Международной научно-практической конференции. Институт педагогического образования и менеджмента ФГАУ ВО «Крымский федеральный университет имени В. И. Вернадского». – Армянск, 2021.
- 3 Вахнов М.А. Психолого-педагогические особенности учащихся старших классов средней общеобразовательной школы, Сборник тезисов VI Международного «Научного диспута» магистрантов. Том Выпуск VI. – Коломна, 2020.
- 4 Саратова Л.М. Психолого-педагогические особенности подростков с особыми образовательными потребностями // Молодой ученый. – 2011, № 11 (34). Т. 2. – С. 102-104. URL: <https://moluch.ru/archive/34/3833/>.
- 5 Саблина И.В. Психолого-педагогические особенности перехода детей из начальных классов в среднее звено школы // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2013. – № 2 (февраль). – С. 71-75. URL: <http://e-koncept.ru/2013/13039.htm>.

ҒТАМР 14.85.09

ИНТЕРАКТИВТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ТАРИХИ ОҚИҒАЛАР (ҮРДІСТЕР, ҚҰБЫЛЫСТАР) АРАСЫНДАҒЫ СЕБЕП-САЛДАРЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ АНЫҚТАУ ДАҒДЫСЫН ДАМЫТУ

М. Тлебалдин

Мұғалім, Астана қаласының Халықаралық мектебі, Астана қ.

Мақалада автор тарихи оқиғалардың себеп-салдарлық байланыстарын дамытуда оқытудың интерактивті әдістерін қолдану мүмкіндіктерін зерттейді. Тарихи үрдісті түсіну үшін маңызды дағдылардың біріне себеп-салдарлық байланыстарды анықтау мүмкіндігі жатады. Осы дағдыны дамытуда заманауи интерактивті оқыту әдістерін пайдалануды қазіргі заманның талабына жатқызуға болады. Зерттеу әдістері тарихи оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланысты дамытуға қатысты және оқытудың интерактивті формалары мен әдістерін қолдануға қатысты әдебиеттерді талдауды, сондай-ақ әлеуметтік сауалнаманы өткізуді қамтыды. Интерактивті әдістерді тәжірибе арқылы бақылау жұмыстары жүргізіліді. Оқушылардың оқу процесіне қызығушылығының артуы, олардың ойлауын белсендіруі және ұжымдық жұмысқа ынталандырылғаны байқалды.

Түйін сөздер: мұғалім, оқушылар, тарих, оқиға, үрдіс, құбылыс, себеп-салдар, дағды.

Осы тақырыпты қарастыру аясында тиісті Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілері, кейбір авторлардың еңбектері қаралып, эмпирикалық зерттеулер, соның ішінде сауалнама, сұхбат және бақылау әдістері жүргізілді.

«Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңында ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтармен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау, сондай-ақ оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді акпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу білім беру жүйесінің басты міндеттері болып табылады.

Қазақстанда негізгі орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты білім алушының себеп-салдарлық байланыстарды анықтау

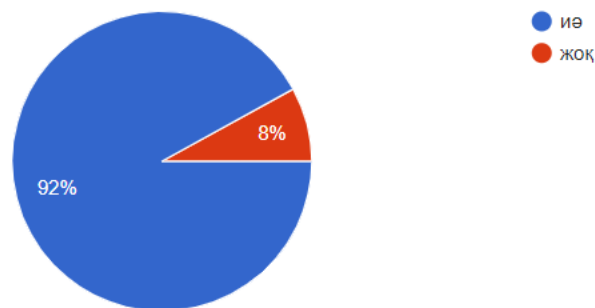
мақсатында тарихи оқиғаларды, құбылыстарды, үрдістерді талдай білуі және оқытудың интерактивті әдістерін пайдалануды көздейді.

Қазіргі уақытта тарихты оқыту процесінде оқушылардың көптеген фактілер мен пікірлерді зерттеу және тәуелсіз талдау жасау арқылы адамзаттың даму тарихында болған оқиғаларға, құбылыстар мен үрдістерге өзіндік көзқарасын қалыптастыру үшін жағдайлар жасау қажеттілігі туындайды. Бұл міндет шығармашылық, сыни тұрғыдан ойлау, зерттеу дағдыларын (дағдылар, қабілеттер) жүйелі және дәйекті жетілдіру жағдайында жүзеге асырылуы мүмкін. Тарихты оқытудағы мақсатқа сәтті жету үшін сабақ барысында оқытудың интерактивті әдістерін кеңінен қолдану қажет.

Оқытудың интерактивті әдісі – бұл мұғалім мен оқушылардың диалог немесе әңгіме режимінде өзара әрекеттесуін қамтитын әдіс. Оқытудың интерактивті әдістері – бұл оқытудың нақты және болжамды мақсаттарын білдіретін танымдық іс-әрекетті ұйымдастырудың ерекше түрі. Интерактивті оқытудың танымал әдістері: кейс-әдіс, пікірталастар, жоба әдісі, ҰЮ (ұйымдастырушылық-іскерлік ойын), рөлдік және іскерлік ойындар, метаплан, тренингтік сабақтар, командалық конкурстар және жарыс. Сонымен қатар, интерактивті оқытудың элементтері мен формалары кеңінен қолданылады, мәселен жұптық жұмыс, кішігірім топтарда жұмыс (шағын, жұмыс немесе шығармашылық топтар), миға шабуыл және т.б. [8].

Жүргізілген эмпирикалық сандық зерттеу әдістері бойынша тиісті респонденттердің басым бөлігі тарихи оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтау дағдысын дамыту үшін интерактивті әдістерін пайдалануды тиімді деп санайды (Сурет 1).

Тарихи оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтау дағдысын дамыту үшін оқыту үрдісінде пайдаланылатын интерактивтік әдістерінің тиімділігіне қатысты жүргізілген.

Сурет 1. Сауалнаманың қорытындылары.

Жүргізілген сандық зерттеу әдістері бойынша тиісті респонденттердің басым бөлігі тарихи оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтау дағдысын дамыту үшін пікірталастар, рөлдік және іскерлік ойындар, жоба әдісі, метаплан, ұйымдастырушылық-іскерлік ойын сияқты оқытудың интерактивті әдістерін пайдалануды тиімді деп санайды (Сурет 2).

Тарихи оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтау дағдысын дамыту үшін оқыту үрдісінде пайдаланылатын интерактивтік әдістерінің тиімділігіне қатысты жүргізілген.

Сурет 2. Сауалнаманың қорытындылары.

Жоғарыда көрсетілген сандық зерттеудің қорытындылары сапалық зерттеу әдістерін жүргізу арқылы да байқалды. Халықаралық мектептегі тарих пәнінің мұғалімімен жасалған сұхбаттың қорытындылары бойынша Тарихи оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтау дағдысын дамыту үшін оқыту үрдісінде пікірталастар, іскерлік ойындар сияқты интерактивтік әдістерді пайдаланған тиімді деген пікір білдірілді.

Осы зерттеулердің қорытындылары бойынша тәжірибе жүзінде бақылау әдісі жүргізілді. Алдын-ала нәтижесі бойынша жоғарыда аталған оқыту үрдісінде пайдаланылатын интерактивтік әдістерді пайдалану тарихи оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтау дағдысын дамытуға әсер ететінін байқауға болады.

Қорытындылай келгенде, тарихи оқиғалар (үрдістер, құбылыстар) арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтау дағдысын дамыту үшін оқытудың қазіргі кезеңіндегі интерактивті әдістері мен формаларын орынды қолдану тиімді.

Қолданылған әдебиеттер

1 «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы.

2 «Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың, бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2022 жылғы 3 тамыздағы № 348 бұйрығы.

3 Құдайбергенова К.С. Инновациялық тәжірибе орталығы– педагогикалық технология көзі. – Алматы, 2011. – 75 б.

4 Білімдегі жаңалықтар // 2012, №4. – 26-28 б.

5 Голодюк Л. Как научить учеников общаться на уроке // Родная школа. 2017, №9. – С. 9-13.

6 Григорьев В.К. Технология электронного обучения одного класса пользователей программных продуктов // Дистанционное и Виртуальное обучение. 2015, №8. – С. 12-27.

7 Дмитриева А.П. Интерактивное обучение: новые подходы // Открытый урок. 2016, №5-6. – С. 10-17.

8 Бегентаева В. Применение интерактивных форм и методов на уроках истории в условиях обновленного содержания. <https://daryn.online>.

9 Сапарова З.А. Интерактивті оқыту технологиясының әдіс-тәсілдерін тарих сабағында қолдану арқылы оқушылардың білім сапасын арттыру жолдары. <https://bilimainasy.kz/>.

ГРНТИ 14.85.09

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ РЕСУРСОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

А.Г. Кенжегалиева

Учитель английского языка, СОШ №47 имени Кадыр Мырза Али, г.Уральск

В данной статье рассматривается важность использования цифровых образовательных ресурсов в образовательном процессе, описание методических особенностей, анализ содержания и структуры цифрового образования, создаваемого в рамках проекта системы электронного обучения.

Ключевые слова: цифровой образовательный ресурс, электронная система обучения, электронный учебник, информационные технологии.

Цифровые технологии стали неотъемлемой частью нашей жизни, в том числе и в такой области, как изучение иностранных языков. Информационные технологии и цифровые инструменты в обучении иностранным языкам становятся все более важными и широко используются в образовании во всем мире, в том числе и в Казахстане. При этом цифровизация сама по себе не является методическим подходом, а способна лишь помочь в реализации существующих методов и при необходимости предложить новые виды деятельности в рамках этих методов. Современные информационно-коммуникационные и цифровые технологии позволяют в цифровой форме совмещать текстовые, графические и видеоизображения, речевое и музыкальное сопровождение. На основе цифровых технологий создаются мощные инновационные средства накопления, представления и передачи знаний, а также средства обучения.

Сегодня глобальная компьютеризация охватывает все сферы человеческой деятельности, включая науку и образование. Действительно, развитие интернета и появление множества компьютерных программ, облегчающих процесс обучения, значительно облегчили изучение иностранных языков.

Компьютерные программы обучения имеют ряд преимуществ перед традиционными методами обучения, которые представляют собой прежде всего средства прямого аудиовизуального интерактивного взаимодействия. Их использование в сочетании с традиционными методами обучения на занятиях позволяет не только тренировать различные виды речевой деятельности, понимать природу языковых явлений, развивать языковые навыки, развивать

коммуникативные навыки, автоматизировать речевые навыки, а также обеспечить индивидуальный подход в интенсивности самостоятельной работы, а также способствует повышению познавательной активности учащихся, их мотивации к учебе, качества обучения.

Компьютерная связь технологии позволяют внедрять новые методы, повышающие творческую активность учащихся. Они могут участвовать в виртуальных дискуссиях на различных образовательных сайтах и тематических форумах. Кроме того, он может реализовывать творческие проекты со учащимся разных школ. Поэтому использование современных информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе можно рассматривать как активную форму персонализации.

Современные цифровые технологии существенно способствуют интенсификации процесса изучения иностранного языка благодаря прекрасным мультимедийным и интерактивным аутентичным ресурсам, активизирующим темп работы. В результате повышается познавательная активность и мотивация, формируются языковые и коммуникативные навыки учащихся.

Среди интерактивных ресурсов для изучения иностранных языков особое внимание уделяется LearningApps.org, который предусматривает использование интерактивных модулей для использования в образовательном процессе. Преподавателям предлагаются специальные шаблоны для создания упражнений с собственным языковым содержанием (включая аудио– и видеофайлы) и их интеграции в сценарий языкового обучения (Выберите нужный пункт, Сопоставьте картинки со словами, Заполните слова и т.д.); Составьте диалог (или расставьте строки в правильном порядке), опишите картинку/сравните две картинки и т.д.). Это интерактивное приложение содержит задания разной степени сложности для любого уровня владения иностранным языком. организовать самостоятельную работу в отдельных группах.

Считается, что цифровые технологии – это те самые инструменты, которые помогают учащимся и преподавателям развивать возможности обучения, реформировать организацию занятий, обеспечивать поддержку любых учебно-методических ресурсов как в классе, так и за его пределами. При подготовке к занятиям и на самих занятиях учитель может широко использовать такие разнообразные интернет-ресурсы, как: электронная почта, онлайн-доска, видеоконференции, интерактивные видеоролики, задания Moodle, вебинары и многое другое. Важную роль в процессе обучения иностранному языку играют онлайн-платформы, которые позволяют разнообразить уроки, сделать их более яркими, интересными, запоминающимися, при этом значительно облегчая работу преподавателя. Например, такие онлайн-платформы, как Quizziz, Kahoot!, Quizlet, Twinkl, Learnis и другие. С помощью этих сервисов можно создавать тесты и викторины по различным темам программы, организовывать интеллектуальные игры и экспресс-опросы учащихся в классе, предлагать тесты в качестве домашнего задания. Вы можете отслеживать работу каждого ученика и

получать полное представление о работе группы, а также экспортировать полученные данные в таблицу Excel. При желании преподаватели могут использовать не только собственные тесты, но и готовые из библиотеки.

Quizlet считается ведущим бесплатным приложением для изучения иностранного языка. Словарный запас языков, а также качественно сформированные лексические навыки, являющиеся важной составляющей содержания обучения иностранному языку, являются одним из условий успешного общения на иностранном языке. На этих сайтах представлен большой объем актуальных учебных материалов, которые всегда под рукой как у учителя, так и у ученика, достаточно иметь доступ к сети Интернет. Важнейшими помощниками учащихся и преподавателей в изучении иностранных языков являются презентации (MS Power Point, Prezi, Google Slides, Flowboard), которые позволяют наглядно и легко составлять и преподносить материал по определенной теме.

Сегодня зарубежные издательства активно разрабатывают электронные учебники, преимуществами которых являются мобильность, доступность и скорость работы в них в связи с развитием информационно-коммуникационных технологий. по всему миру, а также возможность выбрать не только подходящий уровень языка, но и уровень владения информацией по определенному научному аспекту, интересующему студента. Одним из преимуществ внедрения электронных учебников является обновление их содержания. Благодаря электронным учебникам становится возможным контроль знаний в форме компьютерного тестирования. Одним из важных аспектов изучения иностранного языка является возможность использовать в своей практике электронные онлайн-словари, которые также направлены на демонстрацию и закрепление языковых навыков с целью поиска необходимой информации, а также на отработку фонетического навыка обучающегося., поскольку в словарях есть фонограмма для тренировки произношения.

Виртуальные доски, например, Miro, Scribblar, Jamboard и другие, можно с успехом использовать на дистанционных занятиях. Их использование позволяет решать самые разнообразные задачи: вместе выполнять упражнения и видеть действия друг друга, показывать стрелкой место, на которое стоит обратить внимание, делать пометки, клеить наклейки, рисовать. Ко многим доскам можно прикреплять ссылки, видео, картинки, таймер, их можно сохранять как картинки и использовать повторно, что не работает с обычной школьной доской.

Таким образом, виртуальная доска по своей сути похожа на знакомую нам реальную доску, но дополнительно открывает ряд других возможностей, у каждой платформы они свои. Также следует отметить, что такой инструмент, как LearningApps, представляет собой полностью бесплатный онлайн-сервис, позволяющий создавать интерактивные упражнения для проверки знаний по грамматическим и лексическим темам программы. Для организации обратной связи вы можете использовать Mentimeter – простой и понятный в освоении инструмент для голосования, обеспечивающий мгновенную обратную связь с

аудиторией. Его удобно использовать для опроса учащихся в режиме реального времени, поскольку он доступен на мобильных устройствах.

В настоящее время существует большое количество различных обучающих платформ для дистанционного обучения, например, Moodle, ориентированная на сотрудничество. Для этого в системе предусмотрено множество инструментов: вики, глоссарий, блоги, форумы, мастер-классы. На форуме можно вести обсуждения в группах, оценивать сообщения, прикреплять к ним файлы любого формата. В личных сообщениях и комментариях – обсуждайте конкретную проблему лично с преподавателем. В чате обсуждение происходит в режиме реального времени. Moodle создает и хранит портфолио каждого студента: все отправленные ими работы, оценки и комментарии преподавателей, сообщения на форумах. Позволяет контролировать «посещаемость» – активность студентов, время их учебной работы в сети. В результате учитель более эффективно тратит свое время.

Таким образом, использование информационно-коммуникационных технологий при обучении иностранному языку позволяет существенно улучшить результаты учебного процесса, раскрывая резервы учебного процесса и личности обучающегося, расширяя дидактические возможности урока и значительно облегчая работу учителя.

Использование интернет-ресурсов при обучении иностранным языкам позволяет студентам развивать все современные компетенции. В настоящее время педагогическое образование в соответствии современным идеям и тенденциям очень мотивирует. Кроме того, каждый студент имеет персональный компьютер и цифровые устройства, подключенные к сети Интернет, что облегчает участие преподавателя в процессе изучения иностранного языка через Интернет.

Выбирая цифровую технологию, учителю следует в первую очередь определить основные цели и задачи урока. Затем, я думаю, нам нужно знать, какие ресурсы использовать для достижения этих целей и задач и, в конечном итоге, как работает выбранный нами инструмент обучения.

Литература

1 Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты). – М.: ИИО РАО, 2010. – 356 с.

2 Савелова Е.В. Цифровые образовательные ресурсы в школе: методика использования. Обществознание. Сборник учебно-методических материалов для педагогических вузов. – М.: Университетская книги, 2008. – 224 с.

3 Болдырева Н.В. Использование информационно– коммуникационных технологий для повышения эффективности образовательного процесса. – М., 2013. – С. 75-80.

4 Бароненко Е.А., Коробченко И.А. Роль современных информационно-коммуникационных технологий в обучении иностранным языкам. – М., 2015.

ҒТАМР 14.25.07

БИОЛОГИЯДАН СЫНЫПТАН ТЫС САБАҚТАРДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМДЕР МЕН ДАҒЫЛДАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

К. Тілеуқан

Магистрант, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ.

Г.Е. Садыканова

*Ғылыми жетекші, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті,
Өскемен қ.*

Биологиялық сабақтан тыс іс-шаралар оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастырудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл оқушылардың тірі әлем, оның өзара байланысы және қоршаған ортаға әсері туралы білімдерін тереңдетуге, сондай-ақ экологиялық ойлау мен табиғатқа жауапкершілікпен қарауды дамытуға мүмкіндік береді. Әрбір сыныптан тыс сабақтар шеңберіндегі оқушылардың іс-әрекеттер, оларды ұйымдастыру ерекшеліктері сипатталады.

Түйін сөздер: экологиялық білім, сыныптан тыс сабақтар, үйірмелер, табиғатқа экскурсия.

Экологиялық білім беру мен тәрбие педагогикалық ғылым мен практиканың басым бағыты ретінде бүгінде қалыптасу, іздену, ұсыныстар, табыстар сатысында. Экологиялық білім беру мәселесі ғалымдарды, педагогтарды, практиктерді алаңдатады. Дәл қазір балаларды қоршаған әлем, ондағы адамның орны мен рөлі, табиғаттағы қатынастардың ерекшеліктері туралы заманауи идеяларды қол жетімді деңгейде қалыптастыру үшін қалай үйрету керек деген сұрақ өзекті.

Мектеп – оқушылардың экологиялық мәдениетін тәрбиелеудің орталығы. Себебі мектепте оқушылардың дүниетанымның негізі қаланады, адамгершілік-тұлғалық бағдарлар қалыптасады.

Оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыру биология сабақтарында да, сыныптан тыс жұмыстарда да жүзеге асырылады.

Мектеп үшін оқытудың дәстүрлі түрі – сабақ. Көмекші функцияны сабақтан тыс жұмыстар түрлері орындайды: конкурстар, олимпиадалар, шығармашылық шеберханалар, экологиялық акциялар.

Биологиялық білім жалпыадамзаттық мәдениеттің құрамдас бөлігі, әлемнің ғылыми бейнесін қалыптастырудың негізі болып саналады.

Оқушылардың табиғатпен қарым-қатынасы табиғи жағдайда да, «жасанды» жағдайда да ұйымдастырылады. Табиғи жағдайда мұндай қарым-қатынасты ұйымдастыру формаларына дәстүрлі түрде экскурсиялар, экологиялық акциялар, операциялар, оқу-тәжірибелік учаскеде жұмыс істеу, оқу экологиялық жолдарын жобалау және құру жатады. «Жасанды» жағдайда ұйымдастырылатын қарым-қатынас түрлеріне тірі экспозициялар мен бұрыштар, жасанды түрде жасалған табиғи ландшафттар, жылыжайлар, сондай-ақ үй жануарларымен байланыс жатады.

Сабақта және сыныптан тыс іс-шараларда ұйымдастырылған балалардың іс-әрекеті жеке әсерлер мен сезімдерді, сенімдер мен қызығушылықтарды тудырады және дамытады.

Сыныптан тыс жұмыстарды бірнеше топқа бөлуге болады: 1) жеке сабақтар; 2) эпизодтық, топтық сабақтар; 3) үйірме сабақтары; 4) бұқаралық іс-шаралар.

Сыныптан тыс жұмыстың ең көп таралған жеке түріне табиғаттағы өсімдіктер мен, жануарлар туралы тәжірибелер мен бақылаулар, көрнекі құралдар жасау, баяндамалар, рефераттар дайындау және т.б. жатады.

Эпизодтық топтық жұмыс әдетте мектептегі бұқаралық іс-шараларды, мерекелерді және т.б. дайындауға және өткізуге байланысты ұйымдастырылады. Мұндай жұмысты орындау үшін мұғалім оқушыларға жеке тапсырмалар береді; әдетте белгілі бір іс-шара аяқталғаннан кейін эпизодтық топ тарайды, содан кейін басқа бұқаралық іс-шараны дайындауға және өткізуге байланысты қайтадан құрылады.

Үйірме сабақтары сыныптан тыс жұмыстың негізгі түрі болып саналады. Үйірме жыл бойы жүйелі түрде жұмыс істейтін оқушылардан тұрады. Үйірме тәжірибелер мен бақылаулар, табиғатқа экскурсиялар, кештер, конференциялар өткізу, баяндамалар, рефераттар дайындау, қабырға газеттерін шығару, көрнекі құралдар жасау, қолжазба журналдарын шығару және т.б. осы тәріздес жұмыс түрлерімен сипатталады. Жас натуралистер үйірмесі – барлық жаппай сыныптан тыс іс-шараларды ұйымдастырушы.

Жаппай сыныптан тыс іс-шараларға биологиялық олимпиадалар, кештер, мерекелер, қоршаған ортаны қорғау бойынша жұмыстар жатады. Олимпиада екі турда өтеді. Бірінші тур жазбаша түрде өткізіледі. Қатысушыларға 2-3 сағат беріледі. Екінші турды өткізу кезінде қатысушылар суреттер, кестелер, түрлі табиғи нысандар, тұлыптар дайындайды. Олардың барлығы жеке салаларға орналастырылған (өсімдіктер, зоология, адам және жалпы биология). Жазбаша жауаптарды оқытушы мен қазылар алқасы бағалайды.

Биологиялық көңілді және тапқыр клубы мектептерде кең тараған.

Бұқаралық іс-шараларға әр түрлі кештер де кіреді. Әр кештің алдында үлкен дайындық жұмыстары жүргізіледі: кеш бағдарламасы әзірленеді, баяндамалар мен хабарламалар тақырыптары ұйымдастырушылар арасында бөлінеді, оның қызықты бөлігі дайындалады (викторина сұрақтары,

биологиялық ойындар, кроссвордтар, чинвордтар және т.б.), көркемөнерпаздар, өлеңдер, сахналау, әндер, музыкалық нөмірлер, билер), көркем безендіру, оқушылардың жұмыстарының көрмесі ұйымдастырылады.

Көптеген биологиялық кештер қоғамдық пайдалы жұмыстарды қорытындылау кештері болып табылады. Мысалы: Құстар күні, Орман күні, Жер күні және т.б.

Биология бойынша сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырудағы үлкен рөл оқушылардың қабырғалық баспасына, атап айтқанда газеттерге, бюллетеньдер, қолжазба журналдарына тиесілі. Мектеп газеттері мен бюллетеньдер биологиялық үйірменің өмірінен хабардар береді. Үйірмелердің барлық тәуелсіз зерттеулерінің нәтижелері мектеп басылымының беттерінде жариялауға мүмкіндік зор.

Сыныптан тыс жұмыстарға қызығушылықтың артуына түрлі көрмелер ұйымдастыру ықпал етеді. Мұндай көрмелерде табиғатта салынған картиналар, гербарий коллекциясы, табиғатты қорғауға байланысты хабарландырулар, түрлі экспонаттар және т.б. Мұндай іс-шаралардың мысалы ретінде жыл сайын 22 сәуірде Дүниежүзілік Жер күніне орай ұйымдастырылатын экологиялық мазмұндағы көрмелер мен конкурстарды келтіруге болады. Мұндай көрмелерді ұйымдастыру оқушыларды экологиялық оқыту мен тәрбиелеуге оң әсер етеді.

Жалпы, сыныптан тыс жұмыстар сабақтың жалғасы болып табылады және оқушылардың ғылымға деген қызығушылығын арттыруда, сондай-ақ олардың дүниетанымын дамытуда маңызды рөл атқарады.

Қорытындылай келе, биология бойынша сыныптан тыс жұмыстар оның мазмұны мен ұйымдастырылуына көбірек байланысты екенін атап өткен жөн. Сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың қызығушылығын оятып, оларды әртүрлі қызмет түрлерімен баурап алуы керек. Белгілі бір дәрежеде биология бойынша сыныптан тыс жұмыстар мектеп оқушыларының міндетті оқу сабақтарынан демалысы болуы керек. Сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастырған кезде әрдайым балалардың жас ерекшеліктерін ескеру қажет.

Қолданылған әдебиеттер

1 Захлебный А.Н. Концепция общего экологического образования в интересах устойчивого развития // Экологическое образование: до школы, в школе, вне школы. – 2012, № 2. – С. 4-15.

2 Григорьев Д.В. Внеурочная деятельность школьников. Методический конструктор: пособие для учителя. – М.: Просвещение, 2011. – 223 с.

3 Мазнев В.Ю. Роль внеклассной работы в развитии экологической культуры школьников на уроках биологии // Образование, экология, практика: материалы Международного молодежного форума. – Воронеж: Издательский дом ВГУ, 2018. – С. 302-305.

4 Мирзоева А.Э. Развитие у учеников экологических знаний и навыков на уроках биологии в средней школе // Вектор науки ТГУ. Серия: Педагогика, психология. 2014, № 2 (17). – С. 149-151.

5 Курбатова А.С., Беляева Т.К. Роль внеклассной работы в развитии экологической культуры младших школьников // Государственный советник. 2017, №4 (20). – С. 65-68.

6 Замбровская Е.И. Формирование экологической культуры учащихся во внеурочной деятельности // В сборнике: Индивидуальный формат педагогического роста. сборник материалов финального этапа педагогических чтений 2019 года. – Екатеринбург, 2019. – С. 73-108.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар
Гуманитарные науки
Humanities

Кемелхан Ұ.А.	
Қазақ ауызша сөзін зерттеудің функционалды аспектісі	5
Сейіткәрім Ж.Б.	
Жұмабек Тәшенов және қазақ жері мәселесінің тарихы	11
Кокбас Ж., Тоқанова А.	
Зейнолла Сәнік шығармашылығын мектепте оқытудың тиімділігі	16
Ережепова С.К., Жаксылыкова Б.С.	
Қазақ және орыс тілдеріндегі фразеологизм мағыналарының қалыптасуындағы ұлттық менталитет рөлі	24
Арыстанғалиқызы А., Амангазиева М.К.	
Қазақ тіліндегі алғашқы лингвистикалық басылымдар	30
Зулхарнаина Ж.Ә.	
Рецензент Жанұзақ Қасымбаевтың қоғамдық қызметі	36
Ақыл А.А.	
Тілдік сана ұғымының лингвомәдени негіздері	43

Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social sciences and economics

Yuan Xiao Ying, Kozhakhmetova A.K.	
Building a Resilient Enterprise: Strategies for Establishing an Effective Risk Management System	49
Zhu Yi Wei, Tankieva A.K.	
Development and Implementation of Human Resource Management Strategy: A Key Driver for Organizational Success	53
Yao Shang Jun, Neetalina G.K.	
Enhancing Government Support for the Development of Small and Medium-Sized Enterprises: Strategies for Sustainable Growth	57
Man Zeng, Nietalina G.	
Managing the company's business strategy for Chinese internal market	61
Du Lu Yue, Tankieva A.	
Social media marketing as a brand promotion tool of Chinese companies abroad	66

Li Zhi Yao, Tazhieva S.

The effectiveness of communication processes in the management of the organization 70

Liu Han Chen, Tankieva A.

The influence of marketing activities on the competitiveness of an organization 76

Алдабердіқызы П.

Проблемы оценки компетенции персонала медицинских организаций 83

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік салалары
Юриспруденция, военное дело и безопасность
Law enforcement, military and security

Байжанова К.У., Рыскулбекова Б.Р.

Вопросы рассмотрения судами жалоб на действия (бездействие) и решения прокурора, органов уголовного преследования 90

Байжанова К.У., Рыскулбекова Б.Р., Жаксымбетов Б.П.

Некоторые вопросы о принципах гражданского права РК 95

Байжанова К.У., Рыскулбекова Б.Р.

О некоторых вопросах рассмотрении судами жалоб на действия (бездействие) и решения прокурора, органов уголовного преследования .. 102

Өнертану салалары
Отрасли искусствоведения
Branches of art criticism

Тулемисова З.Е.

Қазақстандағы және шет елдердегі психологиялық жестің маңызы 110

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural science

Әбүталипова А.Ж., Сүраншиев Ж.Ә., Өтепова Г.М.

Қоянның қан сарысуынан G иммуноглобулиндерін бөліп алу және тазарту 121

Техникалық ғылымдар және технологиялар
Технические науки и отрасль технологии
Technical sciences and technologies of the industry

Амангалиева А.А., Мажитов Е.Б.

Сәндік бояулардың жылу техникалық қасиеттерінің құрылымдарының бу өткізгішдігіне әсерін зерттеу..... 127

Дулат Ж.У. Pshychomed: психология мен медитация негізінде психикалық денсаулық пен әл-ахуалға арналған мобильді қосымша	136
Усербаева Г.К., Айтуған М.К. WordPress-ті түсіну және мәліметтермен жұмыс	140
Төлеуов С.С. Адиабаттық криогендік энергия сақтау	145
Абсадыкова А.О. «Ақылды жол» автоматтандырылған жүйесі	150
Асылбекқызы Л. Балқаш су экожүйесінен бөлініп алынған цианобактериялардың өсуіне температура әсерін және пигменттік құрамын зерттеу	155
Сәбитбек М.Е., Бегалиева К.Б. Бизнес процестерді оңтайландыру және басқару шешімдерін қабылдау үшін кәсіпорынның цифрлық егізі	161
Айтбек Д.Л., Конырханова А.А. Әлеуметтік желілерде пайдаланушылардың құпиялылығын басқару әдістерін зерттеу	165
Набатов Н.Р., Конырханова А.А. Защита экосистем интернета вещей: смягчение угроз кибербезопасности.	172
Алтынбек Д.Ш., Бегалиева К.Б. Құрылыс компаниясының бизнес-процестерін әзірлеу	177
Шыңғыс Ә.Ш. Робототехника оқушылардың негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыру құралы	181
Касымбекова Н.С. Смарт технологияларының мүмкіндіктері	185
Қарасаева Г.Р., Салпакаева Р.К., Айманова Г.Р. Тұрғын үй ғимараттардың сыртқы қабырғаларының экономикалық тиімділігін бағалау	189

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Акимбекова А.Ф., Акимбеков Е.Т. Оқулық сапасының маңыздылығы	196
Дауленбекова С.Б., Садыканова Г.Е. Балалар мен жасөспірімдердің инновациялық білім беру технологияларына бейімделу ерекшеліктері	200
Калманова Г.Т. Білім алушыларға инновациялық оқыту технологиясы арқылы білім берудің ерекшеліктері	205

Шора Ұ.Н.

Болашақ бастауыш білім педагогтерін мобильді технология арқылы жаратылыстану пәнін оқушыларға даярлаудың теориялық негіздері 210

Абенова Т.Т.

Жасөспірім мектеп оқушыларының оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері 214

Тлебалдин М.

Интерактивті оқыту әдістерін қолдану арқылы тарихи оқиғалар (үрдістер, құбылыстар) арасындағы себеп-салдарлық байланысты анықтау дағдысын дамыту 221

Кенжегалиева А.Г.

Использование цифровых ресурсов в образовательном процессе 225

Тілеуқан К., Садыканова Г.Е.

Биологиядан сыныптан тыс сабақтарда оқушылардың экологиялық білімдер мен дағылдарын қалыптастыру 229

Scientific publication
proceedings of the international scientific conference
«**Modern science: new approaches and current research**»
26-27 February 2024.
Atyrau, Kazakhstan

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 26.02.2024
Circulation of 50 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order No. 15274

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group».
Uly Dala avenue 38/494, Astana city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com

Ескертпелер үшін